

Studia Litteraria Serdicencia

5

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Пламен АНТОВ (*главен редактор*)

Александра АНТОНОВА (*зам. главен редактор*)

Андриана СПАСОВА

Божана ФИЛИПОВА

Георги ИЛИЕВ

Николай ГЕНОВ

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Боян МАНЧЕВ

Галин ТИХАНОВ

Гражина ШВАТ-ГЪЛЪБОВА

Елена УЗЕНЬОВА

Инна ПЕЛЕВА

Мари ВРИНА-НИКОЛОВ

Миряна ЯНАКИЕВА

Остап СЛИВИНСКИ

Румяна ДАМЯНОВА

Хенрике ШМИТ

АДРЕС

Studia Litteraria Serdicensia

София 1113, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17

web: <https://studialitteraria.eu>

e-mail: studialitteraria@gmail.com

ISSN print: 2738-7631

ISSN online: 2815-2999

Институт за литература – Българска академия на науките, 2023

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Studia
Litteraria
Serdicensia

Год. III ■ 2023 ■ Кн. 5

**БЪЛГАРО-СРЪБСКИ КНИЖОВНИ
И КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ В КОНТЕКСТА
НА ВИЗАНТИЙСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ**

Bulgarian-Serbian Literary and Cultural Relations in the Context of Byzantine Civilization

Editors

Anissava Miltenova, Radoslava Stankova

Sofia, 2023

Publishing Center “Boyan Penev”

Institute of Literature – Bulgarian Academy of Sciences

Българо-сръбски книжовни и културни връзки в контекста на византийската цивилизация

Съставителство и редакция
Анисава Милтенова и Радослава Станкова

Бугарско-српски књижевни и културни односи у контексту византијске цивилизације

Уредници
Анисава Милтенова и Радослава Станкова

София, 2023
Издателски център „Боян Пенев“
Институт за литература – Българска академия на науките

Studia Litteraria Serdicensia, кн. 5

**Българо-сръбски книжовни и културни връзки
в контекста на византийската цивилизация**

© Анисава Милтенова, Радослава Станкова, *съставители*

© Пламен Антоф, *корица и оформление*

© Институт за литература – Българска академия на науките

© Издателски център „Боян Пенев“

СЪДЪРЖАНИЕ

Радослава Станкова. ПРЕДГОВОР	9
Срђан Пириватрић. ПОЛИТИЧКИ ОКВИРИ СРПСКО-БУГАРСКИХ КУЛТУРНИХ И КЊИЖЕВНИХ ВЕЗА У КОНТЕКСТУ ВИЗАНТИЈСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ. НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О ЧИНИОЦИМА КУЛТУРНОГ РАСПРОСТИРАЊА	15
Анисава Милтенова. ПРЕВОДЪТ НА <i>CAPITA DE TEMPERANTIA ET VIRTUTE</i> ОТ ИСИХИЙ СИНАИТ В БАЛКАНСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ	33
Милена Давидовић. СРПСКИ СКРИПТОРИЈУМ У СЕРУ И СРПСКО-РОМЕЈСКИ ПОЛИТИЧКИ И ЦРКВЕНИ ОДНОСИ	60
Радослава Станкова. ВИДИНСКАТА И СРЪБСКАТА СЛУЖБИ ЗА СВЕТА ПЕТКА ТЪРНОВСКА (ПАРАСКЕВА ЕПИВАТСКА) В БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XV-XVII ВЕК	88
Ирена Плаовић. РЕТОРИЧКИ ПОРТРЕТ ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА	108
Елисавета Ненчева. ПАНИГИРИКЪТ НА ДЯК АНДРЕЙ ОТ 1425 Г. СПРЯМО НАЙ-БЛИЗКИТЕ ПО СЪСТАВ ЮЖНОСЛАВЯНСКИ КОДЕКСИ	120
Станоје Бојанин. ЛИСТА НЕРАДНИХ ДАНА У ГОРАЖДАНСКОМ ПСАЛТИРУ С ПОСЛЕДОВАЊЕМ ИЗ 1521. ГОДИНЕ	177
Ирина Кузидова-Караджинова. ЗА НЯКОИ ВЪЗМОЖНИ УПОТРЕБИ НА ДИЕТОЛОГИЧНИТЕ КАЛЕНДАРИ В ЮЖНОСЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ ...	200
Деница Петрова. СРЪБСКИ ПИСМОВНИК В ПРЕПИС ОТ НАЧАЛОТО НА XVI ВЕК	219
Диляна Радославова. АРХАИЧНИТЕ ПРЕВОДИ НА ДАМАСКИН-СТУДИТОВОТО „СЪКРОВИЩЕ“: ИМАЛО ЛИ Е СРЪБСКИ?	244
АВТОРИ	268

CONTENTS

FOREWORD.....	9
Srdjan Pirivatrić. POLITICAL FRAMEWORKS OF SERBIAN-BULGARIAN CULTURAL AND LITERARY CONNECTIONS IN THE CONTEXT OF BYZANTINE CIVILIZATION. A FEW OBSERVATIONS ON THE FACTORS OF CULTURAL DIFFUSION.....	15
Anissava Miltenova. THE TRANSLATION OF CAPITA DE TEMPERANTIA ET VIRTUTE BY HESYCHIUS SINAITE IN BALKAN MANUSCRIPT TRADITION.....	33
Milena Davidović. SERBIAN SCRIPTORIUM IN SERRES AND SERBIAN-BYZANTINE POLITICAL AND CHURCH RELATIONS.....	60
Radoslava Stankova. THE VIDIN AND SERBIAN OFFICES FOR SAINT PETKA OF TURNOVO (PARASKEVE OF EPIBATAI) IN THE BULGARIAN AND SERBIAN LITERATURE IN THE 15th–17th CENTURIES.....	88
Irena Plaović. RHETORICAL PORTRAIT OF GREGORY TSAMBLAK.....	108
Elisaveta Nencheva. THE PANEGYRIC OF DYAK ANDREY OF 1425 COMPARED TO THE CLOSEST SOUTH SLAVONIC CODICES.....	120
Stanoje Bojanin. THE LIST OF NON-WORKING DAYS IN THE GORAŽDE PSALTER WITH APPENDICES FROM 1521.....	177
Irina Kuzidova-Karadzhinova. ON SOME POSSIBLE USES OF DIETOLOGICAL CALENDARS IN A SOUTHERN SLAV CONTEXT.....	200
Denitsa Petrova. SERBIAN COLLECTION OF EPISTOLARY FROM THE EARLY 16th CENTURY.....	219
Dilyana Radoslavova. THE ARCHAIC TRANSLATIONS OF DAMASCENUS STUDITES <i>THESAURUS</i> : WAS THERE A SERBIAN ONE?.....	244
AUTHORS.....	268

ПРЕДГОВОР

Настоящият брой на *Studia Literaria Serdicensia* съдържа част от докладите от съвместна българо-сръбска конференция проведена на 15 юни 2022 г. онлайн, по проект, финансиран по рамкова спогодба между БАН и САНИ, между Института за литература на БАН и Византоложкия институт на САНИ. Проектът на тема: „Българо-сръбски книжовни и културни връзки в контекста на византийската цивилизация“ беше втори тригодишен проект в рамките на 2017–2022 г., с координатори от българска страна доц. д-р Радослава Станкова и от сръбска страна д-р Сърджан Пириватрич.

Темата на проекта обхваща различни области на медиевистиката – история, изворознание, книжовно и културно наследство, история на изкуството и др. Проблематиката на изследваните проблеми беше концентрирана върху значителното влияние на византийския културен модел върху българи и сърби през Средновековието. Освен това проучванията се съсредоточиха върху двустранните политически и културни взаимоотношения между Сърбия и България през посочения период.

Задачата беше да се насочат търсенията към по-слабо проучени факти и да се детайлизират представите за българо-сръбските взаимоотношения в периода XIII–XVII в., което представят и поместените в този сборник статии, резултат от работата по проекта. В някои от публикуваните тук текстове е обърнато специално внимание на книжовните центрове в Сърбия и България, на ролята на манастирската общност на Света гора за византийско-славянската православна общност, на дипломатическите отношения между византийските императори и южнославянските владетели, на общите южнославянски и балкански култове и др.

Основната цел на проекта беше да се изследват взаимовръзките между двете съседни държави в културен, книжовен и историографски аспект през Средновековието, да се очертае значителното влияние на византийския културен модел върху южните славяни, като в центъра на проучванията бъде поставен специфичният византийско-славянски цивилизационен кръг от теми и проблеми.

Настоящият брой на периодичното издание на Института за литература при БАН е предхождано от два сборника от сръбско-български конференции, организирани от двата института: „България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии

от българо-сръбски симпозиум 14–16 септември 2003 г.“ (Академично издателство „Марин Дринов“, София, 2005) и „Зборник радова Византолошког института“, кн. 46 (Белград, 2009).

Статиите в изданието доразвиват и разработват идеите и темите от предходните сборници, но и поставят в изследователския обектив нови първични източници и нови проблемни полета. Във фокуса на вниманието е византийската цивилизация и култура в течение на цялото Средновековие (IX–XIV в.) и в пост-византийския период (XV–XVII в.), и рецепцията на моделите в южнославянските култури и литератури. Разгледани са политическите рамки, в които се развива българо-сръбската социо-културна общност, като фактор за възможни културни влияния. Привлечени са неизследвани извори от богослужебната и извънбогослужебната книжнина (преводна и оригинална) при сърби и българи в условията на обща и на самостоятелна църковна организация. Анализирани са нови преводи от малко известни византийски автори, в техните редакции и преработки. В статиите са застъпени широк кръг оригинални и преводни произведения от различни жанрове – аскетични сборници, химнография, риторика, диетологични календари, писмовници, дамаскини и др., свързани с различни книжовни средища в рамките на Сърбия и България и извън тях (като Света гора, Синай и други средища на християнски монашески общности през Средновековието). Потърсени са връзките и общия византийски културен и книжовен модел, оказал формираща роля за развитието на двете балкански християнски литератури. Въз основа на детайлен анализ и привличане на множество ръкописни източници се стига до научни заключения, очертаващи нови хоризонти за бъдещи изследвания. В центъра на вниманието в две от статиите на сръбските колеги са поставени книжовния център в Сер и личността на големия средновековен майстор на ораторската проза Григорий Цамблак – автор, присъстващ в историята на няколко литератури. Разгледани са и интересни социо-културни проблеми, извлечени като данни от конкретни ръкописи.

В сборника не са публикувани като статии всички доклади прочетени на проведената онлайн конференция, затова тук прилагаме програмата ѝ.

Радослава Станкова

Институт за литература при БАН

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА**

**ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ**

**СЪВМЕСТНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
на тема**

**БЪЛГАРО-СРЪБСКИ КНИЖОВНИ И КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ
В КОНТЕКСТА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ**

15 юни 2022 г.

ПРОГРАМА

11.00 ч. българско време (10.00 сръбско време)

откриване на конференцията

председател: доц. Радослава Станкова

11.05 (10.05) Срђан Пириватрић, Политички оквири српско-бугарских културних и књижевних веза у контексту византијске цивилизације.

11.25 (10.25) Анисава Милтенова, *Capita de temperantia et virtute* от Исихий Синаит (CPG 7862) в български и сръбски ръкописи.

11.45 (10.45) Милена Давидовић, Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи.

12.05 (11.05) – 12.15 (11.15) дискусија

ВТОРО ЗАСЕДАНИЕ

председател: проф. Ирена Шпадијер

12.15 (11.15) Нина Гагова, Една съставителска концепција в јужнославјанските владетелски флорилегии XIV–XV в.

12.35 (11.35) Мая Петрова, Пълните преписи на Летовника на Георги Амартол – археографски бележки върху запазените преписи.

12.55 (11.55) Ана Стойкова, Разказът за намирането на св. Кръст в јужнославјанската ръкописна традиција.

13.15 (12.15) – 13.30 (12.30) дискусија

13.30 (12.30) – 15.00 (14.00) обедна пауза

ТРЕТО ЗАСЕДАНИЕ

председател: проф. Анисава Милтенова

15.00 (14.00) Ирена Шпадијер, Пролози јужнословенских житија: Теодосије Хиландарац и патријарх Јевтимије.

15.20 (14.20) Милка Радуловић, О пролошким житијима Светог Симеона и Светог Саве у преписима трновског и српског превода пролога (прилог).

15.40 (14.40) Диљана Радославова, Архаичните преводи на Дамаскин-Студитовото *Съкровище*. Имало ли е сръбски?

16.00 (16.20) Ирина Кузидова-Караджина, За някои възможни употреби на диетологичните календари в јужнославјански контекст

16.20 (15.20) – 16.30 (15.30) дискусија

ЧЕТВЪРТО ЗАСЕДАНИЕ

председател: Срђан Пириватрић

16.30 (15.30) Ирена Плаовић, Реторички портрет Григорија Цамблака.

16.50 (15.50) Радослава Станкова, Видинската и сръбската служби за света Петка Търновска (Параскева Епиватска) в българската и сръбската книжнина през XV–XVII век.

17.10 (16.10) Деница Петрова, Анисава Милтенова, Сръбски епистоляр в препис от първите десетилетия на XVI век.

17.30 (16.30) Станоје Бојанин, Листа нерадних дана у Горажданском псалтиру с последовањем из 1521. године

**17.50 (16.50) – 18.00 (17.00) дискусија
закриване на конференцията**

Срђан Пириватрић, др, виши истраживач

Византолошки институт – Српска академија наука и уметности

ПОЛИТИЧКИ ОКВИРИ СРПСКО-БУГАРСКИХ КУЛТУРНИХ И КЊИЖЕВНИХ ВЕЗА У КОНТЕКСТУ ВИЗАНТИЈСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ. НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О ЧИНИОЦИМА КУЛТУРНОГ РАСПРОСТИРАЊА

Резиме. У тексту су изнета нека основна запажања о политичким оквирима српско-бугарске културне узајамности тј. хипотетички је сагледана могућа улога политичких односа као чиниоца културног распрострања у оквирима византијске цивилизације, с обзиром на променљиву црквену јурисдикцију и праксу одређеног богослужбеног обреда, римског или византијског. Као начелно повољни оквири за процесе српско-бугарског културног распрострања – тј. деловању кирилометодијевске традиције у ширем смислу – сагледавају се: – у раној фази односа (приближно од 870. до 1019. године) примери духовног и брачног сродства (Петар и Симеон, Самуило и Владимир), кратак период могуће црквене јурисдикције Бугарске над делом српских области (после 923. године), постојање контактне зоне као што је област града Раса (од краја 9. века), посебно после установљења епископије; у међуфази (од 1019. до 1235. године) то се углавном своди на деловање српског владара у Расу као ктитора и покровитеља Цркве у оквирима Охридске архиепископије (последња трећина 12. века); у каснијој фази (после 1219. односно 1235. године) основни повољан оквир представља црквена реорганизација у заједницу помесних православних аутокефалних Цркава која укључује Српску и Бугарску цркву, као и релативно бројни примери брачног сродства српских и бугарских владара, који се интензивирају почев од краја 13. века и задржавају своју важност до времена турских освајања (посебно значајна је епоха Стефана Душана и Ивана Александра), када политички оквир српско-бугарске узајамности нестаје.

Кључне речи: српско-бугарска узајамност, културно распрострање, кирилометодијевска традиција, црквена јурисдикција, духовно сродство, брачно сродство, Рас, Охридска архиепископија

Разматрање политичких оквира српско-бугарских културних и књижевних веза у контексту византијске цивилизације односи се на питање међусобне везе политичких односа и културног распрострањања тј. акултурације и културне размене, коју, у највећем броју случајева, није могуће јасно уочити.¹ Разуме се да, на хипотетичкој равни, палета одговора може бити широка – од тога да је културна размена могла бити чврсто везана за политичке односе, да су је они могли поспешивати, да су је могли отежавати или онемогућавати, као и да се она могла одвијати и независно од њих.² О српско-бугарским политичким односима и о културној узјамности у контексту византијске цивилизације – а то значи негде од половине 9. па до краја 14. века, када падом Трновског и Видинског царства нестаје бугарска државност – недовољно се зна да би се, у оквирима понуђених образаца или изван њих, на постављена питања пружили прецизнији одговори. Проучаваоци и познаваоци српско-бугарских политичких и културних веза, укључујући и књижевне, знају да је разлог томе најпре релативна оскудност извора, макар када је премодерна епоха у питању. Она, међутим, само донекле оправдава чињеницу да српско-бугарска то јест бугарско-српска узјамност до сада још увек нису обухваћени једним општим погледом, као резултатом појединачних или колективних напора, за који би се најпре очекивало да потекне из академских кругова једне или друге заинтересоване средине или обе заједно, у оквирима неког заједничког српско-бугарског или бугарско-српског подухвата. Њих је, мада тематски и хронолошки ограничених, у последњих тридесетак година било у неколико наврата, и они су свакако важан прилог неком свеобухватнијем погледу на тему од заједничког интереса у времену које долази, за шта су се, уосталом, организатори и протагонисти ових академских окупљања, а међу њима уредници овог издања и писац ових редова, и сами залагали.³ С

¹ OBOLENSKY, D. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London 1971, в. посебно поглавље „Чиниоци културног распрострањања“; в. такође AVENARIUS, A. *Das byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Reception und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert)*, München-Vienna 2000.

² Недавно је у сличном оквиру разматрана улога византијског цара у постанку тзв. византијског културног наслеђа у Југоисточној Европи, в. PIRIVATRIĆ, S. *The Byzantine Emperor and Byzantine Heritage in Southeastern Europe (7th-13th centuries)*. Remarks on the imperial role in processes of acculturation. – In: *Byzantine Heritage in South-Eastern Europe in the Middle Ages*, I, ed. A. TIMOTIN, S. PIRIVATRIĆ, O. IACUBOVSCI, Bucharest 2022, pp. 21–36.

³ *България и Сърбия в контекста на византијската цивилизација*. Сборник статии от българско-србски симпозиум 14-16 септ. 2003, eds. В. ГЮЗЕЛЕВ, А. МИЛТЕНОВА, Р. СТАНКОВА, София 2005; *Зборник радова Византолошког института САНУ* 46, 2009, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, садржи део радова са научне конференције Српско-бугарска узјамност у византијском свету

друге стране посматрано, када је реч о расположивим изворима, њихов данас постојећи корпус ипак омогућава да се на тему двостраних односа и узајамности утврде бројне чињенице и оцртају њихови магистрални токови, што је основа за конструкцију једне опште представе о њима, макар она у значајним сегментима била и непотпуна. Намера нам је да у овом тексту изложимо основна нека запажања о политичким односима као чиниоцу културног распрострањања, у контексту одређене црквене јурисдикције и одговарајућег богослужбеног обреда.

Први трагови српско-бугарских политичких веза срећу се управо у једном репрезентативном византијском оквиру, у познатом спису *О народима* Константина Порфирогенита.⁴ Подаци о међусобним односима до половине 10. века, у чије детаље нећемо улазити, представљени су уз важан идеолошки нагласак на непрекинутој потчињености Срба Римљанима тј. Византинцима, односно непотчињености Бугарима.⁵ У општим цртама, почетни период добрих и пријатељских српско-бугарских односа сменио је период наизменичних конфликтних и пријатељских односа. Према историјској анамнези коју уз византијску геополитичку слику спољног света на половини 10. века пружа овај текст јединственог карактера и значаја, Срби улазе у византијско царство и постају хришћани за време цара Ираклија, док за Бугаре она изостаје, из разлога који измичу сасвим поузданом објашњењу. Србима и српским областима посвећена су одређена поглавља списа, као уосталом и многим другим народима суседним Царству или посебно значајним за њега, док је о Бугарима тако организованог наратива нема.⁶ Како год било, у време када је на византијском двору уобличена драгоцену археологију српско-бугарских односа, они су већ били добили свој основни културни оквир, најпре кроз процесе евангелизације и покрштавања, а потом и стварања словенске црквене културе кроз дело Светих Седмочисленика – Свете браће Ћирила и Методија и њихових најближих ученика, Светих Климента, Наума, Горазда, Саве и Анђелара.⁷

XIII века; *Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XIV век)*, ур. С. БОЈАНИН, Љ. МИЛАНОВИЋ, М. ЦВЕТКОВИЋ, Београд 2020.

⁴ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. G. MORAVSCZIK, Washington 1967 (= DAI).

⁵ DAI, cap. 32, p.155 sq, посебно p. 160.

⁶ DAI, cap. 29, 30, 32, 33, 34, 35, 26, p. 123-145, 153-165; в. КОМАТИНА, П. *Константин Порфирогент и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.

⁷ *Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. Α.

ΔΕΛΝΚΑΡН, Διεθνές Еπιστημονικό Συνέδριο, 28-30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015; ГЮЗЕЛЕВ, В. *Покръстване и християнизация на Българите*, София 2006; БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България*, Том II, Християнска България, София 2017, с. 4–42; КОМАТИНА, П. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, с. 261–285.

Треба да на овом месту изложимо једно начелно запажање. Разуме се да је питање богослужбеног језика у начелу спадало у компетенцију поглавара великих и древних црквених престола, пре него месних архијереја, али је у вези са њим битан био и став политичких власти, као покровитеља или противника одређене богослужбене праксе и традиције, али и чиниоца у деловању одређене црквене јурисдикције. Локалне политичке власти, опште је познато, одлучујуће су утицале на судбину првобитне, моравске традиције словенског богослужења римског обреда, на њено стварање и на њено укидање у Моравској. Локалне политичке власти у Бугарској су, исто тако, најпре ту традицију прихватиле, а она је потом преобликована у словенско богослужење византијског обреда и надограђена. Недавно су ове две традиције таксономиране, према личностима својих протагониста, као Методијев корпус и Климентов корпус.⁸ Такође, у вези са улогом локалних политичких власти, римски папа тражио је од српског кнеза да Србија, позивајући се на њену традиционалну припадност подручју римске јурисдикције, буде у архиепископији Паноније, обновљеној тј. установљеној 870. године, чији је први поглавар био сам Свети Методије.⁹ Није познато да ли је српски кнез одговорио на папин захтев, али је са ове тачке јасно да је проблем јурисдикције морао бити посебно значајан у конкретном тренутку. Припадност архиепископији Паноније отвара је могућност за рану рецепцију словенске богослужбене традиције римског обреда, тј. богослужбених текстова глагољичког Методијевог корпуса у српском простору, али о томе, као што је познато, није остало непосредног сведочанства.¹⁰ Исто важи и за наредни период, када се ефемерна архиепископија Панонија угасила, а српске области се, по свему судећи, вратиле под окриље римске јурисдикције, конкретно Сплитске архиепископије.

⁸ ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков. – *Slovéne* 2, 2016, с. 54–120; ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 35–61.

⁹ КОМАТИНА, П. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, с. 254.

¹⁰ САВИЋ, В. Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *џ* и *Ѣ*. – У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 155–169; ПИРИВАТРИЋ, С. Ђирило-методијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године. – У: *Свети Ђирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*, ур. Ј. РАДИЋ, В. САВИЋ, Београд 2014, с. 103–107.

У разматрању могуће ране рецепције словенских кирилометодијевских традиција од значаја је склапање мира и кумства Петра и Симеона, српског и бугарског владара, приближно 897–898. године.¹¹ Чињеница да су српски и бугарски владар постали духовни сродници – без обзира на контекст и детаље догађаја о којима намеравамо да нешто више кажемо другом приликом – отвара одређена питања, унеколико карактеристична за шири проблем везе политичких и културних односа. Истичемо их управо стога што на њих није могуће дати поуздан одговор: где је обављен обред и у оквиру које јурисдикције, тј. по ком богослужбеном поретку, римском или византијском, а у вези с тим и по ком требнику, латинском, грчком или словенском?

У вези са односима српског и бугарског владара и склопљеним кумством, вреди поставити питање да ли је успостављено духовно сродство подстакло ширење словенских богослужбених текстова из бугарских књижевних средишта у Преславу и Охриду, најпре као дела Методијевог, а потом и Климентовог корпуса?¹² Поставља се, у вези с тим, и питање у којој је мери граница јурисдикција тј. различитих обреда била препрека за културно распрострањавање, тј. колика је била стварна заинтересованост за преузимање богослужбених текстова међусобно различитих обреда? Ово начелно питање заснива се на представи о релативно стабилним и реалним границама црквене јурисдикције, које се, као и њихове мање или више трајне промене, могу реконструисати у ограниченом територијалном и хронолошком сегменту.¹³ С друге стране, постојећи словенски богослужбени текстови могли су релативно лако бити прилагођени захтевима другачијег обреда, свакако лакше него да буду у целини преведени са римског односно византијског изворника. Као зона додира, што је у конкретним односима значило зону повременог конфликта али и могуће културне трансмисије, оцртава се град Рас са припадајућом облашћу и црквом Светог апостола Петра (касније Светих апостола Петра и Павла), данас у предграђу Новог Пазара у Србији, као својим најважнијим сакралним средиштем, чија се изградња данас датира у прве деценије 9. века и време српског кнеза Радослава.¹⁴ Бугар-

¹¹ DAI, сар. 32, р. 156.

¹² Нпр. један Бугарски месецослов, написан у време Михаила Бориса негде између 866. и 877. године, преузет је у српској средини, в. ТУРИЛОВ, А. А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва 2012, с. 103–125.

¹³ ЖИВКОВИЋ, Т. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004; НИКОЛОВА, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*, София 1997; КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.

¹⁴ MARKOVIĆ, M., VOJVODIĆ, D. *Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Ras*, Novi Sad 2021.

ско освајање Србије, последица бугарског похода из 923. или 924. године, окончано је доласком на власт кнеза Часлава – иначе потомка једног српско-бугарског брака – уз византијску помоћ, негде после склапања византијско-бугарског мира 927. године.¹⁵ Поставља се питање да ли је ефемерна бугарска власт била праћена и привременим укључењем Србије у црквену јурисдикцију Бугарске, као и да ли је могла имати последица у погледу распрострањања кирилородијевске традиције?¹⁶ Бугарска власт је, како изгледа, и после обнове Србије остала у Расу и припадајућој области. Седиште рашке епископије, чији се први спомен везује за време цара Петра и подручје Бугарске цркве тј. Доростолске патријаршије, налазило се у цркви Светог Петра.¹⁷ Неде половином 10. века је, у подручју Сплитске архиепископије, основана Дубровачка архиепископија, чија се надлежност у залеђу Далмације простираше и на Захумље, Србију и Травунију.¹⁸ Оснивање епископије у Расу само је по себи повећало значај области као зоне додира две државе, Бугарске и Србије, две јурисдикције, бугарске и римске, и два литургијска обрасца, византијског и римског. Могуће је да су управо у овој зони постали текстови српских језичких карактеристика, за потребе византијског обреда, у оквиру новоуспостављене бугарске јурисдикције.¹⁹ Исто важи

¹⁵ DAI, cap. 32, p. 158–160.

¹⁶ Ефемерном бугарском влашћу над Србијом, а још пре деловањем рашке епископије у споменутој контактної зони могли би се нпр. објаснити трагови македонске глаголице у познијим ћириличким споменицима као што је то случај са натписом требињског жупана Грда, Поваљским натписом и ктиторским натписом бана Кулина, све из последње с краја 12. века, уп. СТАНИШИЋ, В. О старини једнојеровог правописа у словенској писмености. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 302–303. За другачију могућност в. даљи текст.

¹⁷ Раса није набројан међу српским градовима у DAI, с. 32, а прикључен је архиепископији Бугарске, чији је опсег иначе одређен према ономе из времена Петра и Самуила, царским сигилијем из маја 1020. године. Уп. НИКОЛОВА, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*; уп. КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, с. 83.

¹⁸ КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, с. 65–68.

¹⁹ Тим карактеристикама одговара глагољско Маријино јеванђеље, које чува трагове српске редакције из краја 10. или почетка 11. века, у подручју штокавског говора, в. ЯГИЧ, В. И. *Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями*, С. Петербург, 1883 (= *Codex Marianus Glagoliticus*, ed. V. JAGIĆ, Graz 1960); ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Ј. О формирању српске редакције старословенског језика. У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 43–51. С обзиром на српске језичке карактеристике

за епоху релативне и у детаљима – када је у питању српско-бугарска контактна зона – недовољно познате дестабилизације, изазване нестанком Бугарског царства 971. и устанком тзв. комитопула 976. који је у крајњем исходу приближно 997. године довео до његове обнове под Самуилом, наравно у несталним границама, праћене обновом Бугарске патријаршије у такође променљивим границама јурисдикције и неколиким селидбама њеног првосвештеника, све док се архијерејски трон није усталио у Охриду. Самуилово освајање српских области под Владимиром, чија је последица била и њихово брачно сродство јер је српски владар постао царев зет, значило је успостављање политичког оквира и породичних веза које су могле погодовати распрострањења културних утицаја, разуме се у локалној редакцији.²⁰ Најзад, питање реалности и функционалности граница јурисдикција као граница практиковања различитих обреда има значаја само за богослужбене текстове, али не и за праксу прагматичне писмености. Ни о њој нема конкретних трагова, иако тзв. Стројимиров печат даје извесну основу за претпоставку која би се иначе могла и логички успоставити, да су српски и бугарски двор међусобно саобраћали на ћириличном писму.²¹

Питање реалности политичких граница и граница црквене јурисдикције посебно је значајно у односу на прилике успостављене после дугогодишњих ратова којима је 1019. године освојено и укинуто Бугарско царство, а његова територија укључена у Византијско царство. Успон византијске моћи после освајања државе Самуилових наследника, запоседања његове територије, као и управна и црквена реорганизација која је уследила дали су, разуме се, нов оквир целокуп-

текста, подручје његовог настанка овог можда се може тражити на територији Србије или српских области како их половином 10. века представља Порфиригенит, чему треба додати и епископију и област Раса. Међутим, у питању је текст византијског богослужбеног обреда, а не римског, в. ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужбных книг в конце IX – первой половине X веков, с. 61. То сужава претпостављено место настанка управо у споменутој зони српско-бугарског додира, уп. ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках, с. 53.

²⁰ Уп. МЛАДЕНОВИЋ, А. Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању. – *Археографски прилози*, 19, 1998, с. 9-22. За политички оквир в. БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България...*, II, с. 159-192; ПИРИВАТРИЋ, С. Кнез Владимир и Диоклитија између Римско-византијског и Бугарског царства. У: *У спомен и славу Светог Јована Владимира*, књ. 6-1, ур. В. ЈОВОВИЋ, прот. Г. ПЕРОВИЋ, прот. В. ЏОМИЋ, Цетиње 2018, с. 13-41.

²¹ ŽIVKOVIĆ, T. The Goldean Seal of Strojimir. – *Историјски часопис*, 55, 2007, с. 23-29.

ном животу на простору Хемуса тј. Балканског полуострва, па и евентуалним српско-бугарским културним везама. Византијски цар основао је теме тј. управне јединице Бугарску и Србију, а Бугарску патријаршију чије је седиште било у Охриду реорганизовао је у Бугарску архиепископију.²² С обзиром на развој политичких прилика – Србија и Бугарска постале су – на краће или дуже време – интегрални део византијске државе као део управног система провинција – могло би се поставити питање рецепције оног дела кирилометодијевске традиције који је настао у некадашњој бугарској држави а потом био негован и надограђен у византијској архиепископији Бугарске, тј. Охридској архиепископији у српским областима, које су се у то исто време, сасвим или највећим делом, налазиле у области римске црквене јурисдикције. Ради се о корпусу чије је језгро недавно, такође према личности протагонисте, првог архиепископа Бугарске у Охриду после 1019. године, таксономирано као Јованов корпус.²³

После деценија релативне стабилизације, опште црквене и политичке прилике промениле су се у неколико важних корака. Најпре је узајамно изопштење легата римског папе и константинопољског патријарха 1054. године указало да односи два најзначајнија стара престола тзв. пентархије иду путем даљег отуђења, конфликта и схизме. Јачање римокатоличког српског краљевства под Михаилом и запоседање Раса који је негде после 1085. године освајањем одузет Царству и укључен у државу његовог сина Бодина, можда је за последицу имао и ефемерно укључење епископије у Барску архиепископију. У сваком случају, све и да је у трајању православне епископије у Расу било цезуре или не, област је приближно 1122. године поново дошла под власт Царства, као и у област православног архиепископа у Охриду.²⁴ У међувремену је област Раса постала и средишња област Србије, њено „столно место“, обележена сталним присуством православног византијског епископа којег је постављао охридски архиепископ, иначе изабраник

²² STEPHENSON, P. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204*, Cambridge 2000, p. 62 sq; КОМАТИНА, П. Србија и Дукља у делу Јована Скилице. – *Зборник радова византолошког института* 49, 2012, с. 159–184; БОЖИЛОВ И., *Историја на средновековна Бџлгария*, II, с. 194–220; PIRIVATRIĆ, S. Between Constantinople, Rome and Ohrid. Notes on the Church Organization in Serbian Principalities from 1019 to 1219. – In: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. A. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, 28–30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015, p. 655–664.

²³ ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков, с. 97.

²⁴ PIRIVATRIĆ, S. Between Constantinople, Rome and Ohrid, pp. 655–664.

византијског цара, и ефемерним присуством команданта византијског гарнизона, који је, како изгледа, напустио област приближно 1155. године или убрзо потом. Припадници главне гране владарске породице, потомци великог жупана Уроша I – Урош II, Белош и Деса, иначе сродници угарских краљева, чије је сестра Јелена била удата за краља Белу Слепог – по свему што се о њиховом животу може закључити рођени су и одрасли у крилу римокатоличке црквене јурисдикције, одатле извесно и незаинтересовани за богослужбену традицију византијског обреда. Међутим, међу обласним владарима тј. кнежевима из бочне гране, Стефан Немања је после 1155. године започео ктиторску делатност која се заснивала на сарадњи са надлежним епископима православне архиепископије у Охриду. За културну оријентацију средишње српске области пресудан је био силазак са историјске сцене генерације синова Уроша I и успон бочне гране, Завидиних синова, најпре Тихомира, а посебно, од 1166. године, његовог најмлађег брата Стефана Немање.²⁵ Први манастир чији је ктитор био Немања, Свети Никола (у данашњој Куршумлији у Србији) морао се у свом уставу ослонити на богослужбену традицију надлежне архиепископије у Охриду. Исто важи и за устав и богослужбени образац манастира Светог Ђорђа у Расу (Ђурђеви Ступови код данашњег Новог Пазара), саграђеног недалеко од рашке епископије.²⁶ Свакако, богослужбени образац византијског обреда у Охридској архиепископији, за који се може сматрати да је у језичком погледу морао бити хибрид грчког и словенског, није могуће реконструисати. Област Раса је током 12. века постала средиште писмености баштинећи, у појединим случајевима, богослужбене традиције велике древности, тачније моравске богослужбене традиције која је преузета у бугарску и била негована и у Охридској архиепископији, у чијој се јурисдикцији рашка епископија налазила.²⁷ Чињеница да је област Раса била у политичком и културном погледу средишња област државе, отварала је могућности њене посредничке улоге у погледу културног распрострањања.²⁸

²⁵ ПИРИВАТРИЋ, С. Стефан Немања у владарским хијерархијама свога времена. – У: *Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)*, ур. М. РАДУЈКО, Београд 2016, с. 81–107, 100–104.

²⁶ ПЕНТКОВСКИЙ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках, с. 46–47.

²⁷ СУБОТИН, Т. Амфилохијеви фрагменти – сведочанство о богослужењу у Српској цркви у 12. веку. – *Црквене студије* 16/2, 2019, с. 571–584.

²⁸ В. нап. 12 и питање трагова македонске глаголице у познијим ћириличком споменицима.

У областима бивше бугарске државе кирилометодијевске традиције неговане су или преживљавале су у византијском политичком оквиру, али – за разлику од српских области – без подршке бугарске регионалне власти.²⁹ Устанак Петра и Асена 1185. године конституисао је тј. обновио ту власт у пуном капацитету царских амбиција. Обнова Бугарског царства подразумевала је и обнову Бугарске патријаршије, у Трнову као средишту устанка.³⁰ Ослањање на бугарске културне образце и наслеђе ранијег периода, оличено је у обнови или преносу култа Светог цара Петра, Светог Ивана Рилског, Свете Параскеве-Петке и других у престоно Трново.³¹ На први поглед сличне, опште културне прилике у српској и бугарској средини показују и неке значајне разлике, најпре спрам византијског политичког и културног чиниоца. Може се уопштено приметити да се српска акултурација византијских и византијско-словенских образаца одвијала у претежној атмосфери византијско-српске сарадње, док су се бугарска акултурација и обнова одвијале у претежној атмосфери византијско-бугарског конфликта.³² Обновитељи Бугарског царства су побуњеници и за византијске и за немачке савременике, а прећутно и за српске, без обзира на ефемеран српско-бугарски савез склопљен непосредно пре Трећег крсташког рата.³³ Улазак Калојана у унију са Римским папом и његово освајање неких епископија из подручја охридског архиепископа, најзад и самог Охрида, свакако је само усложнило прилике и представљало чинилац – питање је колико потенцијалног, колико стварног – конфликта. Карактеристичан је у том погледу пример бугарско-византијског антагонизма по питању култа Светог Димитрија Солунског после 1185. године,

²⁹ БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна Бългaрия*, II, 194-220; ДОБЫЧИНА, А. 'Под одним ярмом' с Византией: болгары и болгарские земли в составе Византийской империи (1018-1185). – У: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ед. А. НИКОЛОВ, София 2018, с. 476-497.

³⁰ *Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на Бългaрия и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016; Божиллов, И. *История на средновековна Бългaрия*, II, с. 282-304.

³¹ BILIARSKY, I. La translation des reliques à la capitale du second empire bulgare et les idées du pouvoir. – In: *Liturgica e agiografia tra Roma e Constantinopoli*, ед. К. STANTCHEV, St. PARENTI, Grottaferrata 2007, pp. 329-338.

³² PIRIVATRIĆ, S. The Byzantine Emperor and Byzantine Heritage in Southeastern Europe (7th-13th centuries), pp. 19-34.

³³ PIRIVATRIĆ, S. The alliance of Stefan Nemanja and his brothers with Peter and Asen. – *Bulgaria Mediaevalis*, 8, 2017, pp. 473-481.

али и српског држања у том спору, извесно на византијској страни.³⁴ У време све дубљег везивања српске владарске династије и државе за византијске обрасце, обележеног, између осталог, оснивањем аутокефалне архиепископије 1219. године, бугарска династија и патријаршија су у формалној унији са Римом, која је трајала до 1234. године. Гледано у оквирима шире слике кризе византијског света изазване читавим сплетом процеса на унутрашњем и спољном плану, чији је најизразитији учинак било рушење православног Римско-византијског царства 1204. године у расплету Четвртог крсташког рата, то није могао бити повољан политички тј. црквено-политички и еклесиолошки оквир за културну размену уопште, па ни за књижевне везе. Таквом запажању би се могла додати и чињеница да се политички српско-бугарски односи – после кратких епизода у односима Стефана Немањића и Калојана у вези са свргавањем првог 1202. године, као и обртима у односима Стефана и Стреза, као и Борила, између 1207. и 1214. године приближно – постављају на чвршће основе тек браком Стефановог сина Владислава са кћерком Ивана Асена II – за коју се сматрало да се звала Белослава – склопљеним трудом архиепископа Саве. Оснивање аутокефалне Српске архиепископије 1219. и обнова аутокефалне Бугарске патријаршије 1235. године значајна су етапа у реорганизацији византијског света у деценијама његове велике кризе.³⁵ Обнова црквеног јединства на основама реорганизације Цркве

³⁴ OBOLENSKY, D. The Cult of St. Demetrius of Saloniki in the History of Byzantine-Slavonic Relations. – *Balkan Studies*, 15, 1974, p. 3–20; ТАРКОВА-ЗАИМОВА, V. Le culte de saint Démétrius à Byzance et aux Balkans. – In: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, eds. V. GJUZELEV, R. PILLINGER, Wien 1987, S. 139–146; ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Στ. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ος αι.). – *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 29, 2019, σ. 91–127.

³⁵ КОМАТИНА, И. Црква и држава у српским земљама, с. 247-300; Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља Немањића, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, С. ПИРИВАТРИЋ, Београд 2020; PIRIVATRIC, S. The Autocephalous Orthodox Archbishopric of Serbia. A short survey of its foundation. – *Autocéphalies. L'exercice de l'indépendance dans les Églises slaves orientales (IXe-XXIe siècle)*, ed. BLANCHET, M.-H., GABRIEL, F., TATARENKO, L., Roma 2021, pp. 179–207; ГЮЗЕЛЕВ, В. Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори. – Във: *Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016, с. 155–169; БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България*, II, с. 348–372; Цар Иван

и појава нових помесних цркава поставиле су нови и релативно трајан повољни оквир за распрострањивање византијских културних утицаја, а разуме се и за токове српско-бугарске узајамности.

На крају, укратко бисмо истакли да је тада успостављени општи оквир културне и књижевне размене опстао је за приближно век и по, а да је његова матрица заједничког вероисповедања била само повремено угрожена настојањима за унију са римским папом. Политичке тј. династичке породичне везе српских и бугарских владара и хоризонтална покретљивост друштвене елите могли су погодовати процеси узајамности – севастократор Калојан био је родбински повезан и са Немањићима и са Асенима, цар Константин Асен Тих био је двојног порекла, краљ Милутин био је ожењен кћерком цара Георгија Тертера, краљев син и наследник Стефан био је ожењен Теодором, кћерком цара Смилеца, видински господар Шишман био је ожењен кћерком истакнутог Милутиновог великаша, краљева кћерка Ана (Неда) била је удата за његовог сина и наследника, будућег цара Михаила Шишмана, најзад, краљ и будући цар Душан био је ожењен Јеленом, сестром цара Ивана Александра.³⁶ Овде укратко оцртан политички оквир српско-бугарске узајамности показује све већу повезаност дворова и династија почев од последњих деценија 13. века и њихове заједничке брачне стратегије као интерес и правац спољне политике, што није искључило и периоде супротстављености, додуше кратке, колико се може сагледати, као у случају краља Стефана и цара Михаила Шишмана и битке код Велбужда 1330. године. Интегративни династички процеси били су оличени у углавном усаглашеној политици цара Стефана Душана и цара Ивана Александра током грађанског рата у Византији од 1341. до 1355. године, чије је битна карактеристика њихово учешће у власти над делом Римско-византијског царства, видљиво и у одговарајућој титулатури, а на посебан начин и у данас нечитљивој представи вертикалне лозе цара Стефана Душана и царице Јелене изображене у манастиру Матејич.³⁷ Политички оквир српско-бугарске узајамности окончан је надирањем Турака Османлија, најпре њиховим освајањима 1371. године, нестанком бугарских држава до краја 14. века, а потом и српских током наредног 15. века.

Асен II (1218-1241). Сборник по случай 800-годишнината от неговото възшествие на българския престол, ред. В. ГЮЗЕЛЕВ, И. ИЛИЕВ, К. НЕНОВ, Пловдив 2019.

³⁶ *Историја српског народа*, Т. I, ур. С. ЋИРКОВИЋ, Београд 1981; Божилов, И. *История на средновековна България*, Том II, 355 и даље.

³⁷ PIRIVATRIĆ, S. *Partitio Romaniae and Partitio Imperii. Stefan Dušan and Ivan Alexander in the Byzantine Civil War (1341–1354)*. – Вџв: *Византија и славяните*, ГСУ ЦСВП „Иван Дујчев“ Т. 95 (14) 2006, Софија 2010, с. 89–99; ДИМИТРОВА, Е. *Манастир Матејче*, Скопље 2002.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОЖИЛОВ, И. *История на средновековна България*, Том II, Християнска България, София 2017.

България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. Сборник статии от българско-сръбски симпозиум 14–16 септ. 2003, ред. В. ГЮЗЕЛЕВ, А. МИЛТЕНОВА, Р. СТАНКОВА, София 2005.

Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016.

Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XIV век), ур. С. БОЈАНИН, Љ. МИЛАНОВИЋ, М. ЦВЕТКОВИЋ, Београд 2020.

ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР, Ј. О формирању српске редакције старословенског језика. У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 43–51.

ГЮЗЕЛЕВ, В. *Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори*. – Във: *Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия*, ред. П. ПАВЛОВ, Н. КЪНЕВ, Велико Търново 2016, с. 155–169.

ДИМИТРОВА, Е. Манастир Матејче, Скопје 2002.

ДОБЫЧИНА, А. 'Под одним ярмом' с Византией: болгары и болгарские земли в составе Византийской империи (1018–1185). – У: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ed. А. НИКОЛОВ, София 2018, с. 476–497.

ЖИВКОВИЋ, Т. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.

Зборник радова Византолошког института САНУ, 46, 2009, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ.

Историја српског народа, Т. I, ур. С. ЂИРКОВИЋ, Београд 1981.

КОМАТИНА, И. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.

КОМАТИНА, П. Србија и Дукља у делу Јована Скилице. – *Зборник радова византолошког института* 49, 2012, с. 159–184.

КОМАТИНА, П. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014.

КОМАТИНА, П. *Константин Порфирогент и рана историја Јужних Словена*, Београд 2021.

Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља Немањића, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, С. ПИРИВАТРИЋ, Београд 2020.

МЛАДЕНОВИЋ, А. Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању. – *Археографски прилози*, 19, 1998, с. 9–22.

НИКОЛОВА, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.)*, София 1997.

ПЕНТКОВСКИЈ, А. М. Славянское богослужение византийского обряда и корпус славянских богослужебных книг в конце IX – первой половине X веков. – *Slovéne* 2, 2016, с. 54–120.

ПЕНТКОВСКИЈ, А. М. Славянское богослужение и церковные организации в сербских землях в X–XII веках. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 35–61.

ПИРИВАТРИЋ, С. Тирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године. – У: *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*, ур. Ј. РАДИЋ, В. САВИЋ, Београд 2014, с. 103–124.

ПИРИВАТРИЋ, С. Стефан Немања у владарским хијерархијама свога времена. – У: *Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)*, ур. М. РАДУЈКО, Београд 2016, с. 81–108.

ПИРИВАТРИЋ, С. Кнез Владимир и Диоклитија између Римско-византијског и Бугарског царства. У: *У спомен и славу Светог Јована Владимира*, књ. 6–1, ур. В. ЈОВОВИЋ, прот. Г. ПЕРОВИЋ, прот. В. ЏОМИЋ, Цетиње 2018, с. 13–41.

САВИЋ, В. Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *с* и *џ*. – У: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Б. ТОДИЋ, Беране – Београд 2011, с. 155–169.

СТАНИШИЋ, В. О старини једнојеровог правописа у словенској писмености. – У: *Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви*, ур. М. РАДУЈКО, Београд – Беране 2016, с. 299–306.

СУБОТИН, Т. Амфилохијеви фрагменти – сведочанство о богослужењу у Српској цркви у 12. веку. – *Црквене студије* 16/2, 2019, с. 571–584.

ТУРИЛОВ, А. А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*. Москва 2012, с. 103–125.

Цар Иван Асен II (1218-1241). Сборник по случай 800-годишнината от неговото възшествие на българския престол, ред. В. ГЮЗЕЛЕВ, И. ИЛИЕВ, К. НЕНОВ, Пловдив 2019.

ЈАГИЧ, В. И. *Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями*, Санкт-Петербург, 1883 (= *Codex Marianus Glagoliticus*, ed. V. JAGIĆ, Graz 1960).

REFERENCES

AVENARIUS, A. *Das byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Reception und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert)*, München-Vienna 2000.

BILIARSKY, I. La translation des reliques à la capitale du second empire bulgare et les idées du pouvoir. – In: *Liturgica e agiografia tra Roma e Constantinopoli*, ed. K. STANTCHEV, St. PARENTI, Grottaferrata 2007, pp. 329–338.

- Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio*, ed. G. MORAVSCZIK, Washington 1967 (= DAI).
- MARKOVIĆ, M., VOJVODIĆ, D. *Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Ras*, Novi Sad 2021.
- OBOLENSKY, D. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London 1971.
- OBOLENSKY, D. The Cult of St. Demetrius of Saloniki in the History of Byzantine-Slavonic Relations. – *Balkan Studies*, 15, 1974, p. 3–20.
- PIRIVATRIĆ, S. Partitio Romaniae and Partitio Imperii. Stefan Dušan and Ivan Alexander in the Byzantine Civil War (1341–1354). – *Византия и славяните/ Byzantium and the Slavis*. ГСУ, ЦСБП. „Иван Дучев“ Т. 95 (14) 2006, София 2010, с. 89–99.
- PIRIVATRIĆ, S. Between Constantinople, Rome and Ohrid. Notes on the Church Organization in Serbian Principalities from 1019 to 1219. – In: *Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. A. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, 28–30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015, p. 655–664.
- PIRIVATRIĆ, S. The alliance of Stefan Nemanja and his brothers with Peter and Asen. – *Bulgaria Mediaevalis*, 8, 2017, p. 473–481.
- PIRIVATRIĆ, S. The Autocephalous Orthodox Archbishopric of Serbia. A short survey of its foundation. – *Autocéphalies. L'exercice de l'indépendance dans les Églises slaves orientales (IXe-XXIe siècle)*, ed. BLANCHET, M.-H., GABRIEL, F., TATARENKO, L., Roma 2021, p. 179–207.
- PIRIVATRIĆ, S. The Byzantine Emperor and Byzantine Heritage in Southeastern Europe (7th–13th centuries). Remarks on the imperial role in processes of acculturation. – In: *Byzantine Heritage in South-Eastern Europe in the Middle Ages*, I, ed. A. TIMOTIN, S. PIRIVATRIĆ, O. IACUBOVSKI, Bucharest 2022, p. 21–36.
- STEPHENSON, P. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900 – 1204*, Cambridge 2000.
- TAPKOVA-ZAIMOVA, V. Le culte de saint Démétrius à Byzance et aux Balkans. – In: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, eds. V. GJUZELEV, R. PILLINGER, Wien 1987, S. 139–146.
- ŽIVKOVIĆ, T. The Goldean Seal of Strojimir. – *Исторички часопис*, 55, 2007, с. 23–29.
- Κύριλλος και Μεθόδιος: Το Βυζάντιο και ο Κόσμος των Σλάβων*, ed. A. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, 28–30 Νοεμβρίου 2013, Θεσσαλονίκη 2015.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Στ. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ου αι.). – *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 29, 2019, 91–127.
- [*Bǎlgarija i Sǎrbija v konteksta na vizantijskata civilizacija. Sbornik statii ot bǎlgarsko-srǎbski simpozium 14–16 sept. 2003*, red. V. GJUZELEV, A. MILTENOVA, R. STANKOVA, Sofija 2005.
- BOŽILOV, I. *Istorija na srednovekovna Bǎlgarija*, Tom II, Hristijanska Bǎlgarija, Sofija 2017.

- Car Ivan Asen II (1218-1241). Sbornik po slučaj 800-godišnjata ot negovoto vāžšestvie na bālgarskija prestol*, red. V. GJUZELEV, I. ILIEV, K. NENOV, Plovdiv 2019.
- DIMITROVA, E. *Manastir Matejče*, Skoplje 2002.
- DOBYČINA, A. 'Pod odnim jarmoŋ s Vizantiej: bolgary i bolgarskie zemli v sostave Vizantijskoj imperii (1018–1185). – U: *Bālgarsko carstvo. Sbornik v čest na 60-godišnjata na doc. d-r Georgi N. Nikolov*, ed. A. NIKOLOV, Sofija 2018, s. 476–497.
- GJUZELEV, V. Vāzobnovjavaneto na Bālgarskata patriaršija prez 1235 g. v svetlinata na istoričeskite izvori. – Vāv: *Velikite Asenevci. Sbornik s dokladi ot konferencija, posvetena na 830 godini ot vāstanieto na bratjata Petār i Asen, načaloto na Vtoroto bālgarsko carstvo i objavjavaneto na Tārnovo za stolica na Bālgarija i 780 godini ot legitimnoto vāzobnovjavane na Bālgarskata patriaršija*, red. P. PAVLOV, N. KĀNEV, Veliko Tārnovo 2016, s. 155–169.
- Glasovi i slike. Oblici komunikacije na srednjovekovnom Balkanu (IV–XIVvek)*, ur. S. BOJANIN, Lj. MILANOVIĆ, M. CVETKOVIĆ, Beograd 2020.
- GRKOVIĆ-MEJDŽOR, J. O formiranju srpske redakcije staroslovenskog jezika. – U: *Đurđevi stupovi i budimljanska eparhija*, ur. B. TODIĆ, Berane – Beograd 2011, s. 43–51.
- Istorija srpskog naroda*, T. I, ur. S. ĆIRKOVIĆ, Beograd 1981.
- JAGIĆ, V. I. *Mariinskoe četveroevangelie s primečanjima i priloženijami*, Sankt-Peterburg, 1883 (= *Codex Marianus Glagoliticus*, ed. V. JAGIĆ, Graz 1960).
- KOMATINA, I. *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016.
- KOMATINA, P. *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Beograd 2014.
- KOMATINA, P. *Konstantin Porfirogent i rana istorija Južnih Slovena*, Beograd 2021.
- KOMATINA, P. Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice. – *Zbornik radova vizantološkog instituta* 49, 2012, s. 159–184.
- Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića. Tematski zborniku čast 800 godina proglašenja kraljevstva i autokefalne arhiepiskopije svih srpskih i pomorskih zemalja Nemanjića*, ur. Lj. MAKSIMOVIĆ, S. PIRIVATRIĆ, Beograd 2020.
- MLADENOVIĆ, A. Srpska redakcija staroslovenskog jezika i upotreba samo tankog jera u pisanju. – *Arheografski prilozi*, 19, 1998, s. 9–22.
- NIKOLOVA, B. *Ustrojstvo i upravljenje na Bālgarskata pravoslavno cārka (IX–XIV v.)*, Sofija 1997.
- PENTKOVSKIJ, A. M. Slavjanskoe bogosluženie i cerkovnye organizacii v serbskih zemljah v X–XII vekah. – U: *Stefan Nemaŋa – prepodobni Simeon Mirotočivi*, ur. M. RADUJKO, Beograd – Berane 2016, s. 35–61.
- PENTKOVSKIJ, A. M. Slavjanskoe bogosluženie vizantijskogo obrjada i korpus slavjanskih bogoslužebnyh knjig v konce IX – pervoj polovine X vekov. – *Slovéne* 2, 2016, s. 54–120.
- PIRIVATRIĆ, S. Ćirilometodijevske tradicije i srpske oblasti pre postanka autokefalne crkve u kraljevstvu Nemanjića 1219. godine. – U: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)*, ur. J. RADIĆ, V. SAVIĆ, Beograd 2014, s. 103–124.

PIRIVATRIĆ, S. Knez Vladimir i Dioklitija između Rimsko-vizantijskog i Bugarskog carstva. – U: *U spomen i slavu Svetog Jovana Vladimira*, knj. 6–1, ur. V. JOVOVIĆ, prot. G. PEROVIĆ, prot. V. DŽOMIĆ, Cetinje 2018, s. 13–41.

PIRIVATRIĆ, S. Stefan Nemanja u vladarskim hijerarhijama svoga vremena. – U: *Vladar, monah i svetitelj: Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi i srpska istorija i kultura (1113–1216)*, ur. M. RADUJKO, Beograd 2016, s. 81–108.

SAVIĆ, V. Rani staroslovenski jezik i srpska redakcijska pismenost naročito s osvrtom na ć i đ. – U: *Đurđevi stupovi i budimljanska eparhija*, ur. B. TODIĆ, Berane – Beograd 2011, s. 155–169.

STANIŠIĆ, V. O starini jednojerovog pravopisa u slovenskoj pismenosti. – U: *Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi*, ur. M. RADUJKO, Beograd – Berane 2016, s. 299–306.

SUBOTIN, T. Amfilohijevi fragmenti – svedočanstvo o bogoslužjenju u Srpskoj crkvi u 12. veku. – *Crkvene studije* 16/2, 2019, s. 571–584.

TURILOV, A. A. *Mežslavjanskije kul'turnye svjazi èpohi srednevekov'ja i istočnikovedenie istorii i kul'tury slavjan. Ètjudy i karakteristiki*. Moskva 2012, s. 103–125.

Velikite Asenevci. Sbornik s dokladi ot konferencija, posvetena na 830 godini ot vāstanieto na bratjata Petār i Asen, načaloto na Vtoroto bālgarsko carstvo i objavjavaneto na Tārnovo za stolica na Bālgarija i 780 godini ot legitimnoto vāzobnovjavane na Bālgarskata patriaršija, red. P. PAVLOV, N. KĀNEV, Veliko Tārnovo 2016.]

Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU, 46, 2009, ur. Lj. MAKSIMOVIĆ.

ŽIVKOVIĆ, T. *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd 2004.]

POLITICAL FRAMEWORKS OF SERBIAN-BULGARIAN CULTURAL AND LITERARY CONNECTIONS IN THE CONTEXT OF BYZANTINE CIVILIZATION. A FEW OBSERVATIONS ON THE FACTORS OF CULTURAL DIFFUSION

Abstract. The text presents some general observations about the political frameworks of Serbo-Bulgarian cultural reciprocity, i.e., hypothetically assesses the possible role of political relations as a factor in cultural diffusion within the Byzantine world, taking into account also the changing ecclesiastical jurisdiction and practice of a certain church rite – Roman or Byzantine. The following are considered to have been generally favorable frameworks for the processes of Serbo-Bulgarian cultural spreading, i.e., for the impact of the Cyrillo-Methodian tradition in the broader sense: in the early phase (approximately from 870 up to 1019), cases of spiritual or marital kinship (Peter and Simeon, Samuel and Vladimir), the brief period when the Bulgarian Church might have had jurisdiction in certain Serbian regions (post-923), and the existence of a contact zone such as the city of Ras and its area (from the end of the 9th century onwards), especially after the establishment of the bishopric; in the intermediate stage (1019–1219), it was mostly reduced to the actions of Stefan Nemanja in Ras as the

ktetor and benefactor of the Church in the framework of the Archbishopric of Ohrid (last third of the 12th century); in the late stage (after 1219 and 1235 respectively), the main favorable framework was the reorganization of the church into a community of local Orthodox autocephalous churches including the Serbian and Bulgarian church and the relatively numerous examples of marital kinship between Serbian and Bulgarian rulers, which intensified from the end of the 13th century and remained significant until the Ottoman conquests (the era of Stefan Dušan and Ivan Alexander being particularly important), when the political framework for Serbo-Bulgarian reciprocity ended.

Keywords: Serbo-Bulgarian reciprocity, cultural spreading, Cyrillo-Methodian tradition, church jurisdiction, spiritual kinship, marital kinship, Ras, Archbishopric of Ohrid

Srdan Pirivatrić, Senior Research Fellow, PhD

ORCID ID: 0000-0003-0413-3882

Web of Science Researcher ID: IYS-6675-2023

Serbian Academy of Sciences and Arts

Institute for Byzantine Studies

35, Knez Mihajlova Str., 11 000 Beograd

E-mail: srdjan.pirivatric@vi.sanu.ac.rs

Анисава Милтенова, проф. д. н.

Институт за литература – Българска академия на науките

ПРЕВОДЪТ НА *CAPITA DE TEMPERANTIA ET VIRTUTE* ОТ ИСИХИЙ СИНАИТ В БАЛКАНСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ

Резюме. Южнославянският превод на пълната версия на *Capita de temperantia et virtute* (CPG 7862) е засвидетелстван в повече от 40 български, сръбски, руски и молдовско-влашки ръкописа, най-ранният от първите десетилетия на XIV в. Изследването на текста показва два превода (среднобългарски и сръбски от Света гора) и една преработка на първия превод. Преводите циркулират от Парория и Велико Търново до Светогорските обители и до манастирите Манасия и Раваница. Аскетическите сборници, в които се намират преписите, са съставени от съчинения на Марк Отшелник (IV–V в.), Йоан Карпатийски (V в.), Йоан Лествичник (579–649), Евагрий Понтийски, Нил Синайски (345–430), а по-късно в състави заедно с Диадок Фотикийски (ок. 400–ок. 486), Таласий Либийски (ок. 590–660), Симеон Нови Богослов (949–1022), Никита Стетат (1005–ок. 1090), Максим Изповедник (580–662); след 1340 г. се включват произведения на Григорий Синаит (ок. 1275–1347). Историята на *Capita de temperantia* в славянски преводи до голяма степен е свързана с историята на балканската аскетична литература.

Ключови думи: Исихий Синаит, сборници, съставени от „глави“, манастир на Григорий Синаит в Парория, Хилендар, Манасия, Раваница

За живота на преподобния Исихий Синаит (VII в.? XII в.?) има много малко известни сведения, даже времето на неговия живот и творчество е неуточнено и се колебае между седми и дванадесети век. Единствено се знае, че е бил игумен в манастира на Синай, създаден в чест на „неопалимата къпина“¹ и посветен през XIII в. на св. Екатерина.

¹ Най-ранно упоменаване на Синайския манастир е в пътеписа на Егерия/Етерия (създаден между 281–384 г.); вж. ИВАНОВ, И. (съст.). *Дневникът на Етерия. Peregrinatio ad Loca Sancta. Поклонение до Светите земи.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, IV, 7, с. 30. *The Pilgrimage of Etheria.* M. L. MCCLURE and C. L. FELTOE, ed. and trans. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1919, p. 8. (<https://www.ccel.org/m/mcclure/etheria/etheria.htm>)

Антонио Риго предлага нова датировка на дейността му и я отнася към втората половина на XII в.² Често се смесва с Исихий Йерусалимски, както в средновековните ръкописи, така и в изданията на съчинението му, които се включват по-късно във антологията „Добротолюбие“ (Θλοκαλία, 1957. Т. 1. Σ. 140). Липсата на дата, на която да се чества паметта му в църковния календар, също е резултат от смесването между двамата църковни отци. Единственото му известно съчинение, разпространено във Византия през Средновековието в аскетическите сборници от XII–XIII в. нататък, е „Душеспасителни глави за трезвението и Иисусовата молитва“ (*Capita de temperantia et virtute*, CPG 7862; PG. 93. Col. 1479–1544), (по-нататък *Capita de temperantia*). Упоменато е от Фотий (с. 810/820 – 6.02.893) в „Библиотека“ (*Myriobiblon*) (198)³ сред анонимните напътствия за молитвата с положителна оценка. Съчинението е познато по две версии – пълна, която се състои от 200 (или 203) глави⁴, и кратка в 24 глави, организирана чрез азбучен акростих⁵. Панайотис Христу допуска⁶, че автор на кратката версия е самият Исихий, но белгийската изследователка М. Вагеман⁷, а също така и А. Риго⁸ поддържат схващането, че тя е направена от анонимен автор по-късно. Пълната версия е известна в повече от 90 преписа на византийски гръцки, най-ранните от които са от XII в.⁹ Историята на текста на тази пълна версия не е изцяло проучена и критично издание не е публикувано – освен това, което е включено в *Patrologia Graeca* (цитирано по-горе).

² BIANCHI, E., A. RIGO. *Mistici bizantini*. Torino: Giulio Einaudi Editore, 2008, p. LIX.

³ HENRY, R. *Photius, Bibliothéque*, T. III, *Collection byzantine*. Paris 1962: https://www.tertullian.org/fathers/photius_01toc.htm

⁴ KIRCHMEYER, J. Hesychius le Sinaïte et ses centuries, dans *Le Millénaire du Mont Athos, 963–1963. – Etudes et Melanges*, I. Chevetogne 1963, pp. 319–329.

⁵ WAEGEMAN, M. Les 24 chapitres De temperantia et virtute d'Hésychius le Sinaïte. Édition critique. – *Sacris Erudiri. A Journal of Late Antique and Medieval Christianity*, 22/2, 1974, pp. 195–285.

⁶ ΧΡΗΣΤΟΥ. Π. *Ἑλληνική Πατρολογία*. Θεσσαλονίκη, 1992. Т. 5. Σ. pp. 424–425.

⁷ WAEGEMAN, M. La structure primitive du traité “De Temperantia et Virtute” d'Hesychius le Sinaïte: deux centuries ou un acrostiche alphabétique? – *Byzantion*, Vol. 44, No. 2 (1974), pp. 467–478.

⁸ BIANCHI, E., A. RIGO, *Mistici bizantini*, pp. LIX–LXI.

⁹ Pinakes: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/>. Прев. на англ.: <https://www.johnsanidopoulos.com/2018/03/on-watchfulness-and-holiness-st.html>; прев. на бълг.: Преп. ИСИХИЙ ЙЕРУСАЛИМСКИ. *За трезвението и молитвата*. Света гора, Атон, славянобългарски манастир „Св. вмчк. Георги Зограф“, 2011.

Съчинението е свързано с историята и със състава на аскетичните сборници, които са важно звено в литературата на православния свят¹⁰. По композицията то следва традицията на антологиите, съставени от т.нар. „глави“ (*kephalaia*) – паренетични кратки параграфи, на брой 100 или свързани със сходна числова символика, съставени от мъдростовия, от коментар към тях и библейски цитати. Главите не са свързани помежду си по съдържание, различни са по обем (някои състоящи се от едно изречение, някои с по-обширна обосновка на дидактичната максима)¹¹. Историята на сборниците от глави във византийската традиция е проучена изчерпателно от Пол Жеен (Paul Géhin)¹², който отбелязва, че те най-често са свързани с определението „душеполезни“ (ὠφέλεια, ψυχοφελῆ); може да се говори за глави, свързани с монашеската практика (πρακτικά), за гностически глави (γνωστικά) или „ниптични“ глави (νηπτικὰ), т.е. глави, приканващи към „ниписис“, трезвост на душата, една от добродетелите, особено ценена от монасите. През XVII в. са събрани от Никодим Агиорит и Макарий от Коринт в последните десетилетия на XVIII в. (оригинално издание Венеция 1782 г.)¹³. Като родоначалник на традицията той определя Евагрий Понтийски (345–399), автор на съчинения с подобна структура. Той е първият, който употребява названието „глави“ и обосновава практическото им приложение¹⁴. Популярността на жанра във византийската монашеска литература се определя в два периода: първият от средата на X век до средата на XII век, а вторият – от средата на XIII век до края на XIV в.¹⁵ Произведението на Исихий Синаит, което разглеждаме тук, се

¹⁰ Изказвам голяма благодарност за съдействието на Хилендарската научна библиотека към Държавния университет в Охайо и на монасите от Хилендарския манастир за предоставената ми възможност да работя с копия от ръкописи от Светогорските манастири Хилендар и Зограф.

¹¹ HAUSHERR, I. Centuries. – *Dictionnaire de Spiritualité*, II, 1953, pp. 416–418. VON IVANKA, E. ΚΕΦΑΛΑΙΑ. Eine Byzantinische Literaturform und ihre Antiken Wurzeln. – *Byzantinische Zeitschrift*, 47 (1954), S. 285–291.

¹² GÉHIN, P. Les collections de *kephalaia* monastiques. Naissance et succès d'un genre entre création originale, plagiat et florilège. – In: RIGO, A., P. ERMILOV, M. TRIZIO (éd), *The Minor Genres of Byzantine Theological Literature, Byzantios*. [Studies in Byzantine History and Civilization 8], Turnhout: Brepols, 2013, pp. 1–50.

¹³ Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν συνερανισθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν. Venetiis 1782; Vol. I–V, Athinai 1957–1963.

¹⁴ GÉHIN, P. Les collections de *kephalaia* monastiques. Naissance et succès d'un genre entre création originale, plagiat et florilège, p. 3; Évagre le Pontique, Chapitres sur la prière. *Sources chrétiennes* 589, Paris, Les Éditions du Cerf, 2017.

¹⁵ GÉHIN, P. Les collections de *kephalaia* monastiques, p. 24–29. Исихий Синаит (Hésychius de Batos) е характеризирани като съставител на компилативен текст, основан на по-ранни автори, за което ще стане дума по-нататък.

среща както в ръкописи от края на първия, така и от втория период. Най-рано (XII в.) се среща в сборници, съдържащи произведения на Марк Пустинник (IV–V в.), Йоан Карпатийски (V в.), Йоан Лествичник (579–649), Евагрий Понтийски, Нил Синайски (345–430)¹⁶, а по-късно в състави заедно с Диадок Фотикийски (ок. 400–ок. 486), Таласий Либийски (ок. 590–660), Симеон Нови Богослов (949–1022), Никита Стетат (1005–ок. 1090), Максим Изповедник (580–662)¹⁷; след 1340 г. в съседство се включват произведения на Григорий Синаит (ок. 1275–1347).

Славянският превод на пълната версия на *Capita de temperantia* е засвидетелстван в повече от 40 български, сръбски, руски и молдо-влахийски ръкописи, най-ранните са от началните десетилетия на XIV в. Те могат да се групират по следния начин¹⁸:

А. Среднобългарски превод от ок. 1340–1350 г., извършен в манастира „Св. Богородица“ основан от Григорий Синаит, Парория (Странджа);

Б. Редакция на този превод, свързана с Търново, XIV в.;

В. Атонски превод / рецензия: редактиране на първоначалния превод чрез сверяване с гръцката традиция, XIV в.;

Г. Смесена рецензия (напр. тук спада руският текст във Великите чети минеи);

Д. Текст в състава на *Добротолюбие* (Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν συναρτισθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν), Никодим Агиорит и Макарий от Коринт, XVII в.

А. Среднобългарски превод (**SlavHes 1**)

Той е запазен в следните ръкописи:

- № 237, сборка А. И. Хлудов, ГИМ, писан между 1340–1350 г.¹⁹

Безспорен български произход, предевтимиев правопис. На л. 214а:

¹⁶ Pinakes: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/>. ръкопис от XII в. Света гора, Великата лавра, Г 121. BROCK, Sebastian P. Mark the Monk. – In: *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, ed. by Sebastian P. BROCK, Aaron M. BUTTS, George A. KIRAZ and Lucas VAN ROMPAY (Gorgias Press, 2011; online ed. Beth Mardutho, 2018), <https://gedsh.bethmardutho.org/Mark-the-Monk>

¹⁷ Вж. напр. Pinakes: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/>. ръкопис от XIII в., Испания, сборка Ескориал, У.III.02 (Andrés 272).

¹⁸ Ще се ограничи с преписите в ръкописи, които съм изследвала de visu и посредством дигитални копия.

¹⁹ ПОПОВ, А. М. *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*. Москва 1872, с. 462–475; ЛИХАЧЕВ, Н. П. *Палеографическое значение бумажных водяных знаков*. Ч. 1, СПб., 1899, ХСІХ–СІІІ;

Исїхїа презвитера къ дѣвдоулаѣ. словеса дѣшеполезнаа. ѡ трѣзвенїи дѣтѣли гл҃авизны. на ч҃атокъ просвѣщенїа дѣши, истинно изложенїе. глаголемаа ѡвѣщателнаа и мѣтвныа главы. Нач.: Трѣзвенїе е(с) х҃ждожество дѣховно ѡ стр(с)тныхъ помыслъ и словесъ и л҃жкавы(х) дѣлъ. (Хлуд 237)

• № 42, Национална библиотека, Виена, от средата на XIV в., създаден в Зографския манастир, Света гора от книжовника Ратко²⁰. Късен рашки правопис; в една част дублира напълно Хлуд 237. На л. 255а-б-272в-г (заглавието е избледняло): Трѣзвенїе е(с) х҃уджьество дѣховно. ѡ стр(с)тны(х) помыслъ и словесъ и лоукавы(х) дѣль. ѡ всѣ(х) всѣкого ч҃лка съ вѣго(м) извавлѣюще, прѣбывающе и вѣдро х҃одїмо. (Виена 42)

• № 2, Новонямец, Държавен архив на Република Молдова, Кишинев, трета четвърт на XIV в.²¹. Безюсов, двуеров правопис, сръбски правопис със следи от среднобългарски протограф. На л. 1а-23а: [Ис]ихїа презвитера (...) къ дѣвд(.)лоу словеса дѣшепользнаа трѣзвенїи дѣт(...), гл҃авизны. на ч҃аткъ просвѣщенїе дѣши. и истинно изложение. гл҃емаа ѡвѣщателнаа. и мѣтвныне гл҃авы. глава д. Нач.: Трѣзвенїе е(с), х҃удожество дѣховно. ѡ страстныхъ

РАДЧЕНКО, К. Ф. Отчет магистранта К. Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896 г. – *Университетские известия* 38/4 (1898), с. 67–68; РАДЧЕНКО, К. Ф. *Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием*. Киев, 1898, с. 322–327; СЫРКУ, П. *К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке*. Т. I. Вып. I. *Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского*. Санкт Петербург, 1898, с. 484–487. НИКОЛОВА, Св. *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София 1980, с. 36–37; НИКОЛОВА, Св., М. ЙОВЧЕВА, Т. ПОПОВА, Л. ТАСЕВА. *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог*. София 1999, с. 80–81.

²⁰ ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. 1. Вена, Берлин, Дрезден, Лейпциг, Мюнхен, Прага, Любляна. Петроград: Рос. гос. акад. тип., 1921. (*Сборник Отделения русского языка и словесности Российской академии наук*, Т. 98), № 117, с. 154–157; BIRKFELLNER, G. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Oesterreich*, Wien 1975 [= *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung*, 23], No. II/95, S. 258–261; МИКЛАС, Х. Към въпроса за славянския превод на Филиповата „Диоптра“. – *Старобългарска литература* 2 (1977), 169–171; МИКЛАС, Х. Къде са отишли парорийските ръкописи? – В: *Търновска книжовна школа. Паметници, поетика, историография*. Т. 5. Велико Търново 1994, с. 32–34.

²¹ ОВЧИННИКОВА-ПЕЛИН, В. С. *Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР. Коллекция Ново-Нямецкого монастыря (XIV-XIX вв.)*. АН МССР, Институт языка и литературы. Кишинев: Штиинца, 1989, с. 72–76.

помысль и словесъ, и лоукавыхъ дѣль. ѿ всѣхъ всякого члѣка съ бѣмъ избавляюща, прѣбывающе и въдро ходимо. Ръкописътъ е бил в манастира Ксенофонт, Света гора, едва по-късно в Новонямц. На л. 1 има приписка: Сиа книга звѣвмъ никшиъ мннствра ѡенѡфаа ва свѣтѣи гѡри адѡнна, грѣшни [...]. Името Никон е на архиепископа на Печ и сръбски патриарх (1420–1435). (Киш 2)

• № 26 от сборката на Народна библиотека на Сърбия, трета четвърт на XIV в. (1365–1375); сръбски по произход със следи от среднобългарски протограф²². На л. 48а–81а: Исиѡа презвитера къ деодоулоу словеса д(оу)шеползна в трѣзвѣни оума. и како просвѣщае се д(оу)ша ѿ млтвы. Нач.: Трѣзвѣние ис(тъ), хѡдожество д(оу)ховно ѿ страстнихъ(ь) помысль. и словесъ, и лоукавыхъ(ь) дѣль. ѿ всѣ(хъ) всякого члѣка съ бѣмъ избавляюще. Втората стотица започва на л. 63б: Заучело въ б.-моу съвѣтѣ вътора сътница. Сръбски правопис със следи от среднобългарски протограф (Белгр 26)

• № 82, сборка на манастира Дечани, от края на XIV в. (1395–1400). Писан от Йован Граматик²³. Сръбски по произход, рашко-ресавски правопис. На л. 221б–250: Исиѡа презвитера къ деодоулоу словеса д(оу)шепользна, в трѣзвѣнии и добродѣтели главизни, начело порсвѣщеніе дѣши, истинною изложение дѣланіа. глѣмые ѡвѣтные и млтвные главы. глава ѡ. Нач.: Трѣзвѣние ис(тъ) хоудожество дѡвовное. Текстът прекъсва след глава 25 (л. 225б и продължава на л. 228б). Втората стотица започва на л. 234: Заучело второму съвѣта сътница втора ѡ. Край: ...и м(о)л(и)твно пр(ѣ)подобныхъ(ь) ѡцѣ нашихъ(ь) емоуже слава неизречено(м)ѡ боу въ вѣкы вѣкомъ(ь) аминь. (Деч 82)

• № 13 от сборката на Троицко-Сергиева лавра (фонд 304, РГБ – Москва), 1385 г.²⁴ Руски по произход. На л. 100б: Иже въ сѣхъ оѡа нашего исихиа. словеса дѣшепользна. хотацимъ внима(т) ги блг(с)ви. Нач.: Великии законоположникъ мусии. па(ч) же дѣхъ сѣзи. показаа нескверное и чистое взимание. великиа възше творнзла добродѣтели оуча насъ. (Моск 13)

²² ШТАВЪАНИН-БОРЪЕВИЃ, Љ., М. ГРОЗДАНОВИЃ-ПАЈИЃ, Л. ЦЕРНИЃ. Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. Београд 1986, с. 45–52; ЈЕЛЕСИЈЕВИЃ, С. У Народној библиотеци Србије целовит препис састава делимично сачуваног у Изборнику из 1076. – *Археографски прилози* 33 (2011–2012), с. 61–78.

²³ БОГДАНОВИЃ, Д., Н. Р. СИНДИК. *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, I, Београд 2011, с. 323–327.

²⁴ ИЛАРИЈ, архим., АРСЕНИЈ. *Описание славянских рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры*. Москва: издание Императорскаго общества истории и древностей российских при Московском университете, 1878–1879, с. 22–23.

• № 151 от Църковния археологически музей при Киевската духовна академия, сега в Националната библиотека на Украйна, Киев, 80–90 години на XIV в.²⁵ Сръбски правопис със следи от среднобългарски протограф. На л. 341б–358б: Исихїа презвїтера къ дєвдѣлѣ словєса дѣшепользана, о трѣзвєни и добродѣтели главизны. начєло просвѣщенїє дѣши. истинное изложєнїє дѣланїа. глѣголємые ѿвѣтныє и молитвєныє главы. глав ѡ. Нач.: Трѣзвєнїє ю(с), хоудожство дѣховное. ѿ стр(с)тны(х) помысль. и словєсь. и лоукавы(х) дѣль; лист 352а-б е празен, текстът прекъсва; на л. 351б: подвижимъ оубв ѡро(с), на възвѣшнаго нашего члѣка, и на змїа дїа; л. 353а: ...на. и мы приводимъ глїюще. что неправдова тєвѣ йїль. (Киев 151)

Датирането на превода е свързано със създаването на среднобългарския кодекс Хлуд 237 – ок. 1340–1350 г., който по произход се отнася към манастира на св. Григорий Синаит в местността Парория в Странджа. Преводът носи особеностите на ръкописите от началните десетилетия на XIV в. с предвтимиев правопис, характеризиращи стремежа към утвърждаване на принципите на исихазма. Хлуд 237 и апографът му Виена 42 са запазили типични особености на източнобългарска говорна област от среднобългарския период от развоя на езика.

Групирането на изброените преписи се определя от една специфична черта – единствено в тях е налична **вставка** в текста от *Enarratio in prophetam Isaiam* на Василий Велики²⁶ след деветата глава от *Capita de temperantia*. Текстът на вставката се намира след цитат от Псалм 5:4 в глава 10 от произведението – Аще вѣси и данно тї є(с) на оутрїєнє(х) прѣ(д)стоати и зрѣти. нѣ и оузирати, вѣси что глѣ. аще ли ни, трѣзви са и примєши (Хлуд 237), грц. Εἰ ἐπίστασαι καὶ ἐδόθη σοι εἰς τὰς πρῶϊας παρεστάναι, καὶ ἐποπτεύεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἐποπτεύειν, οἶδας ὁ λέγω · εἰ δὲ οὐ, νῆφε, καὶ λήψη. Вставката започва с цитат от Псалм 100 (101): 8, свързан

²⁵ ГНАТЕНКО, Л. А., О. С. ОНИЩЕНКО, В. В. НИМЧУК, С. Г. ДАНЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВИНА, Н. М. ЗУБКОВА, *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені в. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом*, Київ 2007, с. 119–127.

²⁶ МИЛТЕНОВА, А. Тълкуванията на Василий Велики към Книга на пророк Исаия в средновековната славянска книжнина: нови данни. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“* 98 (17), (2013), с. 275–291.

по тема с предишния цитат, който е отбелязан с червенослов в Хлуд 237 и във Виена 42: Ὅτι ἰ(с) εἰς γῆ(с) δαδου. з(оу)(т)ра оубиваахъ все грѣшныи земли. потрѣвити из гра(д) г(с)на все творещеи безаконїе, грц. εἰς τὰς προῖας ἀπέκτεινον πάντας τοὺς ἁμαρτωλοὺς τῆς γῆς τοῦ ἐξολοθρεῦσαι ἐκ πόλεως Κυρίου πάντας τοὺς ἐργαζομένους τὴν ἀνομίαν. След това своеобразно подзаглавие са поместени три откъса от *Enarratio in prophetam Isaiam* (подбрани непоследователно), които не представляват нов превод, а следват вече съществуващ славянски превод. Преводът е засвидетелстван в две версии:

(1) Ранен превод, възходящ към втората половина на X в. – запазен в три ръкописа: (а) пергаментен сборник № 382 от сбирката на Хилендарския манастир от края на XIII–XIV в.,²⁷ л. 42а–49б (оттук нататък Хил 382) с безюсов, преобладаващо едноеров правопис, с черти на рашка школа; изписан с уставно писмо в две колони, с типични геометрични инициали²⁸. В първата част на ръкописа (л. 1–92), която представляват сбирка от ексерпти от отци на църквата и анонимни

²⁷ Сборникът, състоящ се от 259 листа с размери 350/270 мм, е съставен от два отделни ръкописа (л. 1–197 и л. 198–259), със самостоятелна пагинация. Към ръкописа се отнасят и три фрагмента: два се намират в БАН – Санкт Петербург (Дмитриевски 41 и 13.7.1) и един се пази в РГБ – Москва, сбирката на В. Григорович (Григорович N 19 /М 1702/). Датировката на ръкописа варира между края на XIII и началото на XIV в.: БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд, 1978, № 382, с. 150–151 (определен е като Златоструй); МАТЕЈИЋ, Р., Н. THOMAS. *Catalog. Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library (The Ohio State University)*. 1. Columbus, Ohio, 1992, р. 499, наречен Златоструй); THOMSON, F. *The Symeon Florilegium – Problems of Its Origin, Content, Textology and Edition, Together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon*. – *Palaeobulgarica*, 17/1, 1993, р. 40, п. 41, смята, че ръкописът е възникнал около началото на XIV в. Съдържанието на Хилендарския сборник е проучено най-напред от В. М. Истрин и от П. А. Лавров: ИСТРИН, В. М. Отчет командированного за границу приват-доцента Московского университета Василия Истрина за вторую половину 1894 года. – *ЖМНП*, 305, май 1896, с. 48–63; ЛАВРОВ, П. А. Апокрифические тексты, I–XIV. – *СБОРЯС*, 17/3 (1899); аналитично описание публикува Кл. Иванова: ИВАНОВА, Кл. За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник. – *Старобългарска литература*, 5, 1979, с. 57–96. Заслуга на същата авторка е и идентификацията на фрагментите от ръкописа, споменати по-горе.

²⁸ ВАСИЛЕВ, Љ. Геометријски иницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа. – *Археографски прилози*, 6–7, Београд, 1984–1985, с. 135.

текстове, е включен и преводът на *Enarratio in prophetam Isaiam*;²⁹ (б) № 72 от Библиотеката на Румънската академия в Букурещ (пергамент, сръбски по произход, XIV в.), л. 46–14а; (в) № 310 от същата сбирка (хартия, влашки по произход, XVI в.), л. 63а–74а.³⁰ Ф. Томсън посочва, че Хил 382 и ръкописите от сбирката на РАН вероятно имат общ архетип и представляват обособено звено от историята на Симеоновия сборник и преславските ръкописи от X в.³¹

(2) Текстът на *Enarratio in prophetam Isaiam*, като част от същия флорилегий, е засвидетелстван в два ръкописа, в които ранният превод е подложен на редактиране, вероятно след сравняване с гръцки оригинал – споменатите по-горе Хлуд 237, л. 243б–248а и Виена 42, л. 288б–303б – с типичен паренетичен състав за килийно четене. Вставката в **SlavHes 1** без съмнение представя текст на вече редактиран ранен превод на *Enarratio*, отразен в упоменатите два ръкописа. С други думи, в Хлуд 237 и Виена 42 извадката от Василиевото тълкувание върху Книга на пророк Исая се среща **два пъти** – един път като вставка в *Capita de temperantia* и втори – в преписа на *Enarratio* в състава на флорилегия. При сравнение се наблюдава близост по отношение на езиковите особености, както и на почерка. Няма съмнение, че и двете произведения в ръкопис Хлуд 237 са преписани от един и същи книжовник, който при редактиране на текста на *Enarratio* е имал поддръка няколко века по-стария славянски превод, запазен в Хил 382. Допускам, че преводът на Исихиевото съчинение е съвременен на съставянето на този ръкопис. Както в Хлуд 237, така и във Виена 42 двата текста се намират в съседство: л. 214а–228а (*Capita de temperantia*) и л. 331а–248б (флорилегия, в който е включено *Enarratio*). На листовите помежду тях са

²⁹ МИЛТЕНОВА, А. Един непроучен флорилегий в южнославянската ръкописна традиция от XIII–XIV век. – В: *Медиевистични изследвания. В памет на Пею Димитров*, Шумен, 1996, с. 74–86; МИЛТЕНОВА, А. Ранният флорилегий от Хилендарския сборник № 382 и българо-сръбските книжовни връзки през Средновековието. – В: *Осам векова Хиландара. Исторја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура* (Научни скупове САНУ, књ. ХCV, Одељење историјских наука, књ. 27), Београд 2000, с. 319–324.

³⁰ Двата ръкописа имат атонски произход. МИХАИЛА, Г. Две копии Симеонова сборника в библиотеке Румънској академии. – В: *Nachtigalov sbornik*. Ljubliana, 1977, 255–280; МИХАИЛА, Г. Списки Сборника царя Симеона в библиотеке Румънској академии. – *Palaeobulgarica*, 11/3, 1987, с. 3–20. PANAITESCU Petre P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București 1959, 87–88; vol. II, București 2003, pp. 55–58.

³¹ THOMSON, F. *The Symeonian Florilegium – Problems of Its Origin, Content, Textology and Edition, Together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon*, p. 40–50.

изписани кратки извадки от мъдри изречения и патерични поучения. Изводите от анализа на текста са следните:

- Текстът, вмъкнат в *Capita de temperantia* в Хлуд 237, съвпада с редакцията на *Enarratio* в същия ръкопис, без да е напълно идентичен с нея;

- Вставката е била част от **гръцкия първообраз** на *Capita de temperantia*, използван при превода;

- При сравнение на двата текста в Хлуд 237 се наблюдава съвпадение по отношение на лексика, морфология и синтаксис с незначителни разлики, но те са части от различни произведения;

- Преводът на Исихиевото съчинение е съвременен на съставянето на ръкопис Хлуд 237, т.е. ок. 1340–1350 г., извършен е от гръцки източник, независим от флорилегия, като архетипът на последния от своя страна възхожда към втората половина на Х в.

Взаимоотношението на преписите в ръкописи Хлуд 237, Виена 42, Киш 2, Деч 82, Моск 13, Киев 151 може да се обособи в четири отделни разклонения: (а) Хлуд 237 и Виена 42 в които четенията напълно съвпадат; (б) Киш 2, Киев 151, Белгр 26 – които споделят общи черти и вероятно имат общ хипархетип, но в Киев 151 се забелязват и отделни иновации; (с) Деч 82, сръбски по произход, е запазил отделни индивидуални четения; (д) руският по произход Моск 13 има очевидни съкращения и известни локални особености.

Между преписите има и структурни разлики – в текста в Хлуд 237 и Виена 42 след вставката от *Enarratio* е поместен ексцерпт, озаглавен в Хлуд 237: *с҃҃го ма҃҃ѣма* (във Виена 42 червенослова не се чете), нач.: *Гѣ и бѣ нашѣ. не егда хоцѣмѣ мы, нѣ егда хоцѣ(т) ти помагаетѣ, който липсва в останалите преписи. Този ексцерпт **отсъства** в текста на *Enarratio* от споменатия по-горе флорилегий, което е доказателство, че наличието му е характерна черта за източника на превода на *Capita de temperantia*. Друга структурна разлика е, че главата под номер 1 – (десет): *Аще вѣси и данно тѣ е(с) на оутръне(х) прѣ(д)стоати и зрѣти. нѣ и оузирати, вѣси что г҃ла. аще ли ни, трѣзви са и примѣши, която се намира преди вставката в Хлуд 237 и Виена 42 и въвежда към нея по смисъл – е преместена след вставката от *Enarratio* в Киш 2, Киев 151 и Деч 82. В тези три преписа мястото ѝ е като завършваща поанта.**

Преводът в Хлуд 237 се характеризира с избягване на гърцизмите, като стремежът е да бъдат заменени с домашни думи – напр. *ІА(ко) же е(с) не моцно въ единѣмѣ коры҃тци* *огнь* и *вода възѡпѣ прѣходити* – в другите преписи: *ІАко же не моцно въ едино(м) соулиндри огню* и *водѣ възсоупѣ проходит*. В другите преписи в условията на нова регионална традиция или сверяване с гръцки първообраз налице са коригирани лексеми – напр. *дѣтѣль* се заменя с *добродѣтель* или с *дѣланіе*; *мысль* с *помышление*, *нзравъ* с *образъ* и др.

Както посочих по-горе, *Capita de temperantia* и флорилегият в съседство са разделени от кратки извадки от мъдри изречения и от патетични поучения. Съществува несъмнена приемственост в традицията на аскетичните състави, съзнателно следвана от българските книжовници. Проникването на съставите в другите славянски литератури – сръбска, руска и молдо-влахийска – е станало доста скоро след първия превод. От една страна може да се предположи, че е имало посредничество на хипархетип с атонски произход – свидетелство е появата на Виена 42 в Зографския манастир като копие на Хлуд 237, допринесъл за по-нататъшното разпространение на *Capita de temperantia et virtute*. Бележката в Киш 2, в която се споменава манастира Ксенофонт, също свидетелства за атонско посредничество. От друга страна, не е изключена връзка с балканските манастирски средища, за което показателен е Белгр 26, анализиран от Снежана Йелесиевич³².

Б. Редакция на превода (**SlavHes 1ed**)

Запазена е в следните български по произход ръкописи:

1. № 80, Архив БАН, Ряпов сборник, от втората половина на XIV в.³³ Български по произход, среднобългарски правопис. На л. 46б–83б: Исїхїа презвїтера, къ дѣш(д)оулоу дїше полезнаа словеса. ѿ трѣзвенїи дѣтѣли, главизны. на чатокъ просвѣщенїе дїши. и истинїнаа съдѣванїа, глѣмыа ѿвѣтныѣ, и мѣтвныа главы . глава д. Нач. Трѣзвенїе к(с), хѣдожьство дѣховное ѿ страстныихъ помыслъ и словесъ, и лѣкавыѣ дѣлѣ. ѿ всѣхъ всѣкого члїка съ бмѣз изьбавлѣащи, прѣбывааще и бдро ходимо. (АБАН 80).

2. № 181, манастир Хилендар, 209 л. хартия, трета четвърт на XIV в. Български по произход, среднобългарски правопис. Съдържа Лествицата на Йоан Синайски. Словеса на Исихий към Теодул (двете стоици), до 65 глава. На л. 180: Исїхїа презвїтера, къ дѣшдоу дїшеполезнаа словеса. о трѣзвени и дѣтѣли. главизны. на чатокъ просвѣщенїе дїши. и истинна(а) съдѣванїа. глѣмыѣ ѿвѣтныѣ. и мѣтвныѣ главы. глава д. Нач. Трѣзвенїе к(с), хѣдожьство дѣховное ѿ страстны(х) помыслъ и словесъ, и лѣкавыѣ дѣлѣ. ѿ всѣ(х) всѣкого члїка съ бгомъ изьбавлѣащи, прѣбывааще и бдро ходимо. просвѣщение дїши истинскаа съдѣванїа глѣмыѣ ѿвѣтныѣ и мѣтвныѣ главы. На л. 175б–186б: За чаллѣ фтѣрѣи сътнїци. (Хил 181).

³² ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ, Сн. У Народној библиотеци Србије целовит препис састава делимично сачуваног у Изборнику из 1076. – *Археографски прилози*, 33, 2011–2012, с. 61–78.

³³ КОДОВ, Х. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София, 1969, с. 174–188.

3. № 760/IV, Манастир Хилендар, 8 л. хартия. Фрагмент. 70–80 г. на XIV в. Устав с елементи на полуустав. Български по произход, среднобългарски правопис. Съдържа 66–103 глави от Стотици на Исихий към Теодул. На л. 1а: ...члѣку хотѣнїемь. и коварствѡ(м) прѣмж(д)ры(м), разцѣпѣти же са ѡко(ж) рѣхѡ(м). и врагъ самъ себѣ бывати неизмѣненъ по(д)баетъ по истинѣ. (Хил 760/IV).

4. № 1036, Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“, София, хартия, 297 л., втора половина на XIV в. Полуустав. Български по произход, среднобългарски правопис. На л. 167а–175б: Исихїа презвитера къ дѡв(д)лоу сл(о)веса дѣшеполезна. о трѣзвени и дѣтѣли главизны, начатокъ просвѣщение дѣи истинскаа сѣдѣванїа глѣмыж ѡвѣтныж и мѣтвныж главы. На л. 175б–186б: Зачало фтѡрѣи сътнїци. (НБКМ 1036).

5. № 439 (320), Народна библиотека на Сърбия, Белград, унищожен по време на Втората световна война, датиран 1421 г.³⁴, л. 35б: Исихїа презвитера къ дѡвдѣлоу словеса доушеполезна о трѣзвени и дѣтѣли главизны начатокъ просвѣщенїю доуши истинно изложенїе глаголемаа ѡвѣщателнаа и молитвныж главы. Нач. ѡ. Трѣзвенїе ес(ть) хѣдожество доуховно ѡ страстныхъ помысль и словесъ и лжкавыхъ дѣль. Първата част съдържа 102 глави. На л. 60б: Зачало в'торомѡ. Пръвое. ѿгда же и елижди находитъ множити са во нас лжкавыхъ помысль господа нашего їсу хѣ силъ и презыванїе посрѣдѣ ихъ възложимъ. Втората част съдържа 106 глави. В края на ръкописа се е запазила много важна бележка: Сїа тебѣ ѡ нас' чѣстныи ѡчѣ любезны главизны; вѣди же на(м) въздание сѣг'ти мѣтвѣ прїатїе. Аминъ. На началният лист (хартия от същия вид като на целия ръкопис) има бележка от друга ръка: Стефанъ Лазаревичъ деспотъ и наследникъ землїе враничевскїа сїю книгѡ писа за дѣшевно спасенїе в лѣто ꙗзцкѡ индиктївна ѿ мїа авгѣста ѿ днѣ. Съдържанието на ръкописа има близост с останалите ръкописи с аскетично съдържание³⁵. (НБС 439).

Произходът на редакцията е тясно свързан с хипотетичен архетип, следващ превода **SlavHes 1**, като съхраняването на типични

³⁴ Стојановић, Љ. *Каталог Народне библиотеке у Београду*. Београд, 1903; 2nd ed. 1982, с. 197–200.

³⁵ МАКУШЕВ, В. Рукопись сербского деспота Стефана Лазаревича 1421 г. – *Русский филологический вестник*, 5 (1881), № 2, с. 345–352; СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Каталог Народне библиотеке у Београду*. Београд, 1982, с. 200; MILTENOVA, A. The Mysteries of MS 88 of the Obolensky Collection (No 201) RGADA. – *Старобългарска литература*, 63–64 (2021), с. 265–266.

за българска среда особености личат още в заглавието на произведението, напр. АБАН 80: на л. 46б–83б: *Исїхїа презвітера. къ дєв(д)оулоу дїше полезнаа словеса. ѿ трѣзвєний дѣтѣли, главизны. начатоукъ просвѣщенїе дїши. и ѿ истинїаа съдѣванїа, глѣмыа ѿвѣтныж, и млѣвныа глѣвы . глава ѧ.* Редакцията, извършена вероятно в някой от манастирите около Търново, пази характеристиките на превода в Хлуд 237 и апографа Виена 42, но личи допълнителна работа със стремеж към подобряване разбирането на текста. Отличителна черта на структурата е, че в тази група ръкописи вставката от *Enarratio in prophetam Isaiam*, разгледана по-горе, е премахната. Редактирането е било съпроводено с частично сравняване с гръцки текст и коригиране на някои четения, които книжовникът е сметнал за необходими.

Особен интерес представлява НБС 439, в който се съдържа поредица от среднобългарски преводи на т. нар. „глави“, предназначени за духовно усъвършенстване на монасите: освен *Capita de temperantia* на Исихий Синаит – „За молитвата“ на Симеон Нови Богослов, поредица от творби на св. Григорий Синаит, „глави“ на Таласий Либийски към презвитер Павел³⁶, „глави“ на Теодор Едески, Стословец, приписван на Генадий Константинополски (всъщност вероятно славянско съчинение)³⁷, следван от въпроси и отговори на св. Атанасий Александрийски към Антиох. Още М. Н. Сперански, сравнявайки НБС 439 с Виена 28 (XV в.) и няколко други по-късни сръбски ръкописи със сходен състав отбелязва: „Все эти рукописи весьма характерны по составу, и этим составом определяется положение и взгляд на „Стословец“ в этом типе сборников; это – типичные сборники времени аскетическо-философского движения Болгарии XIV–XV в. (времени исихастов, паламитов и варламитов), перешедшего в XVI в. и отразившегося и у нас в русской письменности“³⁸. Така ръкописът свързва пътя на преводите от Парория, Търново, Света гора и манастирите, известни с книжовния кръг около деспот Стефан Лазаревич³⁹. Общите състави и идентичните преводи

³⁶ MILTENOVA, A., A. DIMITROVA. Multiple Translations of Small Paraenetic Genres in Slavic Miscellanies and Their Byzantine Sources. – *Scripta & e-Scripta*, 22, 2022, pp. 99–134.

³⁷ MILTENOVA, A. The History of South Slavonic Florilegia Continued. – *Куполо-Методиевски студии*, 31, БАН, 2021, с. 183–216.

³⁸ СПЕРАНСКИЙ, М. Н. *Переводные сборники изречений в славянорусской письменности. Исследование и текст*. Москва, 1904, с. 513.

³⁹ По времето на деспот Стефан Лазаревич (1374–1427) Сърбия става център на много отшелници и книжовници от Балканите. Те донасят със себе си

в тях са водеща характеристика на монашеската книжнина през XIV и XV в., тази тенденция е видима и в някои по-късни южнославянски свидетели като ръкопис № 88, РГАДА, от първата четвърт на XVI в.⁴⁰

В. Версия (Атонска) (SlavHes 2) е известна в най-много преписи в сръбската, българската и особено в руската литература. Текстът се включва и във Великите чети-минеи. Тя е достигнала до нас в преписи от следните балкански кирилски ръкописи:

1. № 81 (Велешки сборник), Архив на Българската Академия на науките, хартия, 141 л. Запазената част е от по-голям ръкопис (337 л. са изгубени от началото). Ръкописът е от втората половина на XIV в.⁴¹. Български по произход, среднобългарски правопис. Съдържанието му следва традицията на монашеските сборници (Максим Изповедник, Диадок Фотикийски, Таласий Либийски и др.). На л. 226–53а: Исихїа презвїтера къ дєвдоула словеса дїшепользнаа, ѿ трѣзвени, и добродѣтели главизны на чало просвѣщенїе дїши. И истинїно изложєніе глємаа ѿвѣщатєлнаа, и млѣтвныѣ главы. Нач. Трѣзвєніе кє(с), хѣдожьство дѣховное ѿ страстныхъ помыслъ и словєсь, и лжкавы(х) дѣлъ. ѿ всѣхъ всѣкого члѣка.

2. № 75, манастир Дечани, хартия, 462 л.; 60–70 години на XIV в.⁴². Съдържа произведения на Исак Сирин, Йоан Лествичник и други автори. Сръбски правопис, следи от среднобългарски първообраз. На л. 425–438: Исихїа презвїтера къ дєвдѣлѣ словеса д(оу)шепользна, ѿ трѣзвени, и ѿ добродѣтели главизны на чало просвѣщенїю д(оу)ши. истинїно изложєніе г(ладо)лємаа ѿвѣщатєлнаа, и м(о)л(и)твна. глава ѡ. Нач. Трѣзвєніе кє(ть) хѣдожьство д(оу)ховно... Край: и м(о)л(и)твно пр(ѣ)подобныхъ(ь) ѿць нашихъ(ь) имѣже боу неизрєчено(м) оу слава вѣчнаа аминь. Главите са номерирани.

атонската традиция и от края на XIV в. създават монашеска общност в манастира Раваница, това, което по-късно е наречено колонии на синаитите (вж. МАРКОВИЋ, В. *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*. Сремски Карловци, 1920, с. 126–129; ПАВЛОВИЋ, Л. *Култови лица код Срба и Македонаца. Историјско-етнографска расправа*. Смедерево: Народни музеј, 1965, с. 195–202; БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*. Београд, 1980, с. 201–202).

⁴⁰ MILTENOVA A. The Mysteries of MS 88 of the Obolensky Collection (No 201) RGADA, p. 265–266.

⁴¹ КОДОВ, Х. *Опис на славянските ръкописи...*, с. 188–191.

⁴² БОГДАНОВИЋ, Д., Н. Р. СИНДИК. *Опис ћирилских рукописних књига...*, с. 283–294.

3. № 81, манастир Дечани, хартия, 575 л. Втора третина на XIV в. (1430–1440)⁴³. Сръбски по произход, рашко-ресавски правопис. Съдържа първоначален вид на т.нар. *Philokalia*. На л. 473а–512б: Исѣхїа прѣзвитера къ дѣвдоулоу словеса дѣепользнаа ѿ трѣзвени, и добродѣтели главизны, начело просвѣщенїе д(оу)шы. истинное изложенїе деланїа. глѣнение ѿвѣтныя и мѣтвныя. главы глав(а) дѣ. Нач.: Трѣзвенїе иес(ть) хоудожество д(оу)ховное. Край: ѿкоже свѣща свѣтилника.

4. № 476, манастир Хилендар, хартия, 402 л. Последна четвърт на XIV в.⁴⁴ Първата част на ръкописа е изписана от монах Нил в манастира Пантелеймон. Сръбски по произход, рашки правопис. Съдържа произведения на Йоан Лествичник Исаак Сирий, Стословец приписван на Геннадий Константинополски, Максим Изповедник, Йоан Дамаскин, Симеон Нови Теолог и др. На л. 345а: Исѣхїа прѣзвитера. къ фѣвдоулдѣ. словеса дѣепользнаа ѿ трѣзвнїи. и добродѣтели главизны. начело просвѣщенїа дѣи. и истинно изложение глѣмаа ѿвѣщателнаа. и молитвеннаа главы.

5. № 456, манастир Хилендар, хартия, 314 л. От края на XIV в.⁴⁵. Сръбски по произход, рашки правопис. Съдържа произведения на Григорий Синаит, Максим Изповедник, Симеон Нови Теолог, Нил Синайски, Таласий Либийски, Теодор Едески и др. На л. 154б: Исѣхїа прѣзвитера. къ фѣв(д)оулоу. словеса дѣепользнаа. ѿ трѣзвени. и добродѣтели главизны. начело просвѣщенїе дѣи. и истинно изложенїе глѣмаа ѿвѣщателнаа. и молитвеннаа главы. Съдържа две стотници от творбата.

6. № 28, Австрийска национална библиотека, Виена, хартия, 544 л.; XV в. Ръкописът е възникнал в Хилендарския манастир. Сръбски правопис⁴⁶. Съдържа произведения на Симеон Нови Богослов, Максим

⁴³ БОГДАНОВИЋ, Д., Н. Р. СИНДИК. *Опис ћирилских рукописних књига...*, с. 317–323.

⁴⁴ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара*. Београд, 1978, с. 182; ТУРИЛОВ, А. А., Л. В. МОШКОВА. *Славянские рукописи афонских обителей*. Под ред. А.-Э. ТАХИАОСА. Фессалоники, 1999, с. 275.

⁴⁵ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара...*, с. 175; ТУРИЛОВ, А. А., Л. В. МОШКОВА. *Славянские рукописи афонских обителей...*, с. 277.

⁴⁶ ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. 1. Вена, Берлин, Дрезден, Лейпциг, Мюнхен, Прага, Любляна. Петроград: Рос. гос. акад. тип., 1921, с. 191–200; BIRKFELLNER, G. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Oesterreich*, Wien 1975, S. 132–137 (II/41).

Изповедник, *Centuriae IV de caritate et continentia* на Таласий Либийски, Нил Синайски, Никита Стетат, Исихий Йерусалимски, Григорий Синайски и др. Текстът на *Стословец* (л. 239б–251а) е съпроводен от кратките сбирки от мъдри изречения на Таласий Либийски (251а–251б) и Евагрий (252а–253б)⁴⁷. На л. 410а–463а: Исихїа прѣзвитера къ дѣвдоулоу словеса дѣшепользнаа w трѣзвении. и доврѣдѣтѣли главизны. начело просїенїе дѣши. и истинїное изложенїе дѣланїа. глємые ѡвѣтныє. и мѣтѣныє главы. Нач. Трѣзвенїе єсть хоудожество дѣхвонное. ѡ стр(с)тныи(х) помысль, и словєсь, и лоукавы(х) дѣль. ѡ всѣхъ всѣкв(г) чѣлка съ вѣмъ избавляющїи, трѣзвѣно прѣбывающа, и вѣдро ходєца.

Сравненията, които по-долу правя, се основават главно на последния ръкопис № 28, създаден от школуван сръбски книжовник със системен подход при преписването на текста и на целия кодекс⁴⁸, който е познавал добре както гръцката, така и славянската традиция.

1. Добавяне на фраза и корекция при сверяване с гръцкия текст

В много случаи допълненията в атонската традиция са аналогични на превода **SlavHes 1**, както и на тези в редакцията **SlavHes 1a**, но в други поправят или изменят по-ранния превод, както се вижда от Виена 28. Съвпаденията между **SlavHes 1a** и атонския превод предполагат възможност за общ хипархетип.

Виена 28	АБАН 80 + Хил 181	Хлуд 237= Виена 42	Greek PG 93, Col. 1479–1544
Вѣсть раждати стра(х) соугоубыи, иже ѡ бѣ оставленїа, и <u>наказаниа ѡ стр(с)тєи придоучениа</u> , сѣм(ѝ)щенїе досадно вѣннманїю. вѣ владичѣствїи члѣчимъ, искоушашот' се источнїиы заградити, злы(х) помысль и дѣль.	Вѣсть раждати стра(х) соугоубыи. и иже ѡ бѣ ѡставленїа. и <u>наказанїа ѡ страстєи придоученїа</u> смѣщенїе досадно вѣннманїюу. вѣ вл(д)чѣствїи члѣчимъ искоушашаи са источникъ заградити злыхъ помысль и дѣль.	Вѣсть, раж(д)ати страхъ соугоубыи. и иже ѡ бѣ ѡставленїе сѣмѣщенїе досадно вѣннманїю. вѣ вл(д)чѣствїи члѣчимъ, искоушаша са источникъ заградити. злы(х) помысль и дѣль.	Οἶδε γεννᾶν φόβος ὁ διττός καὶ αἱ ὑπὸ Θεοῦ ἐγκαταλείψις, καὶ αἱ παιδευτικαὶ τῶν πειρασμῶν συμβάσεις, συνέχειαν ἐπιστατικὴν προσοχῆς ἐν τῷ ἡγεμονικῷ τοῦ ἀνθρώπου πειρωμένου τὴν πηγὴν φράσαι τῶν κακῶν λογισμῶν καὶ ἔργων

⁴⁷ MILTENOVA, A. The History of South Slavonic Florilegia Continued, pp. 183–216.

⁴⁸ MILTENOVA, A. Once Again about the Multifold Slavonic Translations and Their Context: “On Prayer” by Evagrius of Pontus (CPG 2452). – *Studia Ceranea*, 11, Centrum Ceraneum, Uniwersytet Łódzki, Poland, 2021, pp. 321–346.

2. Перифразиране на спрямо гръцкия текст, преводът на който е предаден различно във версиите **SlavHes 1**, **SlavHes 1-red**, **SlavHes 2**.

Виена 28	АБАН 80 + Хил 181	Хлуд 237= Виена 42	Greek PG 93, Col. 1479–1544
и съ хыгтростію хоудожною, повѣждаѣ(т) невидимаа борениа вражіе силы. егда же самъ w себе, немѣдро надѣвет' се. в'сь, ѣкоже гліемыи врьзокрыль, развивае(т) се. и падаѣ(т) падежемь дивныимь.	и съ хыгтростиа хѣдожна повѣж(д) аеть невидімаа бореніа вражіѣ силы. егда же самъ (въ) себе не мѣдро възнадѣши са весь. ѣко же гліемыи шестоперець, развивает са и падаетъ падежъ прѣвудівленъ.	и съ хыгтростиа хѣдожнаа врьзокрыль повѣж(д)аетъ невідімаа бореніа вражиѣ сѣлы. егда же самъ w себѣ не мѣдро, възнадеж(д) ит са весь, ѣкоже гліемыи шестоперець. развиваетъ са и падает са падежъ прѣддивленъ.	εὐκόλως αὐτὰ καταδιώκει καὶ μετ' ἐπιστήμης ἐντέχνου τροποῦται τὰς ἀοράτους καὶ πολεμίους τοῦ ἐχθροῦ δυνάμεις· Ἐπὶ δὲ αὐτὸς εἰς ἑαυτὸν ἀφρώνως θαυρῶσειεν ὅλος, ὃ ὁ λεγόμενος ὀζύπτερος, ταράσσεται. (цитатът от Пс 27:7 и Пс 93: 16 е пропуснат) ... καὶ οὐκ εἰς Θεὸν πεσεῖται πτῶμα ἐξαισιώτατον.
Гѣрость, и гнѣвъ, и бранн, и дшѣгоубѣа. и все прочее зло порадоу. о нѣв(с)радивь (sic!) ѣлцѣхъ зѣло оутврдише се.	Гѣрость. гнѣвъ. и браннѣ. и дшѣгоубѣа. и все прочее зло порадоу. ѡнѣхъ радѣ въ чловѣцѣхъ зѣло оутврдишѣ са.	Гѣрость и гнѣвъ и бранни и дшѣгѣвнѣ и възсе прочее зло порадѣ. ѡнѣхъ ради въ ѣлцѣхъ, зѣло (..) тврѣдишѣ.	Θυμὸς καὶ ὀργή, καὶ πόλεμοι καὶ φόνοι, καὶ πᾶς ὁ λοιπὸς τῶν κακῶν κατάλογος, δι ἐχεῖνας ἐν ἄνθρωποις σφόδρα ἐκραταιώθησαν.
Начело оубо плодоу цвѣт(т). начело же съблюденіе оумоу, въз(д)дрѣжаніе враш(н)ъ и пива. и всемь помысломь ѡрьновение. и везмльвѣе ср(д)чное.	зачало оубо плѣдѣ приношеніе цвѣть. зачало же съблюденію оумоу, сѣнѣдемь въздрѣжаніе. и питѣомь. и възсѣмь помысломъ, ѡметъ и ѡставъ. и везмльвѣе срѣдѣчное	Зачело оубо плодоу прѣношеніе цвѣт(т). зачело же съблюденіе оумоу врашна(м) въз(д) рѣжаніе, и пивомь. и всѣ(м) помысло(м) ѡметъ и ѡставъ. и везмльвьство ср(д) чно.	Ἀρχὴ μὴν καρποφορίας, ἄνθος· ἀρχὴ δὲ τηρήσεως νοῦ, βρωμάτων ἐγκράτεια καὶ πομάτων, καὶ παντοίων λογισμῶν ἄρνησις καὶ ἀποχή, καὶ ἡσυχία καρδιάς.

Пропускането на цитати или съкращаване на текста в процеса на превода не е често явление. Вероятно то е обусловено и от гръцкия първообраз, който е стоял в основата на превода, но също така от последователното придържане към славянската традиция.

Не липсват и места, в които поради метафоричното значение на текста, преводът е приблизителен, което може да се види от следния пример:

Виена 28	АБАН 80 + Хил 181	Хлуд 237= Виена 42	Greek PG 93, Col. 1479–1544
<p>Неприетно, ни же моцно ꙗ(с) змѣю любвити, и въ нѣдрѣ(х) носити. ни же тѣло въсегда ласкати, и <u>оугаждати</u>, и любвити, <u>развѣ потрѣбны(х)</u>, и <u>ноуж(д)ны(х)</u>. и строити добродѣтели нв(с)ныя, ꙗ(с) оубо, сина оугазваніе(т) грѣшцагоу ѿво же сквернѣтъ сластми оугажданаго немоу, въ ни(х) же съгрѣшають, нѣ ранами да моучимо боуде(т) често. и не мл(с)тивно, ꙗко рабъ бѣгоунь, сладостми испльненъ, да разоумѣе(т) ранами гѣна, да не кстоמוу крѣчьмьствоуе(т). по(д)бають разоумѣвати гж (д)оу тлѣн'ноуоу, тлѣн'ныи калъ. рабъ и <u>нощнителъ</u>, до исхѡда да не наденеша пльти своени, вола во рече пльтскаа враж(д)а ꙗ(с) на бѣ.</p>	<p>Неприатно, ни же моцно естъ змѣа сзлюбвити, ꙗ въ ѣдрѣхѣ носити ни же тѣло по въземоу ласкати, ꙗ любвити. <u>развѣ потрѣбныхъ</u> <u>ꙗ нѣж(д)ныхъ</u>. ꙗ строити добродѣтели нв(с) ныя. ꙗ естъ оубо ѡво же ѣзвити грѣшцаго, ѡвого же ѡсквернѣтъ сластми оугажданагоу. въ них же съгрѣшають, рѣнами да мжчимъ бѣдетъ често немилоствено, ѣко рабъ бѣгоунь сладости испльненъ. да разоумѣеть рѣнами г(с)на. <u>не</u> <u>неразѣмѣвати гж</u> <u>(д)ѣ ꙗ не тлѣнѣ.</u> <u>тлѣнны калъ. ꙗ рабъ</u> <u>ꙗ ноцнь (тель)</u>⁴⁹ не въ надеж(д)ниши са пльти свои. волѣ рече пльтнаа враж(д)а ѣстъ на бѣ.</p>	<p>Неприатно ни же моцно ꙗ(с) змѣа сзлюбвити. и въ ѣдрѣхѣ носити. ни же тѣло по въземоу ласкати. и <u>оугаж-</u> <u>(д)ати</u>. и любвити. и строити добродѣтели нв(с)ныя. естъ оубо овы же грѣшцаго ѣзвити. ѡвого же, ѡсквернѣтъ сластми оугаж- (д)ащѣ. въ нихже сзгрѣшають, нѣ ранами да мжчимъ бѣде(т) често немлѣтно ꙗко рабъ бѣгоунь сладости испльненъ. да разѣмѣеть ранами г(д)на да не к томоу крѣчьмьствѣдетъ. нѣ не разѣмѣвати г(с)пж(д)ѣ ꙗ не тлѣнѣ тлѣнны (!) калъ, и рабъ <u>нощныи</u>. до исхѡда, да не въ надеж (д)ниши са пльти свои. волѣ р(ч)е пльтнаа, враж(д)а ꙗ(с) на бѣ.</p>	<p>Οὐκ ἐνδέχεται, οὐτε μὴν δυνατόν, ὄφει συμφιλίωσαι, καὶ εἰς κόλπον βαστάσαι· οὐδὲ τὸ σῶμα παντοίως κολακεύειν καὶ θεράπειν καὶ ἀγαπᾶν ἔχτος τῶν χρεωδῶν τε καὶ ἀναγκαιῶν, καὶ ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἀρετῆς οὐρανίου. Πέφυκε γὰρ, ὁ μὲν, τιτρώσκειν τὸν θάλλοντα, τὸ δὲ μολύνειν ἐν ἡδοναῖς τὸν θεραπεύοντα· ἐν οἷς πταίει, μάλιστα αἰκτίζεσθαι, πύξ ἀφειδῶς ὡς δούλος δραπέτης γλεύκου μεμεστωμένος νότῳ μαστίας· τῶν κύριον μὴ κατηλοτριθεῖτω, μὴ ἀγνοεῖτω τὴν κυρίαν καὶ ἄφθαρτον, ἢ φθαρτὴ πηλός, καὶ δούλη καὶ <u>νυκτερινή</u>. Ἔως ἐξόδου μὴ θαρόρησθαι σου τῆ σαρκί. Τὸ θέλημα, φησὶ, τῆς σαρκὸς ἔχθρα εἰς θεόν.</p>

⁴⁹ Деч 82: рабы ноцны тлитель (предполагаема връзка с глагола φθείρω, унищожавам, погубвам). Вж. също ЙОВЧЕВА, М., Л. ТАСЕВА. Тъло – една забравена лексема от старобългарския книжовен език. – *Българска реч*, 2007, № 2, с. 52–62.

Гърцизмите се пазят във версиите, когато означават термини и са сметнати за ключов елемент от текста:

Виена 28	АБАН 80 + Хил 181	Хлуд 237 (нечетлив текст) =Виена 42	Greek PG 93, Col. 1479-1544
овнаждаѡце оумъ къ бл҃гоу(с)тїю. по истинѣ бл҃гоу(с)тїе пѡ(Д)вно р(ѡ)енїноѣ. еже искоренѣвати лоукаваго сѣданїе. се бл҃гоу(с)тїе, се <u>имосъ</u> <u>словоу</u> . сирѣчь поутѣ словеснаго, еже не(с) поутѣ помыслоу. по еллинскомоу же, дѣненскоу езикоу, <u>имосъ</u> . <u>икелевдѡм(с)</u> . поутѣ гл҃еть се, еже не(с) помысль.	ѡвнаждаѡце оумъ къ бл҃гоуѣстиюу. по ѣстинѣ бо бл҃гоуѣстїе, по(Д)вно ре(ѡ)но. ѣже искоренѣваѣтъ лѣкавадаго сѣданїа, сѣ бл҃гоуѣстїе. сѣ, <u>имосъ</u> , <u>словоу</u> . сирѣчь пѣтъ словеснаго. еже не(с) пѣтъ помыслоу. по ѣллинскомоу же, ѣ дѣненскомоу ѣзикоу, <u>имосъ</u> . <u>икелефѡмосъ</u> , пѣтъ гл҃ет са. еже ѣстъ помысль.	вѡвнаждаѡце оумъ по бл҃гоуѣстиѣ. поистинѣбо бл҃гоуѣстїе, по(Д)вно р(ѡ)нно. еже искоренѣваѣтъ лоукаваго сѣданїа. се бл҃гоуѣстїе. <u>се имосъ</u> , <u>словоу</u> . сирѣчь поу(т) словеснаго. еже е(с) поу(т) помыслоу. по елинскомоу же дѣненскомоу езикоу, имосъ. <u>икелевдѡмосъ</u> поу(т) гл҃ет се еже е(с) помысль.	γυμναζόμενοι τὸν νοῦν πρὸς εὐσέβειαν ἀληθῶς γὰρ εὐσέβεια εἰκότως ἐρρήθη, ἡ ῥιζόθεν ἐκτίλλουσα τὰ τοῦ Πονηροῦ σπέρματα · αὕτη εὐσέβεια, αὕτη οἶμος τοῦ λόγου, τουτέστιν ὁδὸς τοῦ λογιστικοῦ, ἥτοι ὁδὸς λογισμοῦ· καθ' Ἑλληνικὴν δὲ διάλεκτον οἶμος καὶ κέλευθος ἡ ὁδὸς λέγεται, ὁ ἐστί λογισμὸς.

Атонската версия се открива в основата на преписите през Късното средновековие в руски по произход ръкописи, което може да се илюстрира от т.нар. смесена рецензия, означена в изследването с Г (**SlavHes 3**), в която книжовниците вмъкват и редица иновации, сравнявайки различни по произход източници. Тази версия е разпространена в повече от 10 ръкописа, които няма да изброявам подробно тук⁵⁰.

Трансмисията на *Capita de temperantia* дава богата представа за развоя на балканската аскетическа литература – свидетелите на първия превод (**SlavHes 1**) се характеризират с относително вярно предаване на текста. Редакцията му (**SlavHes 1-red**) показва опит за подобряване на първия превод според актуалната езикова норма – тоест повечето разночетения са резултат от среднобългарския първообраз. Вторият превод (**SlavHes 2**) представлява образец на контролируема традиция, в която са отчетени както характеристиките на първия превод, така и при едно сравнение с гръцкия оригинал (който също е претърпял развитие) са извършени корекции на определени места. Във втория превод са повлияли и езиковите нагласи в сръбска среда, въпреки че основните черти на превода се пазят. Книжовниците, авто-

⁵⁰ MILTENOVA, A. The Slavonic Translation and Text Tradition of *Hesychius of Sinai's Capita de temperantia et virtute* (CPG 7862). – In: *Cyrillic Manuscripts. Script and Language, Scribes and Collections*. Peter Lang, 2023 (in print).

ри на трите версии без изключение имат съзнателно отношение към съдържанието на текста. Илюстрация за активния книжовен обмен на Балканите е разпространението както на първия, така и на втория превод. По отношение на първия превод вниманието привлича НБС 439, който е унищожен, но публикациите на изследователи, които са работили с него доказват интегритета на съдържанието спрямо останалите ръкописи. Достигането на първия превод до сръбски книжовни средища несъмнено е чрез Атонските манастири. След събора в Печ (1374–1375 г.) Сърбия става притегателен център за множество славянски монаси и книжовници. Те продължават светогорските традиции и дори в края на XIV в. създават книжовен център в манастира Раваница, след това кръгът около княз Лазар и по-късно, в началото на XV век, кръгът на деспот Стефан Лазаревич в манастира Ресава. Както е известно, тези кръгове са известни под името „колония на Синаитите“ и включват монаси исихасти от сръбски, български и гръцки произход. Тази тенденция е продължена през следващите векове и редица ръкописи са носители на същите черти на съставите⁵¹. Общите тенденции в балканските манастири преодоляват границите и те са отличителна черта на процесите през втората половина на XIV в. и първите десетилетия на XV в. Общността на процесите предстои да бъде проучена по-обстойно и да се изведат по-категорично резултатите от тях.

ИЗВОРИ

БОГДАНОВИЋ, Д., Н. СИНДИК. *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, I, Београд 2011.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд, 1978.

ВОСТОКОВ А. Х. *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума*. Санкт-Петербург, 1842.

ГНАТЕНКО, Л. А., О. С. ОНИЩЕНКО, В. В. НИМЧУК, С. Г. ДАНЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВИНА, Н. М. ЗУБКОВА, *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені в. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом*, Київ 2007.

ИЛАРИЙ, архим., АРСЕНИЙ. *Описание славянских рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры*. Москва : издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1878–1879.

КОДОВ, Х. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София 1969.

⁵¹ MILTENOVA, A. *The Mysteries of MS 88 of the Obolensky Collection* (No 201) RGADA, p. 258–278.

НИКОЛОВА, Св., М. ЙОВЧЕВА, Т. ПОПОВА, Л. ТАСЕВА. *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва*. София 1999.

ОВЧИННИКОВА-ПЕЛИН, В. С. *Сводный каталог молдавских рукописей, хранящихся в СССР. Коллекция Ново-Нямецкого монастыря (XIV-XIX вв.)*. АН МССР, Институт языка и литературы. Кишинев: Штиинца 1989.

ПОПОВ, А. Н. *Описание рукописей и каталог книг Церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*. Москва 1872.

Преп. ИСИХИЙ ЙЕРУСАЛИМСКИ. *За трезвението и молитвата*. Света гора, Атон, славянобългарски манастир "Св. вмчк. Георги Зограф", 2011.

РАДЧЕНКО, К. Ф. Отчет магистранта К. Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896 г. – *Университетские известия* 38/4 (1898), с. 67–68.

РАДЧЕНКО, К. Ф. *Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием*. Киев, 1898.

СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Каталог Народне библиотеке у Београду*. Београд, 1903; 2nd ed. 1982.

ТУРИЛОВ, А. А., Л. В. МОШКОВА. *Славянские рукописи афонских обителей*. Под ред. А.-Э. ТАХИАОСА. Фессалоники 1999.

ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, Љ., М. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Л. ЦЕРНИЋ. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Београд 1986.

ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. 1. Вена, Берлин, Дрезден, Лейпциг, Мюнхен, Прага, Любляна. Петроград: Рос. гос. акад. тип., 1921. (*Сборник Отделения русского языка и словесности Российской академии наук*, Т. 98).

BIRKFELLNER, G. *Glagolitische und kyrillische Handschriften in Oesterreich*, Wien 1975 [= *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung*, 23].

HENRY, R. *Photius, Bibliotheque*, Т. III, *Collection byzantine*. Paris 1962.

МАТЕЈИЋ, Р. Н. THOMAS. *Catalog. Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library* (The Ohio State University). 1–2. Columbus, Ohio, 1992.

PANAITEȘCU, P. P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.* vol. I, Bucuresști 1959; vol. II, Bucuresști 2003.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*. Београд 1980.

ВАСИЉЕВ, Љ. Геометријски иницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа. – *Археографски прилози* 6–7 (1984–1985), с. 131–156.

ИВАНОВ, И. (съст.). *Дневникът на Етерия. Peregrinatio ad Loca Sancta. Поклонение до Светите земи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019.

ИВАНОВА, Кл. За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник. – *Старобългарска литература* 5 (1979), с. 57–96.

ИСТРИН, В. М. Отчет командированного за границу приват-доцента Московского университета Василия Истрина за вторую половину 1894 года. – *ЖМНП*, 305, май 1896, с. 48–63.

ЙОВЧЕВА, М., Л. ТАСЕВА. Тъло – една забравена лексема от старобългарския книжовен език. – *Българска реч*, 2007, № 2, с. 52–62.

ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ, Сн. У Народној библиотеци Србије целовит препис састава делимично сачуваног у Изборнику из 1076. – *Археографски прилози* 33 (2011–2012), с. 61–78.

ЛАВРОВ, П. А. Апокрифические тексты, I–XIV. – *СБОРЯС* 17/3 (1899).

ЛИХАЧЕВ, Н. П. *Палеографическое значение бумажных водяных знаков*. Ч. 1, Санкт-Петербург, 1899.

МАКУШЕВ, В. Рукопись сербского деспота Стефана Лазаревича 1421 г. – *Русский филологический вестник* 5/2 (1881), 2, с. 345–352.

МАРКОВИЋ, В. *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србји*. Сремски Карловци, 1920.

МИКЛАС, Х. Къде са отишли парорийските ръкописи? – В: *Търновска книжовна школа. Паметници, поетика, историография*. Т. 5. Велико Търново, 1994, с. 29–43.

МИКЛАС, Х. Към въпроса за славянския превод на Филипвата „Диоптра“. – *Старобългарска литература* 2 (1977), с. 169–171.

МИЛТЕНОВА, А. Един непроучен флорилегий в южнославянската ръкописна традиция от XIII–XIV век. – В: *Медиевистични изследвания. В памет на Пейо Димитров*, Шумен, 1996, с. 74–86.

МИЛТЕНОВА, А. Ранният флорилегий от Хилендарския сборник № 382 и българо-сръбските книжовни връзки през Средновековието. – В: *Осам векова Хиландара. Исторја, духовни живот, книжевност, уметност и архитектура* (Научни скупове САНУ, књ. ХCV, Одељење историјских наука, књ. 27), Београд, 2000, с. 319–324.

МИЛТЕНОВА, А. Тълкуванията на Василий Велики към Книга на пророк Исаия в средновековната славянска книжнина: нови данни. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ 98 (17), (2013), с. 275–291.

МИЛТЕНОВА, А. Към въпроса за многократните преводи и редакции в състава на монашеските флорилегии. – В: *Многократните преводи в Южнославянското средновековие. Доклади от международната конференция. София, 7–9 юли 2005 г.* София, 2006, с. 309–312.

МИХАИЛА, Г. Две копии Симеонова сборника в библиотеке Румынской академии. – В: *Nahtigalov zbornik*, Ljubljana, 1977, с. 255–280.

МИХАИЛА, Г. Списки Сборника царя Симеона в библиотеке Румынской академии. – *Palaeobulgarica* 11/3 (1987), с. 3–20.

НИКОЛОВА, Св. *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София, 1980.

ПАВЛОВИЋ, Л. *Култови лица код Срба и Македонаца. Историјско-етнографска расправа*. Смедерево: Народни музеј, 1965.

СПЕРАНСКИЙ, М. Н. *Переводные сборники изречений в славянорусской письменности. Исследование и текст*. Москва, 1904.

СЫРКУ, П. А. *К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке*. Т. I, вып. 1. *Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского*. Санкт-Петербург, 1898.

BIANCHI, E., A. RIGO. *Mistici bizantini*. Torino: Giulio Einaudi Editore, 2008.

BROCK, S. P. Mark the Monk. – In: *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage: Electronic Edition*, ed. by Sebastian P. BROCK, Aaron M. BUTTS, George A. KIRAZ and Lucas VAN ROMPAY (Gorgias Press, 2011; online ed. Beth Mardutho, 2018), <https://gedsh.bethmardutho.org/Mark-the-Monk>

GÉHIN, P. *Évagre le Pontique, Chapitres sur la prière*. Sources chrétiennes 589, Paris: Les Éditions du Cerf, 2017.

GÉHIN, P. Les collections de *kephalaia* monastiques. – In: RIGO, A., P. ERMILOV, M. TRIZIO (éd), *The Minor Genres of Byzantine Theological Literature, Byzantios*. [Studies in Byzantine History and Civilization 8], Turnhout: Brepols, 2013, pp. 1–50.

HAUSHERR, Ir. Centuries. – In: *Dictionnaire de Spiritualité*, II, 1953, pp. 416–418.

KIRCHMEYER, J. Hesychius le Sinaïte et ses centuries, dans *Le Millénaire du Mont Athos, 963–1963*. – *Études et Mélanges*, I. Chevetogne 1963, pp. 319–329.

MILTENOVA A. The Mysteries of MS 88 of the Obolensky Collection (No 201) RGADA. – *Старобългарска литература* 63–64 (2021), с. 265–266.

MILTENOVA, A. Once Again about the Multifold Slavonic Translations and Their Context: „On Prayer“ by Evagrius of Pontus (CPG 2452). – *Studia Ceranea* 11, Centrum Ceraneum, Uniwersytet Łódzki, Poland, 2021, pp. 321–346.

MILTENOVA, A. The History of South Slavonic Florilegia Continued. – *Купуло-Методиевску студию*, 31, БАН, 2021, с. 183–216.

MILTENOVA, A. The Slavonic Translation and Text Tradition of *Hesychius of Sinai's Capita de temperantia et virtute* (CPG 7862). – In: *Cyrillic Manuscripts: Script and Language, Scribes and Collections*. Ed. GRANBERG, A., G. PARPULOV, A. RADOŠEVIĆ. Bern/Lausanne: Peter Lang, 2023 (in print).

MILTENOVA, A., A. DIMITROVA. Multiple Translations of Small Paraenetic Genres in Slavic Miscellanies and Their Byzantine Sources. – *Scripta & e-Scripta*, 22, 2022, pp. 99–134.

RIGO, A. *Mistici bizantini*, Torino, Einaudi, 2008.

RIGO, A. Principes et canons pour le choix des livres et la lecture dans la littérature spirituelle byzantine (XIIIe–XVe siècles). – *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012), pp. 171–185.

The Pilgrimage of Etheria. M. L. MCCLURE and C. L. FELTOE, ed. and trans. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1919. <https://www.ccel.org/m/mcclure/etheria/etheria.htm>

THOMSON, F. The Symeonian Florilegium – Problems of Its Origin, Content, Textology and Edition, Together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon. – *Palaeobulgarica* 17/1 (1993), pp. 37–53.

VON IVANKA, E. ΚΕΦΑΛΑΙΑ. Eine Byzantinische Literaturform und ihre Antiken Wurzeln. – *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), S. 285–291.

WAEGEMAN, M. La structure primitive du traité “De Temperantia et Virtute” d’Hesychius le Sinaïte: deux centuries ou un acrostiche alphabétique ? – *Byzantion* 44/2 (1974), pp. 467–478.

WAEGEMAN, M. Les 24 chapitres De temperantia et virtute d'Hésychius le Sinaïte. Édition critique. – *Sacris Erudiri. A Journal of Late Antique and Medieval Christianity* 22/2 (1974), pp. 195–285.

Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν συνερανοισθεῖσα παρὰ τῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν. Venetiis 1782; repr. Vol. I–V, Athinai 1957–1963.
ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης. Ἑλληνικὴ Πατρολογία. Θεσσαλονίκη, 1992. Τ. 5.

[BOGDANOVIĆ, D. *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd, 1980.

BOGDANOVIĆ, D., N. SINDIK. *Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani*. I. Beograd 2011.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. Beograd, 1978.

GNATENKO, L. A., O. S. ONIŠENKO, V. V. NIMČUK, S. G. DANEVIČ, L. A. DUBROVINA, N. M. ZUBKOVA. *Slov'jans'ka kirilična rukopisna kniga XIV st. z fondiv Institutu rukopisu Nacional'noi biblioteki Ukraïni imeni v. I. Vernads'kogo. Katalog. Kodikologo-orfografične doslidžennja. Paleografičnij al'bom*. Kiïv 2007.

ILARIJ, arhim., ARSENIJ. *Opisanie slavjanskih rukopisej Biblioteki Svjato-Troickoj Sergievoj lavry*. Moskva: izdanie Imperatorskago obščestva istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom universitete, 1878–1879.

ISTRIN, V. M. Otčet komandirovannogo za granicu privat-docenta Moskovskogo universiteta Vasilija Istrina za vtoruju polovinu 1894 goda. – *ŽMNP*, 305, maj 1896, s. 48–63.

IVANOV, I. (săst.). *Dnevnikăt na Eterija. Peregrinatio ad Loca Sancta. Poklonenie do Svetite zemi*. Sofija: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2019.

IVANOVA, Kl. Za Hilendarskija prepis na pärvija Simeonov sbornik. – *Staro-bălgarska literatura* 5 (1979), s. 57–96.

JACIMIRSKIJ, A. I. *Opisanie južnoslavjanskih i russkih rukopisej zagraničnyh bibliotek. T. 1. Vena, Berlin, Drezden, Lejpcig, Mjunhen, Praga, Ljubljana*. Petrograd: Ros. gos. akad. tip., 1921. (Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Rossijskoj akademii nauk, t. 98).

JOVČEVA, M., L. TASEVA. Тьло – edna zabravena leksema ot starobălgarskija knižoven ezik. – *Bălgarska reč*, 2007, № 2, s. 52–62.

KODOV, H. *Opis na slavjanskite răkopisi v bibliotekata na Bălgarskata akademija na naukite*. Sofija, 1969.

LAVROV, P. A. Apokrificheskie teksty, I–XIV – *SbORJaS* 17/3 (1899).

LIHAČEV, N. P. *Paleografičeskoe značenie bumažnyh vodjanyh znakov*. Č. 1, SPb., 1899.

MAKUŠEV, V. Rukopis' serbskogo despota Stefana Lazareviča 1421 g. – *Russkij filologičeskij vestnik* 5/2 (1881), 2, s. 345–352.

MARKOVIĆ, V. *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjevekovnoj Srbiji*. Sremski Karlovci, 1920.

MIHAILA, G. Dve kopii Simeonova sbornika v biblioteke Rumynskoj akademii. – in *Nahtigalov zbornik*, Ljubljana, 1977, s. 255–280.

MIHAILA, G. Spiski Sbornika carja Simeona v biblioteke Rumynskoj akademii. – *Palaeobulgarica* 11/3 (1987), s. 3–20.

- MIKLAS, H. Kāde sa otišli parorijskite rākopisi? – V: *Tārnovska knižovna škola. Pametnici, poetika, istoriografija*. 5. Veliko Tārnovo, 1994, s. 29–43.
- MIKLAS, H. Kām vāprosa za slavjanskija prevod na Filipovata “Dioptra”. – *Starobālgarska literatura* 2 (1977), s. 169–171.
- MILTENOVA, A. Edin neproučen florilegij v južnoslavjanskata rākopisna tradicija ot XIII–XIV vek. – V: *Medievistični izsledvanija. V pamet na Pejo Dimitrov*, Šumen, 1996, s. 74–86.
- MILTENOVA, A. Rannijat florilegij ot Hilendarskija sbornik № 382 i bālgarōsrābskite knižovni vrāzki prez Srednoviekovieto – in *Osam vekova Hilandara. Istorja, duhovni život, kŕiževnost, umetnost i arhitektura* (Naučni skupove SANU, XCV, Odeļeņe istorijskih nauka, 27), 2000, s. 319–324.
- MILTENOVA, A. Tālkuvaniyata na Vasilij Veliki kām Kniga na prorok Isaija v srednoviekovnata slavjanska knižnina: novi dannī. – *Godišnik na Sofijskija universitet “Sv. Kliment Ohridski”, Centār za slavjano-vizantijski proučvanija “Ivan Dujčev”* 98 (17), (2013), s. 275–291.
- MILTENOVA, A. Kām vāprosa za mnogokratnite prevodi i redakcii v sāstava na monašeskite florilegii – in *Mnogokratnite prevodi v Južnoslavjanskoto srednoviekovie. Dokladi ot meždunarodnata konferencija. Sofija, 7–9 juli 2005 g.* Sofija, 2006, s. 309–312.
- NIKOLOVA, Sv., M. JOVČEVA, T. POPOVA, L. TASEVA. *Bālgarskoto srednoviekovno kulturno nasledstvo v sbirkata na Aleksej Hludov v Dāržavnija istoričeski muzej v Moskva*. Sofija, 1999.
- NIKOLOVA, Sv. *Pateričnite razkazi v bālgarskata srednoviekovna literatura*. Sofija, 1980.
- OVČINNIKOVA-PELIN, V. S. *Svodnyj katalog moldavskih rukopisej, hranjašihsja v SSSR. Kolekcija Novo-Njameckogo monastyrja (XIV–XIX vv.)*. AN MSSR, Instiut jazyka i literatury. Kišinev: Štiinca, 1989.
- PAVLOVIĆ, L. *Kultovi lica kod Srba i Makedonaca. Istorijsko-etnografska rasprava*. Smederevo: Narodni muzej, 1965.
- POPOV, A. H. *Opisanie rukopisej i katalog knjig Cerkovnoj pečati biblioteki A. I. Hludova*. Moskva 1872.
- Prep. ISIHIJ JERUSALIMSKI. *Za trezvenieto i molitvata*. Sveta gora, Aton, slavjanobālgarski manastir Sv. vmčk. Georgi Zograf, 2011.
- RADČENKO, K. F. Otčet magistranta K. F. Radčenko o zanjatijah rukopisjami v bibliotekah i drugih učenyh učereždenijah Moskvy i S.-Peterburga v tečenje sentjabrja i oktjabrja 1896 g. – *Universitetskie izvestija* 38/4 (1898), s. 67–68.
- SPERANSKIJ, M. N. *Perevodnye sborniki izrečenij v slavjanorusskoj pis'mennosti. Issledovanie i tekst*. Moskva, 1904.
- ŠTAVLJANIN-ĐORĐEVIĆ, L., M. GROZDANOVIĆ-PAJIĆ, L. CERNIĆ. *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*. Beograd 1986.
- STOJANOVIĆ, L. *Katalog Narodne biblioteke u Beogradu*. Beograd, 1903; 2nd ed. 1982.
- SYRKU, P. A. *K istorii ispravlenija knjig v Bolgarii v XIV veke*. T. I. Vyp. I. Vremja i žizn' patriarha Evfimija Tyrnovskogo. Sankt Peterburg, 1898.
- TURILOV, A. A., L. V. MOŠKOVA. *Slavjanskije rukopisi afonskih obitelej*. Pod red. A.-È. TAHIAOSA. Fessaloniki, 1999.

VASILJEV, L. Geometrijski inicijal od sredine XIII do dvadesetih godina XIV veka i njegov paleografski značaj u datiranju srpskih pergamentnih rukopisa. – *Arheografski prilozi* 6–7 (1984–1985), s. 131–156.

VOSTOKOV A. H. *Opisanie russkih i slovenskih rukopisej Rumjancevskogo muzeuma*. SPb., 1842.]

THE TRANSLATION OF CAPITA DE TEMPERANTIA ET VIRTUTE BY HESYCHIUS SINAITE IN THE BALKAN MANUSCRIPT TRADITION

Abstract. The South Slavic translation of the complete version of the *Capita de temperantia et virtute* (CPG 7862) is attested in more than 40 Bulgarian, Serbian, Russian and Moldavian-Wallachian manuscripts, the earliest from the opening decades of the 14th century. Text-critical research shows two translations (Middle Bulgarian and Serbian from Mount Athos) and one revision of the first translation. Translations circulate from Paroria and Veliko Tarnovo to Mount Athos, to the monasteries of Manasia and Ravanitsa. The ascetic collections in which it is placed are composed of works by Mark the Hermit (4th–5th c.), John the Carpathian (5th c.), John of the Ladder (579–649), Evagrius of Pontus, Nile of Sinai (345–430), and later in compositions together with Diadochus of Photiki (c. 400–c. 486), Thalassius of Libya (c. 590–660), Simeon the New Theologian (949–1022), Nikitas Stetates (1005 – c. 1090), Maximus the Confessor (580–662); after 1340 works by Gregory the Sinaite (c. 1275–1347) are included. The history of the *Capita de temperantia* in Slavic translation is largely connected with the history of Balkan ascetic literature. I am very grateful for the cooperation of the Hilandar Research Library at The Ohio State University and to the Monks of Hilandar Monastery for giving me the opportunity to work with manuscript copies.

Keywords: Hesychios the Sinaite, ascetic ‘chapters’, hesychasm, Middle Bulgarian manuscripts

Anissava Miltenova, Prof. DSc

ORCID ID: 0000-0003-1731-3639

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: amiltenova@gmail.com

Милена Давидовић

Балканолошки институт – Српска академија наука и уметности

СРПСКИ СКРИПТОРИЈУМ У СЕРУ И СРПСКО-РОМЕЈСКИ ПОЛИТИЧКИ И ЦРКВЕНИ ОДНОСИ¹

Резиме. У раду се испитује модел успостављања српског духовног, скрипторског и уопште културног центра у Серу током тридеценијске српске управе (1345–1371). При томе се посебна пажња обраћа на две значајне појединости: историјску – одлучење српског цара, патријарха и архијереја од Цариградске цркве, и географску – специфичан положај „богоспасног града Сера“ и његову близину Светој Гори и Бугарском царству Ивана Александра. Указивањем на одређене одлике ктиторске књиге митрополита Јакова (*Четвороблаговесник Јакова Серског*), у раду се, најпре, скицира државно-црквени програм српског владара и серског митрополита. У исто време, даје се оцена о успешности реализације тог програма у серској средини. Посредством рукописа које је митрополит Јаков даровао синајском манастиру настоји се указати на упућеност словенског духовног и културног центра на скрипторије на Светој Гори, али и на оне у средишњем делу Српског царства. Скицирање серског културног центра током тридеценијске српске управе довршава се истраживањем културног амбијента обликованог за време Теодосија, последњег серског митрополита српског порекла.

Кључне речи: Сер, скрипторијум, Јаков Серски, политичко-црквени односи, преписивачи

У прецизном временском оквиру, између 1345. године², када је српски владар Стефан Душан освојио ромејски град у источној Македонији, до новембра 1371, када се Сер, након искуства Маричке битке, из-

¹ Изследването е частично подкрепено от Българския Фонд по научни изследвания, проекта № КП-06-Н50/4 30.11.2020 „Јужнословянски кописи и скриптории от XIV век (палеографска атрибуција и онлайн реперториум)“.

² Настојећи да прецизно утврди време Јаковљевог постављења на митрополитску столицу у Серу, Георгије Острогорски је изнео мишљење да је „Јаков напустио обале Бистрице и прешао у Сер знатно пре него што је градња цареве задужбине била завршена, а према новом резултату [...], и пре него што је уопште била започета“, в. ОСТРОГОРСКИ, Г. О серском митрополиту

нова нашао под управом Ромеја, могуће је разматрати српску културну и црквено-политичку активност у Серу. Заметање српске писмености у освојеним ромејским областима умногоме је било условљено динамичним српско-ромејским политичким и црквеним односима. Душаново заузимање Сера 24. септембра 1345. године одвијало се у време ромејских грађанских ратова, а промене у управи не само Серске митрополије већ и Свете Горе не би требало разматрати одвојено од важних догађаја што су се тада одвијали у Ромејском царству.³ Фебруара 1347. године на Сабору у Константинопољу окончан је, у корист паламиста, црквени спор између Варлаама Калабријског и Григорија Паламе. Тадашњи василевс, бивши патријарх и велики присталица Варлаама Калабријског, Јован XIV Калекас, збачен је с престола и протеран, а за новог цара прогласио се Јован VI Кантакузин. На патријарашки трон постављен је Исидор I, светогорски монах паламитске оријентације, док је за митрополита у Солуну именован Григорије Палама. У светлу тих промена у Цариградској цркви, треба разматрати и судбину Макарија, вишегодишњег серског митрополита антипаламитске оријентације, који је уз то био упорна присталица Палеолога и који је управљао Серском митрополијом у часу Душанове опсаде града⁴.

Током непуне три деценије, колико је Сер био под српском управом, Митрополијом су управљала тројица Срба: Јаков (1345*–1360), Сава (1360–1366) и Теодосије (1366–1375)⁵. Поуздан и близак српском владару, први игуман Светих Арханђела, Јаков је био добри зналац грчког језика, а сасвим је сигурно да су га красиле и друге вештине

Јакову. – *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X, 1 (1968), с. 223. Из тога следи да долазак Јакова у Сер треба везати за време непосредно након што је ромејски град прешао у руке српског владара – крај 1345. или почетак 1346. године.

³ У грчком рукопису (бр. 62), у збирци манастира Светог Јована Продрома на Меникејској Гори, остављена је прецизна белешка о Душановом освајању Сера.

⁴ ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Сер у XIV веку*. Београд: САНУ, 1994, с. 51 и нап. 259. Макаријево управљање Серском митрополијом Ерих Трап [Erich Trapp] омеђио је 1327. и 1347. годином, истакавши уз то да се након српског освајања Сера Макарије изместио у Цариград, в. TRAPP, E. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, I–XI. Wien, 1976–1991, No. 16273 (Makarinos). Имајући у виду промене у врху Цариградске цркве што су изазване исходом чувеног црквеног спора, мишљења смо да и долазак првог Србина на положај митрополита у Серу треба померити две или три године касније него што је то предложио Георгије Острогорски.

⁵ О хронологији управљања српских јереја митрополијом у Серу видети: ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*. Београд: Научно дело, 1965, с. 104–105.

неопходне јереју Српске цркве за управљање у ромејској средини⁶. Казујући о угледу који је Јаков уживао у Душановој држави, Ђорђе Сп. Радојичић је подсетио на одредбу српског владара, према којој је на државном сабору, заједно с игуманима бањским и дечанским, и забрдским, за засебним столом седео и игуман Арханђелѧ – Јаков⁷. Најранија потврда његове управе у Серу јесте акт суда Серске митрополије од октобра 1348. године, похрањен у архиву манастира Кутлумуша⁸. Није без значаја поменути да се на том документу, али и на осталим сачуваним судским актима, као и на једној повељи из времена његове управе Митрополијом, Јаков увек потписивао српским ћириличким словима⁹.

Премда је Сер тада био део Српског царства, основана је претпоставка да се постављењем Србина на митрополитску столицу у једном од дотада најважнијих ромејских центара требало изборити за увођење српског језика у богослужење у грчким храмовима. Борба за богослужбени статус старог српског језика, уз суверени грчки, изискивала је извесне вештине, јасан програм и истрајност српског митрополита. При томе, не би требало помишљати о преваги српског, односно словенског језичког елемента у световној и црквеној серској средини, јер до ње није могло ни доћи, већ је пре реч о „чврстом јединству грчког и словенског чиниоца“¹⁰. Служење на српкословенском у Серу нужно је претпостављало не само читање и појање, већ и писање на том језику, те није упитно да је заметање преписивачке активности у првим годинама српске црквене управе у Серу било резултат активности митрополита Јакова. У складу с тим, најпре се намеће питање ко су били преписивачи који су први писали српске књиге у Серу и у каквим су били односима с Митрополијом.

⁶ СТАНОЕВИЧЪ, Ст. Сѣрскій митрополитъ Їаковъ. – *Аннали Института имени Н. П. Кондакова*, X (1938), с. 95–98.

⁷ РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. Јаков Серски. Књигољубац и песник српски. – У: РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 1963, с. 126.

⁸ Издање кутлумушког акта: LEMERLE, P. (ed.) *Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée (Archives de L'Athos)*. Paris: Peeters, 1988, No 21, pp. 91–93. Премда је кутлумушки акт најранија (датирана) потврда Јаковљевог активности у Серу, не треба пренебрегнути могућност да је игуман Светих Арханђела на службу могао пристићи и неколико месеци раније, већ током пролећа 1348. године. Као серски митрополит Јаков се помиње и у оснивачкој хрисовуљи коју је Стефан Душан издао својој задужбини, међутим завршетак, с датумом издавања документа, није сачуван.

⁹ ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Сер у XIV веку*, с. 101–104.

¹⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*. Крушевац: Багдала, 1980, с. 15.

Из најранијег времена Јаковљевог управе до нас је доспео само један рукопис – ктиторско *Четворојеванђеље*, које се под сигнатуром Add. MS 39626 чува у Британској библиотеци у Лондону¹¹. Други српски рукописи из овог времена, а чије место настанка са сигурношћу можемо везати за Сер и његову околину, нису сачувани. Та околност већ упућује на извесни опрез приликом закључивања о словенској, посебно српској преписивачкој активности у граду који је, пре свега, био важан културни, књижевни и уметнички центар Ромеја¹². У литератури је скренута пажња на угледне византијске породице настањене у Серу, од којих је на овом месту можда најважније поменути породицу Педијасим. У актима увек ословљаван као „премудар, правдољубив“, Никита Педијасим је, имајући у виду изостанак титуле и достојанства уз његово име, без сумње уживао посебно поштовање српског деспота Угљеше¹³. Углед овој серској породици прибавили су, најпре, Јован и Теодор, који су делали у првој половини 14. столећа. Док је први био посебно наклоњен критичком промишљању о филозофским делима и грчкој митологији, расправама о геометрији и музици, те састављању јампских стихова о рђавој и доброј жени, међу Теодоровим књижевним списима пажњу свакако побуђују списи о серском храму и чудима његових заштитника – Светих Теодора¹⁴. У таквом књижевно-културном амбијенту делао је не само преписивач *Четворојеванђеља* – расодер Калист, него и сâм митрополит. Четири стиха дата на почетку записа у два триода, дарована синајском манастиру Пресвете Богородице, бацају ново светло на књигољубивог митрополита Јакова. Даривалац књига се у њима поетски надахнуто обраћа Синају, моли за спас душе и уводи читаоце у белешку о приложеним књигама¹⁵.

¹¹ *Четворојеванђеље митрополита Јакова* је у неком тренутку из Сера доспело у манастир Светог Павла на Светој Гори, одакле га је Роберт Карсон (Robert Kurzon), потоњи барон Зоуч XIV донео у Лондон 1837. године. Његов син је рукопис предао Британском музеју, а кодекс је потом доспео у Британску библиотеку у Лондону. В. GAVRILLOVIĆ, Z. The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos. – In: CORMACK, R., JEFFREYS, E. (eds.) *Through the Looking Glass. Byzantium Through British Eyes*. London: Routledge, 2016, p. 135.

¹² Подсећамо на мишљење професора Трифуновића да је, упркос мало сачуваних трагова, некада било већег књижевног и преписивачког рада на српкословенском у самом Серу, в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 16.

¹³ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 86.

¹⁴ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 86–87; РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*. Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, 1942, с. 84–85.

¹⁵ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 18.

Ктиторско *Четворојеванђеље* митрополита Јакова полууоставним писмом на 302 пергаментна листа исписао је поменути расодер Калист у саборној цркви Светих Теодора, у седишту Серске митрополије¹⁶. Рукопис је без Теофилактовог предговора и припада старијој текстовној традицији четворојеванђеља. Опсежни Калистов запис заузима обе стране 293. листа и с различитих аспеката осветљава околности у којима су се први покушаји писања на српском одвијали у Серу. У завршним редовима белешке Калист је, најпре, посегнуо за двоструким датирањем свог рада. Уз византијску годину писања књиге – 6863, што одговара 1354. или 1355. години од Христовог рођења, Калист је извршио и посредну датацију, наводећи да је књига писана у дане „доброродног и побожног и богољубивог, а превисоког и самодржавног цара Стефана, првога цара Срба и Грка, и веома му вољене добродне и побожне и богољубиве његове царице Јелене, и сина му веома вољеног, доброизрасле младице побожности, краља Уроша, и у дане свепреосвећеног и богопоштованог првог патријарха Срба и Грка кир Јоаникија“¹⁷. Како се патријарх Јоаникије представио 3. септембра 1354. године¹⁸, а у запису нема назнаке да је благопочивши, усталило се мишљење да је књига морала бити завршена у првим данима септембра 1354. године, пре него што је вест о његовој смрти стигла у Сер.

Из записа се, даље, може закључити да је Калист настојао прецизно описати околности у којима је радио на овом препису. Најпре је посведочио вољу серског митрополита, наручиоца рукописа:

[...] повелѣ оубо написати. многыѣхъ. неизреч(е)нныхъ(ь). и неизглад(гола)нныхъ(ь) великыиѣхъ знаменіи и чудесѣ г(оспод)а и в(ог)а и спас(а) н(а)ш(е)го і(со)у(с) х(рист)а. сирѣчъ(ь). четворобл(а)говѣстникъ. съ многою любовию и желаниемъ(ь). и раж(ь)деженемъ д(оу)ховнымъ(ь) и трудомъ многомъ притежа нег(о). и украси него. тако н(е)во съ звѣздами красно кс(тъ). по написаніиомѣ [...]¹⁹

¹⁶ CLEMINSON, R. *The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*. London: University of London, 1988, No 77, pp. 119–121.

¹⁷ Превод, односно препев доносимо према: ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводац инок Исаија*, с. 17.

¹⁸ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: СКЗ, 1935, с. 288.

¹⁹ „(...) да се напишу неизречена, неизговорена велика знамења и чудеса Господа Бога и Спаса нашег Ису Христа, то јест Четвороблаговесник, с многом љубављу и жељом, духовним пламеном и трудом многим његовим (Јаковљевим, М. Д.), и украси га као и Бог сазвезђа красно, по написаном.“

Рукопис је дигитализован и у отвореном приступу доступан за истраживање, в. https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?index=0&ref=Add_MS_39626.

Дословно тумачење истакнутог дела записа допушта закључак да је Калист унео запис тек након што је књига била у потпуности украшена, односно након што је на листу испред записа изведен портрет митрополита Јакова²⁰.

Посредно изведена Калистова датација, у којој се помињу царска породица и патријарх, посебно је значајна са становишта политичко-црквених односа између Ромејског и Српског царства, односно Цариградске и Српске цркве. Киторска књига Јакова Серског је, као што ћемо видети, склупчана с проблемом одлучења Српске цркве од Цариградске и посебно последицама које је такав чин оставио у Серској митрополији. Према истраживањима Георгија Острогорског, одлучење српског цара, патријарха и његових јереја наступило је у време првог Калистовог патријарховања – између 10. јуна 1350. и новембра 1353. године²¹. Настојећи да с више прецизности утврди када је дошло до анатеме, он је био мишљења да је „до таквог оштрог иступања Цариграда против српског цара и његове цркве дошло у време кад је између Византијског и Српског царства постојало отворено ратно стање, а такво стање владало је на почетку Калистова патријарховања“²². Другим речима, Г. Острогорски је био уверења да је до анатемисања морало доћи у јесен 1350, у време контраофанзиве Јована VI Кантакузина у Македонији, те да закасни чин цариградског патријарха треба тумачити по најпре као акт подршке војном походу ромејског цара у обарању српске власти у некадашњим византијским областима²³.

Премда се у литератури неретко наилази на мишљење да поступак цариградског патријарха није имао истинску тежину, сводећи га, управо, на *политички* чин који је одговарао актуелним околностима²⁴, одлучење српског „цара са патријархом и његовим архијерејима“²⁵, морао је оставити последице на српску црквену управу у освојеним ромејским областима. Ослањајући се на казивање настављача архиепископа Данила, разумљиво је да је анатема пала и на Јакова, који је у то

²⁰ Међу истраживачима посебно заинтересованим за историју настанка *Серског четворојеванђеља* постоје опречна мишљења о томе да ли у преписивачу, расодеру Калисту, треба видети и илуминатора књиге или је пак портрет митрополита Јакова рад неког другог лица – сликара из Сера или Солуна.

²¹ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 129.

²² Опет тамо.

²³ Опет тамо.

²⁴ Миодрог Југовић је истакао да се бацањем анатеме на Српско царство и Патријаршију Цариградска црква „солидарисала са византијском државном политиком“, в. ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских. – *Богословље*, 3 (1934), с. 258; ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 129.

²⁵ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 289.

време већ био на положају серског митрополита. Уколико се има у виду да је Митрополија и након успостављања српске власти у Серу сачувала структуру без ситних промена – „митрополитов клир је остао *грчки*, а само су митрополити били Срби“²⁶, утолико не треба сумњати да је „одлученом“ Јакову био отежан положај, а сасвим сигурно и оспоравано право служења (архијерејске) литургије.

О сложености Јаковљевог положаја у Серској митрополији, посебно након одлучења, унеколико се може наслутити и из записа расодера Калиста. Отпочињући белешку мишљу да Бог човекољубљем својим сваког човека спасе, те да човекољубље све ствара, Калист је сасвим кратко казивао о сагрешењу и преступу првог човека, али и Божјој вољи да изведе сина свога. Сажето казивање о прародитељском греху сменила је прича о Христовом рођењу, крштењу, страдању и васкрсењу, да би потом у средиште наративне пажње били постављени апостоли којима је дато да истину о Христовом животу даље преносе и проповедају. Калистова пажња је, затим, усмерена на архијереје који „стадо своје напасаше жезлом правде и храном вером (...) и правим путем иђаху истини Божијој, великом пастиру и учитељу“, да би се коначно зауставила на узору доброг архијереја – „свепресветлом митрополиту преславнога и богоспаснога града Сера, кир Јакову, (који) многа храбра и добра дела учини“²⁷. Упркос „отпадништву“ од Васељенске патријаршије, преписивачева белешка је, очигледно, од првог реда па све до помена Јакова била у служби обликовања својеврсне похвале српском митрополиту. У уводним редовима истакнуту мисао о Божјем човекољубљу што спаси првог отпадника, али и сваког човека, не би требало тумачити само унутар поетичких оквира средњовековних записа. Напротив, иницијална позиција теме спасења и отпадништва у запису имплицитно потцртава околности у којима је пребивао српски митрополит и у којима је настајала његова књига. Истицањем тих двеју великих тема у првим редовима своје белешке, расодер Калист је, између осталог, прибавио и актуалност преписаној књизи.

У вишеструком значајном запису расодера Калиста, који би се могао поделити у неколико засебних, мањих целина, нарочиту пажњу побуђују посвета и посредно изведена датација. Према Калистовом казивању, *Четвороблаговесник* митрополита Јакова начињен је у славу Господа Бога, пречисте његове матери, светог и славног архијереја чудотворца Христова Николе и светих великомученика и победоносаца Христових Теодорā. Помен Светих Теодорā не изненађује будући да је

²⁶ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 105.

²⁷ [...] стадо својеу пас(а)юшоу. жьзлом(ь) правды. и пицено вѣры. и сьмотрен'ми. [...] и право правеця словь истинь в(о)ж)не. великомуу пастыроу и оучителю. и всепрѣвс(вѣ)щенномѹ митрополитоу. прѣславнаго и в(о)госп(а)снаго град(а) сѣра. кур' іаквоу мнѡгыѣ(ь) оубо тог(о), доблыѣх, и великыѣх исправленіи сѣтвор'шоу [...].

препис, као што се наводи на крају записа, настао у храму посвећеном овим светима. Преписан у седишту Митрополије и у непосредној Јаковљевој близини, *Четвороблаговесник* је и дарован том храму, да буде у њему непосредно читан. У посвети је, међутим, наведен и чудотворац Свети Никола. Премда није непознато да је у Серу био врло раширен култ овог светитеља, помен Светог Николе, чини се, треба разумети спрам још једног аспекта. У грчком рукопису (бр. 62), у збирци манастира Светог Јована Продрома на Меникејској Гори, „забележено је да су српски гардисти 24. септембра 1345. године четвртог индикта освојили серску тврђаву, а да је у недељу 25. септембра краљ Стефан Душан ушао у доњи град и присуствовао служби у митрополији“²⁸. По освајању Сера, српски краљ је, дакле, учествовао у литургији што је била служена управо у цркви Светог Николе, док се црква Светих Теодорā налазила у средишту Сера и мало северније од главног пута²⁹.

Имајући у виду важност титулатурних формула наведених у последњим редовима Калистове белешке, још једном ћемо истаћи да је *Четвороблаговесник* преписан „у дане добродородног и побожног и богољубивог, а превисоког и самодржавног Стефана, првога цара Срба и Грка, и веома му вољене добродорodne и побожне и богољубиве његове царице Јелене, и сина му веома вољеног, доброизрасле младице побожности, краља Уроша, и у дане свепреосвећеног и богопоштованог првог патријарха Срба и Грка кир Јоаникија, лета 6863, индикта 8“³⁰. Према сачуваним изворима, запис на крају *Серског четворојеванђеља*, како се још ова књига назива у литератури, представља једини извор у коме је кир Јоаникије сигниран као „први патријарх Срба и Грка“. Сматрајући да је с прогласом Царства и Патријаршије 1346. године дошло до промене у титулатури поглавара Српске православне цркве, Миодраг Југовић је приметио да „са првим патријархом Јоаникијем то изгледа није (био) случај“³¹. Српски краљ и потоњи цар, Стефан Душан, ословљавао је патријарха Јоаникија неколиким варијантама: „господин и отац ми светог ми царства пресвештени кир Јоаникије“, или „господин патријарх кир Јоаникије“, или „пресвештени патријарх српски кир Јоаникије“³². У фрагментима о постављењу патријарха Јоаникија и патријарха Саве, настављачи архиепископа Данила Другог посегнули су за једноставним обликом титуле – „патријарх српски“³³. Очигледно одступање па-

²⁸ ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Сер у XIV веку*, с. 62.

²⁹ Опет тамо, с. 64 и нап. 321 и 322.

³⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Лисац и преводилац инок Исаија*, с. 17.

³¹ ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, с. 257. Навод је прилагођен ортографском систему савременог српског језика.

³² ПУРКОВИЋ, М. *Српски патријарси средњега века*. Диселдорф: Српска православна епархија западноевропска, 1976, с. 28, 59–60.

³³ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 288, 289.

тријарашке титулатуре од царске, Миодраг Југовић је тумачио тиме да је „можда само цар Душан требало бити *цар Срба и Грка*, а патријарх Јоаникије имао остати само *патријарх Срба*, да се не би вређала осетљивост грчког свештенства“³⁴. Изузетну титулу патријарха Срба и Грка³⁵, која се најпре среће у запису ктиторске књиге митрополита Јакова, Миодраг Пурковић је, опет, објаснио усклађивањем титула цара и патријарха, те да је Калист „под утицајем царске титуле, по истом обрасцу, исписао и патријархову титулу“³⁶. Није упитно да је између титулатурних формула световног и црквеног поглавара успостављен принцип симетрије и да је патријархова титула изведена према обрасцу царске, међутим, чини се да закључак о расодеровом усклађивању не исцрпљује могућа тумачења. Штавише, он се показује недовољним када се има у виду да је књига преписана међу грчким клерицима, с намером да буде читана у серском катедралном храму.

У прилог тези да објашњење треба тражити и на другој страни, сведочи чињеница да се назначена титулатурна формула – *патријарх Срба и Грка*, готово доследно и без изузетка наводила уз Саву, Јоаникијевог наследника на српском патријарашком трону. Два српска кодекса – *Богословље Јована Дамаскина*, које се чува у хиландарској збирци под бројем 393, и *Апокалипса с тумачењима*, из рукописне збирке Библиотеке Румунске академије (BAR, Cod. Slav. 100)³⁷, чувају, „у вјазу“ изведене, потписе патријарха Саве. У литератури је изнето мишљење да је наведене потписе на крају ових књига, вероватно, оставио патријарх Сава својеручно, те да у патријарху треба препознати и преписивача кодекса³⁸. Применом атрибутивног метода, Катарина Мано-Зиси је утврдила да је писар *Апокалипсе с тумачењима* један од тројице препи-

³⁴ ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, с. 258.

³⁵ Део – и Грка, истакла је ауторка ових редова.

³⁶ ПУРКОВИЋ, М. *Српски патријарси средњег века*, с. 28–29. Милош Ивановић нам је скренуо пажњу да када је титулатура патријарха у питању треба имати у виду да не располажемо ниједном повељом патријарха Јоаникија, те да се инскрипције у документима цара Душана нису нужно морале поклапати с патријарховим интитулацијама и потписима. На овом месту користимо прилику да још једном изразимо захвалност колеги Милошу Ивановићу на пажљивом читању и упућеним коментарима и сугестијама.

³⁷ PANAITESCU, P. P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. I, București: Editura Academiei Republicii populare Romîne, 1959, pp. 127–128; ВАСИЉЕВ, Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Б. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука. – *Археографски прилози*, 2 (1980), № 8, с. 47.

³⁸ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978, с. 155; ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Преводилац и писац инок Исаја*, с. 25–26.

сивача *Богословља Јована Дамаскина* и један од неколико именованом непознатих сарадника анагноста Јована³⁹. С обзиром на то да је писао књиге за највише црквено лице и да је радио у скрипторијуму анагноста Јована, реч је, свакако, о преписивачу „високог ранга и провереног квалитета“⁴⁰. Њему је атрибуиран још један препис Апокалипсе с тумачењима, у збирци старина Псковског музеја (бр. 2), као и највећи текстуални блок у хиландарском зборнику аскетских и хагиографских састава (бр. 472). Осим истоветне писмовне слике, у псковској апокалипси и хиландарском зборнику уочена је и идентична заставица византијског типа са сликаним цветовима, лишћем и пупољцима⁴¹. Имајући у виду пажљиво изведене патријархове потписе и истакнуту заставицу, умешност и таленат овог посленика писане речи потврђени су и у ликовном изгледу књиге.

Патријархове потписе на крају хиландарског и букурешког рукописа, према свему судећи, треба тумачити као ктиторске⁴². С обзиром на то да је реч о књигама које улазе у круг тзв. монашке литературе, намењене за васпитавање и усавршавање црноризаца, није немогуће да су апокалипса с тумачењем и аскетско-хагиографски зборник били намењени управо самом патријарху.

Текстовном садржином истоветна, два ктиторска потписа патријарха Саве разликују се, ипак, у једном, наизглед незнатном, детаљу. Пре него што обратимо пажњу на њега, да подсетимо да су, на Атосу, основни текст *Богословља Јована Дамаскина* (Хил. 393) и *Апокалипсе с тумачењима* (BAR, Cod. Slav. 100), као и ктиторски потписи патријарха Саве исписани руком истог преписивача, на хартији из 1355/1360. године⁴³. Ови рукописи су, дакле, преписани у годинама непосредно након што је некадашњи хиландарски игуман Сава постављен за патријарха Српске цркве. У фрагменту о постављању Саве на патријарашки трон, настављач архиепископа Данила наводи да је Сава хиротонисан на сабору, српском и грчком, који је цар Душан сазвао крајем новембра 1354. го-

³⁹ МАНО-ЗИСИ, К. Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века. – У: ИВИЋ, П. (ур.) *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Београд: САНУ, 1995, с. 236–237, 241.

⁴⁰ МАНО-ЗИСИ, К. Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века, с. 241.

⁴¹ Опет тамо, с. 236.

⁴² Катарина Мано-Зиси не сматра довољно уверљивом претпоставку да је патријарх Сава преписао хиландарски и букурешки рукопис, те да је пре реч о ктиторским потписима на крају ових кодекса. Опет тамо, с. 237.

⁴³ ВАСИЉЕВ, Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., ЈОВАНОВИЋ, Б. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука, № 8, с. 47; СТАНКОВИЋ, Р. *Водени знаци хиландарских српских рукописа: XIV–XV века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2007, с. 61.

дине у Серу⁴⁴. С обзиром на то да је цар Душан, према изворима, боравио у Серу током јесени 1354. и зиме 1355. године⁴⁵, није искључено да је у његовој близини, такође, у Серу, након постављења боравио и патријарх Сава. Према томе, сасвим је могуће да је патријарх Сава кодексе наручио за своју библиотеку у Серу, при чему титулација у његовом потпису сигнира простор где ће ове књиге, баш као и *Серско четворојеванђеље*, бити читане. То допушта закључак да се титулатурна формула наведена уз Јоаникијево име у Калистовом запису усталила за време патријарха Саве и да је очито била везана за територију Сера и његове околине. Штавише, чини се да не би било претерано мишљење да је српска црквена управа у Серу посебно инсистирала на таквој титулацији. С обзиром на то да је њоме назначавана функција српског архијереја, сасвим је извесно да на њу грчки клир није благонаклоно гледао нити пристајао.

На титулације српског цара и патријарха није се с одобрењем гледало, међутим, ни на Светој Гори. Грчке повеље издате светогорским манастирима од 1346. до смрти цара Душана чувају устаљени грчки потпис српског владара – „Стефан у Христу богу верни цар и самодржац Србије и Романије“⁴⁶. Исти потпис српског цара уочава се и у грчким повељама издатим приватним лицима и манастирима у источној Македонији⁴⁷. Док је, с једне стране, истакнута титулатурна формула била доследно истицана у потписима на крају грчких хрисовуља, Светогорци су се, с друге стране, придржавали уступка који им је гарантован у тзв. општој хрисовуљи, коју је Стефан Душан издао светогорским манастирима два месеца након освајања Сера. Уступак се састојао у томе да управа српског краља буде призната на Светој Гори – „да се помиње име краљевства [...] по целој Светој Гори и у Јерису и у целој његовој околини“, с тим „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име, а онда и име [...] краљевства“⁴⁸. Подсећајући на формулу којом су Светогорци ословљавали Стефана Душана, Георгије Острогорски је истакао да су они признавали српског владара за цара, те да су га „називали чак и својим царем и господаром,

⁴⁴ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 289.

⁴⁵ ПУРКОВИЋ, М. Итинерар краља и цара Стефана Душана. – *Гласник Скопског научног друштва*, XIX (1938), с. 241.

⁴⁶ SOLOVJEV, A., MOŠIN, V. A. (ur.) *Grčke povelje srpskih vladara. Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (репринт издање). London: Variorum Reprints, 1974, s. 41, 51, 63, 83, 93, 103, 115, 131, 173, 189. Одступања од истакнуте титулатурне формуле уочавају се у *српским* потписима Стефана Душана, на крају хрисовуља издатим манастиру Зографу, Лаври Светог Атанасија и Ватопеду. Опет тамо, s. 71, 123, 147.

⁴⁷ Опет тамо, s. 75, 161, 167, 183, 199.

⁴⁸ Опет тамо, s. 33.

али не и царем Ромеја⁴⁹. Царску титулу, уистину ограничену на Србију, српском владару признао је и ромејски цар Јован V⁵⁰.

Дистинктивни детаљ између два ктиторска потписа патријарха Саве у хиландарском и букурешком рукопису огледа се у графијском решењу за којим се посегнуло у исписивању последњих речи у потпису – Сава, други патријарх Срба и Грка. Као што је већ истакнуто, потпис је великим словима варзилком у оба кодекса (Хил. бр. 393 и BAR, Cod. Slav. 100) исписао анонимни сарадник анагноста Јована. Одступање се уочава у потпису на крају *Апокалипсе* (BAR, Cod. Slav. 100), где су последње две речи пренета у нови ред и, уместо великим, исписане малим словима – САВА :В: ПАТРИАРХЪ СРЪБЛЕМЪ / и грѣкѣмъ. С обзиром на то да је преписивачу била на располагању готово цела страна листа, не може бити речи да га је недостатак простора приморао на такво графијско решење. У исто време, не би се могло мислити ни о томе да је смењивање великих слова малим имало за циљ постизање некаквог визуелног ефекта. Прихватљивим се, према томе, чини објашњење да је у таквом графијском избору садржан и посредован став преписивача а сасвим могуће и читавог круга његових светогорских сарадника према титулацији патријарха Саве, и то њеном другом делу – и Грка. Истакнуто одступање је, самим тим, још једна потврда да потписи нису могли бити остављени руком самог патријарха.

Неколико година након одлучења српског цара, патријарха и јејеја Српске цркве од Васељенске патријаршије, надасве прецизне титулатурне формуле у Калистовом запису, као и у минијатурном натпису, биле су, према свему судећи, у служби одређеног (политичког) програма српског цара и серског митрополита Јакова. Истицање Грка поред Срба у патријарашкој титули Никола Радојчић је сматрао разумљивим и једним од знакова изграђивања једне утврђене државноправне терминологије, оправдане чињеницама⁵¹. Титулација изведена уз портрет митрополита Јакова, ктитора књиге, сасвим одговара истакнутом мишљењу. Ближе левој маргини на задњој страни 292. листа, уз митрополитову фигуру чита се следећи натпис: Смерени митрополит града Сера и његове околине, кир Јаков – смѣрени митрополит[ъ], сѣра град[а] и странамаъ њг(о). кѣр[ъ] ѡкѡв(ъ). Поред митрополитског достојанства, у њему је прецизно наведена и територија која је била под црквеном управом српског архијереја.

⁴⁹ ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 119.

⁵⁰ У хрисовуљи Хиландару, издатај јула 1351. године, ромејски цар назива Душана „преузвишеним царем Србије и љубазним ујаком царства ми“, в. ФЕРЈАНЧИЋ, Б., ЂИРКОВИЋ, С. *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, с. 282–283.

⁵¹ РАДОЈЧИЋ, Н. *Српски државни сабори у средњем веку*. Београд: СКА, 1940, с. 141.

Натпис уз минијатуру и титулатурне формуле изведене у Калистовом запису, дакако, треба тумачити неодвојиво од казивања неименованог хагиографа о цару Стефану Душану и последицама његових поступака. Између наноса расположење изазваног тренутком у коме је састављен фрагмент о постављењу другог српског патријарха, открива се историјски слој који објашњава сложену позицију српских јереја након Душановог освајања грчких градова и уздицања Српске цркве у патријаршију. Данилов настављач је најпре забележио да је, по савету патријарха Јоаникија, Стефан Душан одагнао цариградске митрополите који су били по градовима његове области. Казивање непознатог хагиографа о судбини грчког клира у освојеним ромејским градовима унеколико је проблематизовао Георгије Острогорски, сматрајући да су ромејски митрополити и епископи напуштали своје градове будући да нису пристајали на чин српског владара којим су дотадашње епархије одвојене од Цариградске и припојене Српској цркви⁵².

Друга важна појединост у казивању Даниловог настављача тиче се реакције Стефана Душана након што је њега и српског патријарха с архијерејима патријарх Калист одлучио од Цариградске цркве:

Када је ово било, покаја се цар, и заиска разрешење за ово зло, и није могао наћи *ради достојанства и градова*.⁵³

Премда је иницијатива постојала још за времена Стефана Душана, до измирења двеју цркава није тада могло доћи управо због *градова и достојанства* – титула. Имајући то у виду, долазимо до два закључка: титулатурне формуле у Калистовом запису, као и натпис уз представу митрополита Јакова, изведени су с посебном намером и идејом, док доследност у формулацијама и прецизност у навођењу граница распростирања Јаковљеве црквене управе упућују на то да је у састављању Калистовог записа и минијатурног натписа морао учествовати сâм митрополит⁵⁴.

Да се улога митрополита Јакова у серској средини нарочито желела истаћи, несумњиво потврђује његов портрет изведен на листу што претходи Калистовом запису с похвалом серском митрополиту. Портрет митрополита Јакова у *Серском четворојеванђељу* јединствен је пример у целокупном српском рукописном наслеђу⁵⁵. Највећа између

⁵² ОСТРОГОРСКИ, Г. О серском митрополиту Јакову, с. 225.

⁵³ ДАНИЛО, арх. *Животи краљева и архиепископа српских*, с. 289. У курзиву истакла ауторка ових редова.

⁵⁴ Исто црвено мастило којим је минијатура осликана и натписи око њега исписани допушта закључак да је минијатура с натписима ако не изведена трудом самог расодера Калиста, онда свакако под његовим надзором.

⁵⁵ Насупрот томе, у бугарским старим књигама из истог времена, као што су *Лондонско четворојеванђеље* (*Четворојеванђеље Ивана Александра*) и *Манасијева хроника*, осликане фигуре ктитора кодекса нису биле реткост.

свих других елемената, фигура митрополита Јакова, представљеног као старијег човека, доминира на златној позадини⁵⁶. С нимбом око покривене главе⁵⁷, серски митрополит је представљен у епископској одежди⁵⁸. Погледа управљеног у вис и предан молитви, он у полусагнутом положају пружа руке према Христу и дарује му четвороблаговесник. У горњој зони десног дела минијатуре, у сегменту неба, представљен је Господ с ореолом око главе: у левој руци држи завијени црвени свитак, док десном благосиља Јакова. Између фигуре Бога и Јакова а изнад четворојеванђеља постављеног на амвону, натписан је на српском текст приношења митрополитовог дара:

сии чет(ь)воробл(а)говѣстникъ, пріношѣ ти въ даръ бл(а)д(и)ко мои х(рист)е

Даривање четворојеванђеља било је устаљена пракса међу хришћанским владарима и високим црквеним достојанственицима на православном Балкану. Када је реч о српском средњовековном наслеђу, тема приношења дара Господу иконографски је представљена, пре свега, на ктиторским композицијама у средњовековним српским манастирима, док је *Серско четворојеванђеље* усамљен пример у српској рукописној традицији средњег века. Аналогно моделу храма што ктитор приноси као дар, на троделном амвону постављено је четворојеванђеље које митрополит Јаков приноси Господу. Књига је великог формата и раскошног повеза. Њена представа на једнако богато украшеном амвону потцртава њену намену, тј. да ће бити читана управо у катедралном храму Серске митрополије.

Пажљиво просторно распоређена на минијатури у *Серском четвороблаговеснику*, три натписа испостављају три важне теме. На десној страни минијатуре, између фигура митрополита и Господа је, као што смо видели, текст приношења дара, док је на супротној, левој страни, изведена прецизна титулатурна формула. У горњој зони дат је натпис Јаковљеве молитве за опроштај грехова⁵⁹. Извесно је да је тема приношења дара повезана с молитвом за опрост грехова и спас душе, при

⁵⁶ СИРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, 197 (1899), с. 39; HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès. – In: *Actes du XIIIe congrès international d'études Byzantines*, T. III. Beograd: Comité Yougoslave des études Byzantines, 1964, p. 126.

⁵⁷ Предмет којим је покривена митрополитова глава побудио је посебну пажњу истраживача, в. WALTER, Ch. The Portrait of Jakov of Serres in London. Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination. – *Zograf*, 7 (1976), pp. 65–72.

⁵⁸ HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès, pp. 126–127.

⁵⁹ Мара Харисијадис је утврдила да је реч о првом тропару у молитвама након седме катизме псалтира, в. HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès, p. 129.

чему представа Господа како благосиља Јакова није од малог значаја. С једне стране, обраћање Господу на српском језику, додатно подражено словенском лексемом – *четвороблаговесник*, испоставља се моделом озваничења служења на српском у храму Светих Теодорā. С друге пак, молитва Јакова за спас душе не може се читати одвојено од теме Божјег човекољубља, назначене у запису на следећем листу. Другим речима, између минијатуре Јакова Серског и Калистовог записа постоји изразита семантичка веза. Божије благосиљање митрополита, представљено на минијатури, у потпуном је сагласју с Калистовим писањем о Божјем човекољубљу које спаси не само првог отпадника него и све његове грешне синове. Господ не само да улишава митрополитову молитву већ му даје благослов да служи литургију у катедралном храму у Серу. Тиме је, с једне стране, митрополит Јаков потврђен достојним држања Свете литургије у серској саборној цркви, док је, с друге стране, у истом храму озваничено служење на српском језику. Упоредо с тим, имплицитно је прихваћена и титулатурна формула изведена у натпису с леве стране митрополитове фигуре а српској црквеној управи у Серу потврђен легитимитет у највишем, литургичком оквиру. Вратимо ли се на расодеров запис, у њему је, између фигуре Адама и његових синова отпадника, назначеним у првим редовима белешке, и побожних и племенитих чланова царске породице и патријарха, наведеним на крају, успостављен контраст који не изневерава покајање за грех, назначено у натпису изнад митрополитове фигуре, али ни државно-црквену замисао, посредовану титулатурним формулама.

Назив ктиторске књиге Јакова Серског испоставља се као још једно обележје српског, односно словенског центра у Серу. У заглављима сва четири јеванђеља (л. 5г, 89г, 145г, 229г) грчка лексема *јеванђеље* доследно је замењена словенским обликом *благовествованије* (добра вест), у чему дакако треба видети отклон од грецизације. Замена грчке лексеме *четворојеванђеље* словенском – *четвороблаговесник*, доследно је спроведена у расодеровом запису, као и у митрополитовом обраћању Господу, натписаном између фигуре митрополита и Исуса Христа. Словенска лексема *благовесник*, односно *четвороблаговесник*, с једне стране, постаје сигнификантно место у књизи Јакова Серског, и представља још један напор успостављања праксе писања и служења на српском језику, док, с друге стране, она непосредно комуницира и с атрибутима који су наведени уз чланове царске породице и патријарха у завршним редовима Калистовог записа. Цар Душан је *благородан* и *благочастив*, царица Јелена је, такође, *благородна* и *благочастива*, њихов син краљ Урош је *благоизрасли* и *благочастиви*, и најзад патријарх Јоаникије је *благочастиви*. Стилски поступак „плетеније словес“ и стални епитети, што се неретко наводе уз висока световна и црквена лица, у Калистовом запису добијају додатну семантичку вредност и бивају употребљени с одређеном функцијом.

Део истог програма српског владара и Српске цркве, којим се настојао успоставити српски духовни, књижевни, културни и најзад политички центар, био је, сасвим сигурно, и месецослов расодера Каллиста. Према расодеровом календару, приложеном на крају *Четвороблаговесника* (л. 294г–299в), било је предвиђено прослављање само двојице српских светаца – Светог Саве и Светог Симеона. Разумљиво је да се њиховим избором у ромејској средини настојао успоставити култ двојице српских светих који се налазе у корену светородне лозе Немањића.

Уколико је ктиторска књига митрополита Јакова, макар и посредно, посведочила државно-црквени програм српског владара и серског митрополита, намеће се питање колико је замисао о успостављању и развијању српског скрипторијума у Серској митрополији остварена. Пре него што се посегне за оцењивањем, не треба губити из вида близину Сера суседном царству Ивана Александра, с једне, и Свете Горе, с друге стране. Специфичан географски положај „богоспасног града“ омогућио је да су се, осим Ромеја и Срба, ту морали наћи превођењу и писању вични појединци из бугарског језичког круга. У Серу су, тако, постојале околности за развијање вишејезичне писмености, која је унеколико наликовала на ону која је током 14. столећа била негована на Светој Гори.

Да су у серској монашкој средини били високо вредновани светогорски преписи, сведоче књиге дароване синајском манастиру Пресвете Богородице. Основни текст *Цветног* (Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 24/0) и *Посног триода* (Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 23/0) исписан је на бугарској редакцији. Око комплета највише се трудио главни преписивач Гаврил, коме су у преписивању помагали сарадници, исписујући мање или веће текстуалне целине⁶⁰. Према Гавриловом запису на предњој страни 389. листа *Посног триода*, препис је завршен у бугарском манастиру Зографу, на Светој Гори. Белешка на задњој страни 392. листа нешто је млађег датума и записана је руком непознатог преписивача на старом српском језику. У *Пентикостару* стихови митрополита Јакова и белешка о даривању дати су и на грчком језику. Организација посвете на српском и грчком језику обликована је на истоветан начин у оба триода – после четири митрополитова стиха следи прецизна белешка о даривању:

⁶⁰ О преписивачу Гаврилу и његовим сарадницима, међу којима је један био монах Серапион, в. ПОПОВ, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света Гора през първата половина на XIV в. – *Български език*, 5 (1978), с. 402–410; ПОПОВА, Т. Колко ръце са писали Постен (23) и Цветен (24) триод от манастира Света Екатерина на Синай. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 2 (1999), с. 41–52.

У сина[и] у свѣта моего синаніе. у сина[и] у
силно мое к[ъ] тебѣ желаніе. Иже въ огниѣ у
палима сѣблюде се. сѣблюди ме ут[ъ] уг[ъ]на
вѣсѣноуѣцаго.

Сѣр[ъ]скы їаковѣ митрополитѣ посла сие книги
въ синаю. и приложи є пр(е)ч(ь)с(ь)тѣи д(е)вѣ
м(а)т(е)ри.

Иже и по имени писана быше заѣ. соугоубьнѣ
трипѣсньць и часословѣць. ч(ь)лтирь и
ч[ъ]тение златоустово. іако да ю вѣрѣцоу
въ часѣ въ зданіа грѣховѣ избавителницоу
вскоупѣ и прѣд(ь)стателницоу.

И м(о)лю соу братио срьблѣнѣ вскоупѣ и гръке.
симѣ книгамѣ, не втѣмѣлемымѣ быти ут[ъ]
дома пр(е)ч(ь)с(ь)тѣи д(е)вы до вѣкы. к[ъ]то ли
дрѣзнѣ втѣти сие съ с(и)номѣ не х(ри)с(то)мѣ
соудѣ да иматѣ.

въ лѣто .ѣ.ѡ.ѣи. їндиктион(ь) .гг.

ц(а)р(ь)ствоующим(ь) въ нас(ь)
в(а)гоучствивим(ь) ц(а)ремѣ стефану оурошоу
и матері него монахи[и] елесавет(ь).⁶¹

У сине у свѣта моего синаніе. у сина[и] у
силно мое к[ъ] тебѣ желаніе. Иже въ огниѣ у
палима сѣблюде се. сѣблюди ме ут[ъ] уг[ъ]на
вѣсѣноуѣцаго.

Сѣр[ъ]скы їаковѣ митрополитѣ посла сие книги въ
синаю. и приложи є пр(е)ч(ь)с(ь)тѣи д(е)вѣ
м(а)т(е)ри.

Иже по имени писана быше заѣ соугоубьнѣ
трипѣсньць. и часословѣць, пс(ь)лтирь и ч[ъ]тение
златоустово. іако да ю вѣрѣцоу въ час(ь) и
въ зданіа грѣвѣхо⁶² избавителницоу вскоупѣ
прѣд(ь)стателницоу.

И м(о)лю вскоу братио ср(ь)блѣнѣ вскоупѣ и гръке
симѣ книгамѣ не втѣмѣлемымѣ быти ут[ъ]
дома прѣч(ь)с(ь)тѣи д(е)вы до вѣкы. к[ъ]то ли
дрѣзнѣ втѣти сие. съ с(и)номѣ не х(ри)с(то)мѣ
соудѣ да иматѣ амин(ь).

въ лѣто .ѣ.ѡ.ѣи. їндиктион(ь) .гг.

ц(а)р(ь)ствоующим(ь) въ нас(ь) в(а)гоучствивим(ь)
ц(а)ремѣ стефану [оу]ресоу. и матері него монахи
елесавет(ь).

Не може са сигурношћу одговорити на питање због чега су митрополитови стихови, са записом о даривању књига, исписани на крају

⁶¹ „О Синају, о светлости моје сијање!

О Синају, о силно ми за тобом жуђење!

Ти што у огњу неопалена сачува се,

сачувај ме од огња што вечно гори!

Серски Јаков митрополит посла ове књиге на Синај и приложи их пречистој Деви Матери, и то поименце како су овде записане: Трипеснац у два дела, и Часословац, Псалтир и Читање Златоустово – да бих ја имао у часу плаћања за грехе избавитељку, а уједно и предстатељницу.

И молим сву братију Србље и с њима Грке, да ове књиге неутуђиве буду од дома пречисте Деве до века. Ко ли дрзне да ове отме, са Сином њеним Христом суд нека има!

У лето 6868 (1359), индиктион 13, за владавине у нас благочастивог цара Стефана Уроша и матере његове монахиње Јелисавете.“

Превод донет према: БОГДАНОВИЋ, Д. (ур.) *Шест писаца XIV века*.
Београд: Просвета, 1986, с. 69.

⁶² Преписивачева грешка у словном редоследу.

оба триода. Како записе није исписала иста рука, међу њима се могу приметити неколике разлике. Садржински истоветна, два записа разликују се у неколико детаља. Писар записа у *Посном триоду* чува у писању оба јер, док то није случај с исписивачем белешке у *Пентикостару*, код кога се уочава само танко јер. За разлику од уским, уставним словима исписане белешке на крају *Цветног триода*, запис прибележен на *Посном триоду* одаје утисак неуредности и непажљивости. Да је запис у *Посном триоду*, вероватно у брзини, оставила непажљива рука, потцртавају нарочито два места: једно је неправилан облик имена српског цара – *Уресу*, место Урошу, а друго је метатеза у речи *грьвъхо*. Писмовна слика двостубачно организованог записа на крају *Цветног триода* упућује на вештог преписивача, који је, највероватније, радио на Светој Гори. Она је слична, али не и истоветна, писмовној слици Мирослава, једног од преписивача Сарајевске крмчије (Сарајево, Стара црква, бр. 222)⁶³. Палеографске одлике записа на крају синајског *Цветног триода* и сарајевског преписа *Законоправила* указују на светогорску превенијенцију преписивача, што би се можда могло тумачити тиме да су обојица радила у истом скрипторијуму на Светој Гори.

Уочена сличност у писмовним сликама намеће питање када и како је светогорски комплет триода доспео у Сер, одакле је потом послат на Синај. Према записи што следе за стиховима митрополита Јакова на последњим листовима триода не откривају митрополитове побуде за даривање синајске монашке заједнице, неке претпоставке се могу извести. Није немогуће да су монаси Богородичиног манастира упутили серском митрополиту Јакову, данас несачувану, молбу у којој су изложили потребу за новим преписима богослужбених књига. Том приликом, они су се могли пожалити и на неиспуњавање обавезе Дубровчана о исплати Стонског дохотка, који је синајском манастиру потврдио још Стефан Душан. „Одговором“ на претпостављену молбу синајских монаха могли су бити повеља цара Уроша Дубровчанима, издата у априлу 1357. у Рибнику под Призреном⁶⁴, и дар митрополита Јаков, послат на Синај 1359. године⁶⁵.

⁶³ MOŠIN, V., TRALJIĆ, M. S. Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. – *Naše starine*, VI (1959), br. 25, s. 77; СТИЈЕПАНОВИЋ, С., СЕРАФИМ, пр. *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека* (фототипско издање). Добрун: Дабар, 2013. Према запису прибележеном на врху 192. листа, који је уједно и почетак 26. свештице рукописа, на преписивању *Законоправила* био је упослен Мирослав.

⁶⁴ Палеографска анализа и транскрибован текст повеље, в: ПОРЧИЋ, Н. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017, бр. 85, с. 270–271.

⁶⁵ Митрополитови стихови са записом о даривању књига синајском манастиру остављени су у *Цветном триоду* најпре на српском (л. 373r), а затим и

Белешке монаха Гаврила, главног преписивача триодā, потврда су да су две књижне целине с триодним циклусом преписи изузетне вредности. Науштрб графијског изгледа, Гаврилове књиге су преписи настали према репрезентативним предлошцима. На неколико места у књизи монах Гаврило је оставио писано сведочанство да је преписивао с нових превода триода, при чему се једнако служио преводима старца Јосифа и Закхеја Философа. Реч је о двојници наведених преводилаца на бугарски језик, који су припадали светогорској групи истакнутих, образованих појединаца која је у првој половини 14. столећа предано радила на новим словенским преводима грчких богослужбених књига. Имајући то у виду, било је сасвим очекивано да се такве књиге нађу у дарованом комплету митрополита Јакова.

Премда нема непосредних писаних потврда да ли су се књиге већ налазиле у Серу или су из Свете Горе, на Јаковљев упит, послате у Сер, како би даље биле прослеђене монашкој заједници на Синај, извесно је да је митрополит Јаков био не само састављач стихова него и творац записа⁶⁶. Сасвим је сигурно да је белешка о даривању првобитно исписана на *Цветном триоду*, можда управо руком светогорског монаха-преписивача који је светогорске примерке триода донео у Сер. Исто тако, нема сумње да је запис у *Посном триоду* настао према оном у *Пентикостару*, при чему се чини могућим и то да је белешка у *Посном триоду* унета накнадно, и то можда на Синају. Подстицај таквом поступку била би намера да се обележе сви кодекси које је даровао митрополит Јаков, што се чини разумљивим када се има у виду да је (додатну) вредност књизи давало и лице које је књигу поклонило.

Поред комплета триода, међу књигама дарованим манастиру Свете Богородице били су и часословац, псалтир и читање Златоуста. Рукописни часословац Сергеј Јурјевич Темчин идентификовао је с *Богослужбеним зборником* (Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 2/O + Slave 32/N)⁶⁷, што је исписан трудом сиринићког преписивача Равуле⁶⁸. Након што је напустио место првог игумана Светих Арханђела, да би до-

на грчком језику (л. 373v). У грчком запису прецизирано је да је 22. септембра 6868 (1359) Јаков Серски послао књиге на Синај.

⁶⁶ Концепт записа саставио је, сасвим сигурно, митрополит Јаков, а преписивачи су их пренели у триоде.

⁶⁷ Један лист *Богослужбеног зборника* пронашао је и описао Јоанис Тарнанидис, в. TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Mount Sinai: St. Catherine's Monastery, 1988, pp. 172, 209. Идентификацију Часослова с Богослужбеним зборником, в. ТЕМЧИН, С. Ю. Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура. – *Slavistica Vilnensis*, 52(2) (Kalbotyra 2003), с. 141.

⁶⁸ Атрибуцију је извела Луција Цернић, в. ЦЕРНИЋ, Л. Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају. – *Археографски прилози*, 4 (1982), с. 21–22.

шао на службу у Сер, Јаков је наставио одржавати везе са сиринићким преписивачима. Један од тих учених појединаца који су писали књиге на ширем простору Сиринићке жупе био је Равула. Сличност хартија на којој су исписани поменути повеља цара Уроша и *Богослужбени зборник* указује на то да је овај преписивач радио у близини српског двора у Рибнику⁶⁹. У прилог томе да је цар Урош био ктитор Равулиног преписа унеколико говори и помен његовог имена у запису дариваоца Јакова Серског. Помен цара Уроша и његове мајке – монахиње Јелисавете (царице Јелене) у записима триода последњи су (сачувани) извори у којима се заједно помињу цар-син и монахиња-царица-мајка. Нема сумње да се таквом формулацијом настојало истаћи и то да су син и мајка заједно управљали наслеђеним Царством а у оквиру њега и серском облашћу⁷⁰.

Записи у триодима последња су позната сведочанства о активности Јакова Серског, те се сматра да је убрзо након даривања синајског манастира преминуо⁷¹. О преписивачкој и, уопште, културној активности у Серу из времена управе његовог наследника, митрополита Саве, нема сачуваних рукописа. Након што је Јовану Угљешу у јесен 1363, односно најкасније пре јесени наредне, 1364. године, додељено деспотско достојанство⁷², на српском двору у Серу је, осим монахиње-цари-

⁶⁹ На хартијама ових списа уочен је исти водени знак – крушка с два листа, у двама сличним варијантама. Крушка с два листа на хартији повеље одговара бр. 4311, а *Богослужбеног зборника* бр. 4402, у албуму водених знакова В. Мошина и С. М. Траљића, в. ПОРЧИЋ, Н. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, с. 270; TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, р. 172; ТЕМЧИН, С. Ю. *Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура*, с. 144.

С изузетком *Богослужбеног зборника*, исписаног на хартији, главни материјал који је Равула користио био је пергамент. Иако нема непосредних потврда, могуће је, макар у равни претпоставке, размишљати да је цар Урош, на потицај Јакова Серског, био ктитор Равулиног преписа, тако што је обезбедио неопходан материјал за писање и, вероватно, платио Равулин рад.

⁷⁰ Георгије Острогорски је био изричит да су „Урошева врховна права дуго поштована, те да се он лојално помињао као цар на првом месту“, али да у Серу „никакве стварне власти није имао, па се постепено престало и са формалним помињањем његовог имена“, в. ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*, с. 5.

О том лојалном помињању цара Уроша дакако да је посебно водио рачуна најближи сарадник царске породице, митрополит Јаков.

⁷¹ Према Ђорђу Трифуновићу, митрополит Јаков је умро између 1360. и 1361. године, в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 15.

⁷² СУБОТИЋ, Г., КИСАС, С. *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори. – Зборник радова Византолошког института*, 16 (1975), с. 170; КОРАЋ, В. *Света Гора под српском влашћу. – Зборник радова Византолошког института*, 31 (1992), с. 133.

це Јелисавете-Јелене, живела и породица деспот Јована Угљеша – деспотица Јелена, будућа монахиња Јефимија, и син Угљеша Деспотовић⁷³. Духовни и културни амбијент Серске митрополије све до 1371. године, када је деспот Угљеша погинуо у бици на Марици, обликовали су митрополит Теодосије, две књигољубиве жене – монахиња Јелисавета (царица Јелена) и деспотица Јелена, и светогорски старац, инок Исаија⁷⁴. Везан на извештан начин за серско књижевно средиште, инок Исаија је, у Серу или на Светој Гори, завршавао два важна српска преписа у одсудној, 1371. години⁷⁵. Данас изгубљен (или уништен) рукопис *Псалтира* познат је само на основу записа прибележеног тајним писмом на последњем листу Сарајевске крмчије (Сарајево, Стара црква, бр. 222). Дешифрован и у српском преводу, тајнопис инока Исаије гласи:

Овај божаствени псалтир написа се благочастивој и христољубивој и превисокој госпођи деспотици кира Јелени године шест хиљада осамсто седамдесет и девете.⁷⁶

Наручилац књиге је, према белешци преписивача инока Исаије, била деспотица Јелена – жена Јована Угљеше и будућа монахиња Јефимија⁷⁷. С обзиром на то су две смрти – сина-јединца, Угљеше и оца, ћесара Војихне, претходиле Јелениној наруџбини, препис је, засигурно, био намењен њеном интимном читању, те да је „деспотица Јелена тражила утехе у псалмима Давидовим“⁷⁸.

⁷³ Претпоставка је да је у Серској области са својом породицом живела и Јелена, сестра деспота Јована Угљеше. Она је била жена Николе Радоње, који је био син севастократора Бранка Младеновића и брат Вука Бранковића.

⁷⁴ О иноку Исаији и његовим књижевним, преводилачким и преписивачким радовима писано је на више места, в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инока Исаија*. Крушевац: Багдала, 1980; СТАНЧЕВ, К. Археопагитският корпус в превода на Исаяя Серски. Археографски бележки. – *Археографски прилози*, 3 (1981), с. 145–152; ШПАДИЈЕР, И. Инок Исаија. – У: ШПАДИЈЕР, И. *Светогорска баштина*. Београд: Чигоја штампа, 2014, с. 112–118.

⁷⁵ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Монахиња Јефимија. Књижевни радови*. Крушевац: Багдала, 1983, с. 14.

⁷⁶ ТОМИН, С., ДРАГИН, Н. Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве. – У: *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*, пр. С. ТОМИН, Н. ПОЛОВИНА. Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 107.

⁷⁷ У студији Светлане Томин и Наташе Драгин коначно су отклоњене недоумице у вези с идентификовањем о којој деспотици Јелени је реч, в. ТОМИН, С., ДРАГИН, Н. Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве, с. 105–123, са старијом литературом.

⁷⁸ РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Стари српски књижевници (XIV–XVII века). Расправе и чланци*, с. 17.

Премда је деспот Угљеша ктиторским делањем одржавао живе везе са Светом Гором, чини се да је одсудну улогу у успостављању књижевно-културних веза световне аристократије у Серу са угледним светогорским монахом Исаијом имао управо митрополит Теодосије⁷⁹. У запису о Маричкој бици, на крају свог превода списа Псеудо-Дионисија Ареопагита, инок Исаија је оставио „читав мали духовни портрет митрополита Теодосија“⁸⁰. У такав портрет серског митрополита уклапа се и кратак натпис – „велики и свети муж“. Вољом деспотице Јелене натпис је утиснут у полеђину иконице, коју је њеном сину даровао управо митрополит Теодосије⁸¹. Два преписа, Псалтир деспотице Јелене и Исаијин превод Псеудо-Дионисијевих списа, сведоче у прилог томе да је у време управе митрополита Теодосија Сер био изузетан духовни и културни центар, у коме се једнако водило рачуна о духовности чланова владарске породице и словенској монашкој заједници.

Сачувани судски акти потврђују да је и након пораза на Марици митрополит Сера још неко време био Теодосије. Српско, односно словенско средиште у „богоспасном“ граду Серу, чини се, да потпуно замире 1375. године. Захваљујући преговарачком умећу цариградске делегације, коју је предводио инок Исаија, 1375. године је коначно постигнуто измирење Српске и Цариградске цркве⁸². Исте године преставио се и патријарх Сава. Како је, у условном оквиру између 1345. и 1375. године, о духовним и културним приликама у Серској митрополији сачувано највише извора из времена управе митрополитā Јакова и Теодосија, могући су неколики закључци. Премда се постављањем блиског Душановог сарадника на митрополитску столицу у Серу настојао утврдити снажан политички и културни српски центар, историјске околности и, посебно географски положај Сера – близина Светој Гори и Бугарском царству, претпостављали су једновремено развијање грчке, српске и бугарске писмености. Немалу улогу у повезивању ова три језичка елемента имала је, сигурно, и царица-монахиња Јелена-Јелисавета, сестра бугарског цара Ивана Александра, која је у Серу боравила све до битке на Марици.

⁷⁹ Подсећамо и на сусрет монахиње Јелисавете (царице Јелене) и старца Исаије који се одвио средином 14. века на Светој Гори, где се царска породица склонила услед налета куге.

⁸⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*, с. 46.

⁸¹ ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љ. *Књижевно дело монахиње Јефимије*. – У: *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*. Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 21.

⁸² БОГДАНОВИЋ, Д. *Измирење српске и византијске цркве*. – У: БОЖИЋ, И., ЂУРИЋ, В. Ј. (ур.) *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 1975, с. 81–91.

Током три деценије, политичко и књижевно средиште у Серу било је и након смрти цара Душана везано за царски двор крај Призрена, старајући се једнако и о словенској монашкој заједници на Синају. Чињеница јесте и да оно није прекидало везу са Светом Гором и атоским скрипторијумима.

ИЗВОРИ

Четворојеванђеље митрополита Јакова, Лондон, Британска библиотека, Add. MS 39626 https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?index=0&ref=Add_MS_39626 [прегл. 22.11.2022. год.].

Четворојеванђеље Ивана Александра, Лондон, Британска библиотека, Add. MS 39627 https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_39627&index=1 [прегл. 22.11.2022. год.].

Посни триод, Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 23/0 <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385512-ms/?sp=2&st=image> [прегл. 22.11.2022. год.].

Цветни триод (Пентикостар), Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 24/0 <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385524-ms/?sp=2> [прегл. 22.11.2022. год.] .

Богослужбени зборник, Синај, Манастир Свете Катарине, Slave 2/0 + Slave 32/N <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279387387-ms/?sp=1&st=image> [прегл. 22.11.2022. год.].

Апокалипса с тумачењима, VAR, Cod. Slav. 100.

Богословље Јована Дамаскина, Манастир Хиландар, бр. 393.

ДАНИЛО, архиепископ. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: СКЗ, 1935.

ПОРЧИЋ, Н. *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017.

СТЈЕПАНОВИЋ, С., СЕРАФИМ, пр. *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека* (фототипско издање). Добрун: Дабар, 2013.

LEMERLE. P. (ed.) *Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée (Archives de L'Athos)*. Paris: Peeters, 1988.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОГДАНОВИЋ, Д. Измирење српске и византијске цркве. – У: БОЖИЋ, И., ЂУРИЋ, В. Ј. (ур.), *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 1975, с. 81–91.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978.

БОГДАНОВИЋ, Д. (ур.) *Шест писаца XIV века*. Београд: Просвета, 1986.

ВАСИЉЕВ, Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., ЈОВАНОВИЋ, Б. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука. – *Археографски прилози*, 2 (1980), с. 41–68.

ЈУГОВИЋ, М. Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских. – *Богословље*, 3 (1934), с. 253–272.

ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, Љ. Књижевно дело монахиње Јефимије. – У: ТОМИН, С., ПОЛОВИНА, Н. (пр.) *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*, Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 15–48.

КОРАЋ, В. Света Гора под српском влашћу. – *Зборник радова Византолошког института*, 31 (1992), с. 1–199.

МАНО-ЗИСИ, К. Анагност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века. – У: ИВИЋ, П. (ур.) *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Београд: САНУ, 1995, с. 231–242.

ОСТРОГОРСКИ, Г. *Серска област после Душанове смрти*. Београд: Научно дело, 1965.

ОСТРОГОРСКИ, Г. О серском митрополиту Јакову. – *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X, 1 (1968), с. 219–226.

ПОПОВ, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света Гора през првата половина на XIV в. – *Български език*, 5 (1978), с. 402–410.

ПОПОВА, Т. Колко рѣце са писали Постен (23) и Цветен (24) триод от манастира Света Екатерина на Синај. – *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 2 (1999), с. 41–52.

ПУРКОВИЋ, М. Итинерар краља и цара Стефана Душана. – *Гласник Скопског научног друштва*, XIX (1938), с. 239–244.

ПУРКОВИЋ, М. *Српски патријарси средњега века*. Диселдорф: Српска православна епархија западноевропска, 1976.

РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Стари српски књижевници (XIV–XVII века)*. *Расправе и чланци*. Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток, 1942.

РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. Јаков Серски. Књигољубац и песник српски. – У: РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 1963, с. 125–131.

РАДОЈИЧИЋ, Н. *Српски државни сабори у средњем веку*. Београд: СКА, 1940.

СИРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, 197 (1899), с. 1–54.

СТАНКОВИЋ, Р. *Водени знаци хиландарских српских рукописа: XIV–XV века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2007.

СТАНОВЕВИЧЪ, Ст. Сѣрскій митрополитъ Ѓаковъ. – *Анналы Института имени Н. П. Кондакова*, X (1938), с. 95–98.

СТАНЧЕВ, К. Археологитският корпус в превода на Исаяя Серски. Археолошки бележки. – *Археографски прилози*, 3 (1981), с. 145–152.

СУБОТИЋ, Г., КИСАС, С. Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској гори. – *Зборник радова Византолошког института*, 16 (1975), с. 161–181.

ТЕМЧИН, С. Ю. Сербский столпный апракос Равулы (ок. 1353 г.): происхождение, особенности языка, структура. – *Slavistica Vilnensis*, 52(2) (Kalbotyга 2003), с. 131–177.

ТОМИН, С., ДРАГИН, Н. Трагом једног записа у Сарајевском препису Законоправила Светог Саве. – У: ТОМИН, С., ПОЛОВИНА, Н. (пр.) *Монахиња Јефимија. Новија сазнања*. Нови Сад: Платонеум, 2022, с. 105–123.

ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Писац и преводилац инок Исаија*. Крушевац: Багдала, 1980.

ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Монахиња Јефимија. Књижевни радови*. Крушевац: Багдала, 1983.

ФЕРЈАНЧИЋ, Б. *Византијски и српски Серу XIV века*. Београд: САНУ, 1994.

ФЕРЈАНЧИЋ, Б., ЂИРКОВИЋ, С. *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

ЦЕРНИЋ, Л. Белешке о писарима неких српских рукописа у манастиру Свете Катарине на Синају. – *Археографски прилози*, 4 (1982), с. 19–62.

ШПАДИЈЕР, И. Инок Исаија. – У: ШПАДИЈЕР, И. *Светогорска баштина*. Београд: Чигоја штампа, 2014, с. 112–118.

REFERENCES

CLEMINSON, R. *The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*. London: University of London, 1988.

GAVRILOVIĆ, Z. The Gospels of Jakov of Serres (London, B. L., Add. MS 39626), the family Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos. – In: CORMACK, R., JEFFREYS, E. (eds.) *Through the Looking Glass. Byzantium Through British Eyes*. London: Routledge, 2016, pp. 135–144.

HARISIADIS, M. Les miniatures du tetraevangile du mitropolite Jacob de Serrès. – In: *Actes du XIIe congrès international d'études Byzantines*, T. III. Beograd: Comité Yougoslave des études Byzantines, 1964, pp. 121–129.

MOŠIN, V., TRALJIĆ, M. S. Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. – *Naše starine*, VI (1959), s. 63–104.

PANAITEȘCU, P. P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. I, București: Editura Academiei Republicii populare Române, 1959.

SOLOVJEV, A., MOŠIN, V. A. (ur.), *Grčke povelje srpskih vladara. Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae* (репринт издање). London: Variorum Reprints, 1974.

TARNANIDIS, I. C. *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Mount Sinai: St. Catherine's Monastery, 1988.

TRAPP, E. *Prosopographisches Lexikon Der Palaiologenzeit, I–XI*. Wiena, 1976–1991.

WALTER, Ch. The Portrait of Jakov of Serres in London. Additional 39626. Its place in Palaeologue manuscript illumination. – *Zograf*, 7 (1976), pp. 65–72.

[Apokalipsa s tumačenjima, BAR, Cod. Slav. 100

BOGDANOVIĆ, D. (ur.) *Šest pisaca XIV veka*. Beograd: Prosveta, 1986.

BOGDANOVIĆ, D. Izmirenje srpske i vizantijske crkve. – U: BOŽIĆ, I., ĐURIĆ, V. J. (ur.), *O knezu Lazaru*. Beograd: Filozofski fakultet, 1975, s. 81–91.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. Beograd: SANU: Narodna biblioteka SR Srbije, 1978.

CERNIĆ, L. Beleške o pisarima nekih srpskih rukopisa u manastiru Svete Katarine na Sinaju. – *Arheografski prilozi*, 4 (1982), s. 19–62.

DANILO, arhiepiskop. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Beograd: SKZ, 1935.

FERJANČIĆ, B. *Vizantijski i srpski Ser u XIV veku*. Beograd: SANU, 1994.

FERJANČIĆ, B., ĆIRKOVIĆ, S. *Stefan Dušan: kralj i car (1331–1355)*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

JUGOVIĆ, M. Titule i potpisi arhiepiskopa i patrijaraha srpskih. – *Bogoslovlje*, 3 (1934), s. 253–272.

JUHAS-GEORGIEVSKA, Lj. Književno delo monahinje Jefimije. – U: TOMIN, S., POLOVINA, N. (pr.) *Monahinja Jefimija. Novija saznanja*. Novi Sad: Platoneum, 2022, s. 15–48.

KORAĆ, V. Sveta Gora pod srpskom vlašću. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 31 (1992), s. 1–199.

MANO-ZISI, K. Anagnost Jovan, hilendarski pisar druge polovine XIV veka. – U: IVIĆ, P. (ur.) *Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa*. Beograd: SANU, 1995, s. 231–242.

OSTROGORSKI, G. O serskom mitropolitu Jakovu. – *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, X, 1 (1968), s. 219–226.

OSTROGORSKI, G. *Serska oblast posle Dušanove smrti*. Beograd: Naučno delo, 1965.

POPOV, G. Novootkrito svedenie za prevodačeska dejnost na bālgarski knižovnici ot Sveta Gora prez pārvata polovina na HIV v. – *Bālgarski ezik*, 5 (1978), s. 402–410.

POPOVA, T. Kolko rače sa pisali Posten (23) i Cveten (24) triod ot manastira Sveta Ekaterina na Sinaj. – *Palaeobulgarica/Starobālgaristika*, 2 (1999), s. 41–52.

PORČIĆ, N. *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama: doba Nemanjića*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2017.

PURKOVIĆ, M. Itinerar kralja i cara Stefana Dušana. – *Glasnik Skopskog naučnog društva*, XIX (1938), s. 239–244.

PURKOVIĆ, M. *Srpski patrijarsi srednjega veka*. Diseldorf: Srpska pravoslavna eparhija zapadnoevropska, 1976.

RADOJČIĆ, N. *Srpski državni sabori u srednjem veku*. Beograd: SKA, 1940.

- RADOJIČIĆ, Đ. Sp. Jakov Serski. Knjigoljubac i pesnik srpski. – U: RADOJIČIĆ, Đ. Sp. *Tvorci i dela stare srpske književnosti*. Titograd: Grafički zavod, 1963, s. 125–131.
- RADOJIČIĆ, Đ. Sp. *Stari srpski književnici (XIV–XVII veka)*. *Rasprave i članci*. Beograd: Izdavačko i prometno A. D. Jugoistok, 1942.
- SIRKU, P. Stari srpski rukopisi sa slikama. – *Letopis Matice srpske*, 197 (1899), s. 1–54.
- ŠPADIJER, I. Inok Isaija. – U: ŠPADIJER, I. *Svetogorska baština*. Beograd: Čigoja štampa, 2014, s. 112–118.
- STANČEV, K. Areopagitskijat korpus v prevoda na Isaija Serski. Arheografski beležki. – *Arheografski prilozi*, 3 (1981), s. 145–152.
- STANKOVIĆ, R. *Vodeni znaci hilendarskih srpskih rukopisa: XIV–XV veka*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2007.
- STANOEVIČЪ, St. Sѣrskiĭ mitropolitъ ĭakovъ. – *Annaly Instituta imeni N. P. Kondakova*, X (1938), s. 95–98.
- STJEPANOVIĆ, S., SERAFIM, pr. *Sarajevski prepis Zakonopravila Svetog Save iz XIV vijeka (fototipsko izdanje)*. Dobrun: Dabar, 2013.
- SUBOTIĆ, G., KISAS, S. Nadgrobni natpis sestre despota Jovana Uglješe na Menikejskoj gori. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 16 (1975), s. 161–181.
- TEMČIN, S. Ju. Serbskij stolpnyj aprakos Ravuly (ok. 1353 g.): proishozdenie, osobennosti jazyka, ctruktura. – *Slavistica Vilnensis*, 52(2) (Kalbotyra 2003), s. 131–177.
- TOMIN, S., DRAGIN, N. Tragom jednog zapisa u Sarajevskom prepisu Zakonopravila Svetog Save. – U: TOMIN, S., POLOVINA, N. (pr.) *Monahinja Jefimija. Novija saznanja*. Novi Sad: Platoneum, 2022, s. 105–123.
- TRIFUNOVIĆ, Đ. *Monahinja Jefimija. Književni radovi*. Kruševac: Bagdala, 1983.
- TRIFUNOVIĆ, Đ. *Pisac i prevodilac inok Isaija*. Kruševac: Bagdala, 1980.
- VASILJEV, Lj., GROZDANOVIĆ-PAJIĆ, M., JOVANOVIĆ, B. Novo datiranje srpskih rukopisa u Biblioteci Rumunske akademije nauka. – *Arheografski prilozi*, 2 (1980), s. 41–68.]

SERBIAN SCRIPTORIUM IN SERRES AND SERBIAN-BYZANTINE POLITICAL AND CHURCH RELATIONS

Abstract. The study examines the model of the establishment of a Serbian political, spiritual and scriptural center in Serres during three decades of Serbian rule (1345–1371). The model is considered against two circumstances: historical – the anathema of the Serbian ruler, patriarch and archbishops, and geographical – the proximity of Serres to Mount Athos and the Bulgarian Empire. There are three important focuses of the work: the Four Gospels of Metropolitan Jacob, the books donated to the Sinai monks and the activity of monk Isai in the circle of secular and ecclesiastical aristocracy in Serres. By pointing out certain characteristics of the book of Metropolitan Jacob, the unique program of the Serbian ruler and the Serbian

church is sketched. Although exceptional individuals dedicated to literature stayed in Serres, the connection with the scriptoria on Mount Athos and those in the central part of the Serbian Empire raises the question to what extent we can speak of the existence of a developed Slavic scriptorium in Serres.

Keywords: Serres, scriptorium, Metropolitan Jacob, political-ecclesiastical relations, scribes

Milena Davidović, Research Assistant

ORCID-ID: 0000-0001-6340-8423

Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts

35/IV, Knez Mihailo Str., Belgrade 11000, Serbia

E-mail: milena.davidovic156@gmail.com

Радослава Станкова, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

ВИДИНСКАТА И СРЪБСКАТА СЛУЖБИ ЗА СВЕТА ПЕТКА ТЪРНОВСКА (ПАРАСКЕВА ЕПИВАТСКА) В БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XV–XVII ВЕК

Резюме. В статията се прави систематизация и съпоставка на преписите на два от вариантите на службата за света Петка Търновска (Параскева Епиватска) в българската и сръбската книжнина от XIV до XVII век. Представени са поэтапните редакции на двете служби и въз основа на изследване на състава и структурата им се стига до извода, че редакциите им ясно се отличават една от друга, и може да се определят като отделни служби. Видинската служба е запазена в преписи и редакции възникнали във Влахо-Молдовското княжество, в Полското кралство и в Русия, докато сръбската служба липсва в ръкописите в книгохранилищата по тези земи (т. е. извън територията на България и Сърбия). Така се стига до предположението, че Григорий Цамблак, който установява култа към светицата в североизточните славянски земи с православно християнско население, е въвел в богослужението видинската служба и е много по-вероятно той да е автор на видинската служба за св. Петка Търновска, отколкото на сръбската.

Ключови думи: видинска служба, сръбска служба, света Петка Търновска (Параскева Епиватска), Григорий Цамблак.

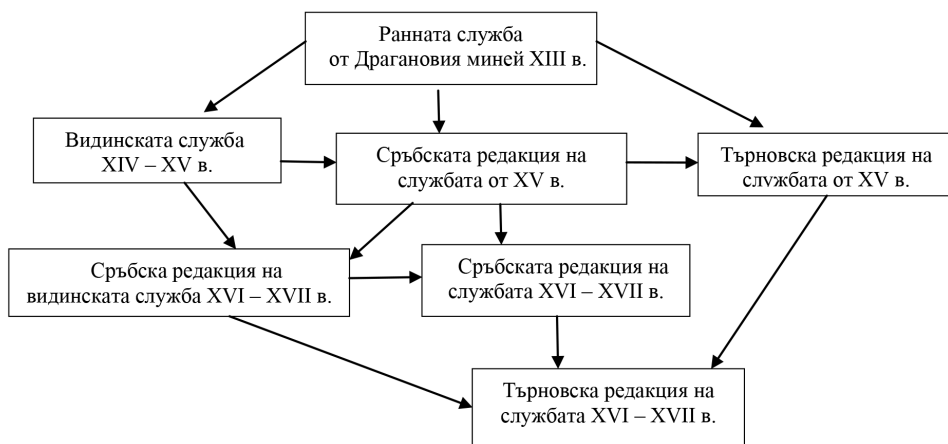
Химнографските текстове за преподобната отшелница св. Петка Търновска (Параскева Епиватска) през вековете търпят развитие и показват по няколко редакции. Всяка от отделните редакции на службите има по няколко разклонения, които запазват основните характеристики на редакцията, но се променят в отделни звена, съкращават се, добавят се нови или се заменят отделни песнопения. Появяват се и нови компилативни редакции. И тъй като книжовната традиция за прослава на св. Петка Търновска през Средновековието в южнославянска среда е богата и разнообразна, трудно е да се открие всяко отделно произведение, да се локализира и да се датира неговата поява и функциониране. Необходимо е за изясняване историята на всеки един текст

с неговите структурни промени да се привлече обемен съпоставителен материал¹.

Досегашната ми работа върху службите за света Петка Търновска показва, че в основата на повечето химнографски произведения за нея стои най-ранната дойерусалимска по тип служба, позната от преписа в Драгановия миней, с канон за шести глас. Следващият етап на допълване на службите е т.нар. от мен видинска служба, с канон за осми глас. Търновската и сръбската редакции на службата са създадени през XV в. – периодът след османското нашествие на Балканите. В сръбската редакция към канона на шести глас е добавен нов канон за първи глас, а в Търновската редакция двата канона са нови – за първи и осми глас.

¹ Вж. библиография по темата: КОЖУХАРОВ, Ст. Неизвестно произведение на старобългарската поезия. – *Старобългарска литература*, 1, 1971, с. 289–322; КОЖУХАРОВ, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старобългарската литература. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 1. София, 1974, с. 277–309; КОЖУХАРОВ, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2004; ТРИФОНОВА, Р. Сръбски препис на най-ранната служба за св. Петка Търновска. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 7. *Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа*. Велико Търново: УИ „Св. Кирил и Методий“, 2002, с. 181–198; ТОМОВА, Е. Параклис за св. Петка Търновска в кирилски ръкопис РАН–215 (Букурещ, Румъния). – В: *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. *Научни трудове*. Т. 41. Кн. 1. Филология, Пловдив: Университетско издателство, 2003, с. 37–45; МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби за св. Петка Търновска*. София: Изток-Запад, 2005; СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. Утицај преноса моштију свете Петке у деспотовину на развој њеног култа у српској средини. – В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005, с. 343–354; СТАНКОВА, Р. Служби за света Петка в български и сръбски ръкописи от XIII до XV век. – *Археографски прилози*, 28, 2006, с. 105–122; СТАНКОВА, Р. Видинска служба за св. Петка Търновска. – В: *Християнска агиология и народни вярвания*. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. София: Изток-Запад, 2008, с. 105–122; РАДОСЛАВОВА, Д. Службата за преподобна Петка в българските ръкописи от XVII в. – В: *Християнска агиология и народни вярвания*. Сборник в чест на ст. н. с. Елена Коцева. София: Изток-Запад, 2008, с. 123–133; МИНЕВА, Е. Службите за света Петка в гръцките кодекси от колекцията на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“. – В: *Международна научна конференция „Културният диалог между Изтока и Запада“ (= Годишник на СУ, ЦСВП)*, Т. 98 (17), София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 299–307; KUCZYŃSKA, M. Paraskiewa-Petka Tyrnowska w rosyjskim wariacie służby – „monarchiczny“ obraz świętości. – *Poznańskie studia slawistyczne*, 5, 2013, s. 157–171; МИНЕВА, Е. Службата за св. Петка Търновска в препис от ръкопис

Служби за света Петка Търновска в южнославянската книжнина XIII – XVII век

До неотдавна се смяташе, че канонът за осми глас от видинската служба е канон от руската редакция на службата² или от служба, написана от Григорий Цамблак, известна само в сръбски и руски преписи³. Но вече са известни два български преписа на тази служба – в Синай-

на Пловдивската митрополия. – *Bulgaria Medievalis*, 4-5, 2013–2014, с. 257–265; ГУСЕЙНОВА, З. М. Служба св. Параскеве Сербской в Лаврских стихирарях. – *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 2 (64) июнь 2016, с. 98–102; СУБОТИН-ГОЛУБОВИЧ, Т. Трансформация службе святой Петки у српским рукописима од XIII до XVII века. – В: *Љубостињска приношења. Годишњак Јефимијиних дана*. Број 3. Трстеник/ Љубостиња, 2017, с. 145–157; ТЕМЧИН, С. Ю. „Древнерусские“ песнопения прп. Параскеве Эпиватской (14 октябрия) как переработка переводной Службы прп. Феофану Начертанному (11 октябрия). – В: *Петербургский исторический журнал: исследования по российской и всеобщей истории*. Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук, № 4 (28) 2020, с. 95–104; ТЕМЧИН, С. Ю. О греческом происхождении „търновской“ редакции Службы прп. Параскеве Эпиватской. – *Slověne*, 2021, 10/1, с. 57–71; СТАНКОВА, Р. „Видинская“ служба святой Петке-Параскеве Эпиватской и ее русская редакция. – *Scripta&e-Scripta*, 22, 2022, с. 341–353; СТАНКОВА, Р. Службата за св. Петка Търновска (Параскева Епиватска) с неизвестен канон за четвърти глас в ръкописи от XVI–XVII в. в Народната библиотека във Варшава. – *Старобългарска литература*, 65-66, 2022, с. 213–243.

² Вж. МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби...*, с. 29. Когато публикува текста на разглежданата служба с канон за осми глас, Евелина Минева (пак там, с. 44–45) отбелязва различията между издадения от нея текст в ръкописа от XV в. и текста от руския печатен миней и посочва неизвестни (т. е. неиздадени досега) химнографски компоненти от тази композиция.

³ КОЖУХАРОВ, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия*, с. 181.

ския празничен миней № 25 от XIV в.⁴ и в български миней Vat. Slav. 26 (в частта от началото на XV в.⁵). Така че, няма съмнение, че този вариант на службата е написан в България и аз предполагам, че е написан във Видинското царство в резултат от пренасянето на мощите на светицата там, и че всяко пренасяне на мощите провокира написване на нова (редакция) служба за светицата⁶.

Канонът в тази служба⁷ (с инципит на първи тропар от първа песен: Ликующи мѣти на ѿбе(с)хъ...) е запазен в най-ранен сръбски препис в миней за месеците септември/декември от края на XIV в. Църколез 6. В тази редакция химнографските компоненти от ранната служба в Драгановия миней (вечерните стихирни и славата, отпустителният тропар, седалният, кондакът и икосът, както и хвалитните стихирни) се съчетават с новия канон, нови стихирни за малка вечерня (за осми глас) и съответните им стиховни (за втори глас), нови литийни стихирни и стиховни стихирни към тях (за първи глас), нов полиелеен седален и др.

Освен посочените два преписа от XIV в. (сръбския Църколез 6 и българския Синай 25) на мен са ми известни още 15 преписа на видинската служба за света Петка Търновска (Параскева Епиватска)⁸: шест преписа от XV в. – в два български (Vat. Slav. 26⁹ и ЦИАИ

⁴ Вж. ЙОВЧЕВА, М. Търновските светци в българската и сръбската староизводна литургична книжнина от XIII–XIV век. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Т. 100 (19), 2019, с. 255–256.

⁵ Вж. ДЖУРОВА, А., Кр. СТАНЧЕВ, М. ЯПУНДЖИЧ, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София: Свят, 1985, с. 97–104 и МИНЕВА, Е. *Службите за света Петка в гръцките кодекси...*

⁶ Единственият гръцки препис на тази редакция на службата (Cod. Dujčev gr. 15, вж. GETOV, D. *A Catalogue of Greek Liturgical Manuscripts in the „Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies“* (Orientalia Christiana Analecta, 279), Roma 2007, р. 63 и МИНЕВА, Е. *Службите за света Петка в гръцките кодекси...*), датиран от средата на XVI в., не е доказателство за това, че службата по произход е гръцка и преведена на български, напротив, той свидетелства за това, че канонът е преведен на гръцки през XVI в., или по точно след 1521 г., когато мощите на светицата са пренесени в Константинопол. Още повече, че в канона за пръв път в химнографията се говори за пренасяне на мощите, а през XIV в. във Византия не е имало основание да се описва този акт.

⁷ Издадена от СТАНКОВА, Р. *Видинска служба...*, с. 114–122, по два сръбски преписа и от МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби...*, с. 40–56, частично запазена, в западнобългарски препис в ръкопис в НБКМ 665.

⁸ Критерий за тази статистика е присъствието канонът за осми глас с инципит на първи тропар от първа песен: Ликующи мѣти на ѿбе(с)хъ...

⁹ Вж. МИНЕВА, Е. *Службите за света Петка в гръцките кодекси...*, с. 299–300.

186¹⁰), в три сръбски празнични минея (НБКМ 163¹¹, НБКМ 539¹² и НБС 221¹³) и в един сборник със смесено съдържание НБКМ 665¹⁴ – западнобългарски ръкопис с ресавски правопис; шест преписа от XVI в. – в псалтир от VAR 103¹⁵, частичен препис в празничен миней НБКМ 147¹⁶, в четири служебни минея (НБКМ 903¹⁷, МСПЦ 87 и Гра-

¹⁰ Вж. КОЖУХАРОВ, Ст. *Търновската книжовна школа...*, с. 296–298.

¹¹ В ръкописа от НБКМ 163 листовете (31–37), където е службата за преподобната Петка, са с различен почерк и със сръбски правопис. Те са вмъкнати от друг ръкопис (което показва и пагинацията на тетрадите в полето долу), а веднага след службата има приписка от 1675 г., че книгата е била подвързана във Видин. В този препис хвалитните стихирни за първи глас във видинската служба са нови (в сравнение с предходната старобългарска традиция, но са известни от сръбската редакция на службата).

¹² В ръкописа от НБКМ 539 службата за св. Петка е добавена към края на кодекса, освен това при подвързването листовете са разместени и обрънати, така че текстът започва от л. 141а и завършва на л. 138а. Евелина Минева (МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби...*, с. 16, 57–63), подобно на Стефан Кожухаров (КОЖУХАРОВ, Ст. *Неизвестно произведение...*; КОЖУХАРОВ, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия*, с. 122), смята, че текстът на службата прекъсва до трета песен, а тя всъщност продължава, но на по-предните листове.

¹³ Сръбският празничен миней НБС 221 съдържа видинската служба за св. Петка Търновска на листове 206б–210.

¹⁴ В ръкописа в НБКМ 665 службата за св. Петка се намира на листове 174б–188. Според Беньо Цонев (ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. II. София: Държавна печатница, 1923, с. 176–178) ръкописът представя западнобългарска безюсова редакция, с ресавски правопис.

¹⁵ Ръкописът от Библиотеката на Румънската академия № 103 е псалтир от 1579 г., на листове 138б–141а съдържа Параклис за св. Петка с канона за осми глас – вж. КОЖУХАРОВ, Ст. *Търновската книжовна школа...*, с. 296.

¹⁶ Преписът на службата в ръкописа от НБКМ 147 представя сръбска редакция на видинската служба с канона за осми глас. На малка вечерня са изписани стихирни за мъчениците Назарий, Гервасий, Протасий и Келсий (които се честват на същата дата – 14 октомври) и новите стиховни стихирни за втори глас за преподобната, на велика вечерня са предвидени старите стихирни за шести глас от службата в Драгановия миней, литийните стихирни са старите хвалитни стихирни за шести глас от ранната служба, на стихолог са изписани старите седални за първи глас и един за мъчениците, на утринна са поместени два канона кръстосани – един за мъчениците и един за преподобната (от видинската служба, след трета песен на канона се открива нов седален за пети глас, с начало: *Пръпо(д)вною и въсечистою възхвали(м)...*). Преписът на службата завършва до петата песен на канона.

¹⁷ Ръкописът от НБКМ 903 е датиран от средата на XV в. и съдържа 243 листа, но първите 33 листа са от друг ръкопис от края на XVI в., датирани според водните знаци, а от л. 22а до л. 24б е службата за преподобна Петка Епиватска.

чаница 8¹⁸, НБКМ 918 – последният, датиран на границата на XVI и XVII в.).

Всички преписи от XVI в.¹⁹ представят сръбска редакция на видинската служба и са с ресавски правопис²⁰. Поради общността на книжовните процеси при сърби и българи през този период става невъзможно преписите да се локализируют като сръбски или български. Към тях мога да добавя още три преписа от XVII в. с по-късния вариант на видинската служба, редактирана в сръбска среда (два български – ЦИАИ 485²¹, НБКМ 1153²² и един сръбски – ПБС 227).

От гледна точка на текстологичния анализ, състава и структурата на текста видинската службата за преподобната св. Петка Търновска с канон за осми глас показва едно устойчиво първоначално ядро, около което са се допълвали нови химнографски компоненти в посока към йерусалимска по тип композиция.

¹⁸ В минея за октомври в МСПЦ 87 службата е само с канона за осми глас от видинската служба, а в минея от манастира Грачаница № 8 службата е с два канона за шести и за осми глас.

¹⁹ В още два ръкописа от XVI в. са изписани химнографски компоненти от видинската служба, но липсва канонът за осми глас. Това са български празничен миней от НБКМ 547 от XVI в. (според ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. II, с. 65-66) или от началото на XVII в. (РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*. (= *Studia Medievalia Slavica et Byzantina*, 6.), София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020, с. 191), където е изписан само канонът за шести глас от ранната служба, а за вечерня са поместени новите стиховни стихирни за втори глас от сръбската редакция на видинската служба; и октомврийски миней в НБКМ 907 от XVI в., където канонът за шести глас също е в рамките на стихирни от сръбската редакция на видинската служба (вечерните стихирни за осми глас, стиховните стихирни за осми глас, хвалитните стихирни за втори и за четвърти глас).

²⁰ За ресавския правопис, вж. НЕДЕЛКОВИЌ, О. *Правопис ресавске школе и Константин Филозоф*. – В: *Српска књижевност у књижевној критици. Стара књижевност*. Књ. 1. Прир. ТРИФУНОВИЌ, Ђ., Београд: Нолит, 1965, с. 467-475; ТОТОМАНОВА, А.-М. *Редакции на старобългарския език*. – В: *Изследвания по Кирило-Методиевистика*, София, 1985, с. 192-203; ХРИСТОВА, Б. *За ресавските български ръкописи от XV-XVIII век*. – *Palaeobulgarica*, XV/4, 1991, с. 50-56.

²¹ В минея за октомври от 1602 г. в ЦИАИ 485 канонът за осми глас от видинската служба е поместен в рамките на стихирни от сръбската редакция на службата за св. Петка Търновска (вж. РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век...*, с. 190).

²² В ръкописа НБКМ 1153 службата за св. Петка Търновска е поместена на листове 33а-47б (вж. още РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век...*, с. 192).

Известно е, че непроменливи остават тропарът и кондакът, написани специално за честването на светеца. В конкретния случай това са отпустителният тропар (*Ѡ тѣѣѣ мѣти извѣстно сп(с)е се...*), двата седални за първи глас от ранната служба (*Непорочнаа агница..., Тъцаніемъ си званіе сътвори...*²³) и светилният (*Оставльши мира и родителе свое...*).

Още в преписа от XV в. в НБКМ 163 се откроява група литийни стихире за първи глас и стиховни стихире за първи глас във вечерния дял (поместени след паримии от Премъдрост Соломонова), а на границата между вечерния и утринния дял има стихолог с три полиелейни седални вместо отпустителен тропар, хвалитните стихире за първи глас от видинската служба са поместваните и в сръбската редакция на службата²⁴. В още един сръбски препис от XV в. в НБС 221 във вечерния дял бяха открити нови стиховни стихире за пети глас (с анафора *Ра(д)уи се*)²⁵. Втори препис на тези стихире посочи Е. Минева в препис на службата от XVI в. в миней от Пловдивската народна библиотека № 40²⁶. Трети препис успях да идентифицирам в сръбския служебен миней (за месеците септември/януари) от XVI–XVII в. в НБКМ 918.

В преписите от XVI в. се забелязва нова сръбска редакция на видинската служба. Появяват се нови тропари – нов полиелеен седален за пети глас в Грачаница 8 (с начало: *Кръвь твоа ч(с)таа іа(к)о алавастаръ мѣро принесеши Х(с)тоу...*), нов седален за пети глас след третата песен на канона – в преписа в ръкописа в НБКМ 147 (с начало: *Прѣпо(д)бною и възсечистою възхваля(м)...*), нов втори отпустителен тропар се помества в два сръбски преписа на видинската редакция на службата от XVI–XVII в. (в НБКМ 918 за осми глас: *Измада възвори се женихъ си Петко прпо(д)бнаа...* и в НБКМ 907 за четвърти глас: *Агница твоа Ісе...*). В тази редакция на службата се регистрират и нови стиховни стихире за шести глас във вечерния дял²⁷ (с инципити: *Ѡ дѣсноу сп(с)а прѣ(д)ста дѣаа прѣпо(д)бнаа Петка..., Никто же притѣкае к тѣѣѣ...*) и две слави за втори глас (*Ѡчѣство и съродство...*

²³ С разночетения: *Съ тацаніемъ си званіе сътвори именованно...* (седален на втори стихолог в Грачаница 8), *Съ тъцаніемъ си званіе сътвори...* (втори седален след третата песен на канона в МСПЦ 87), *Тъцаніемъ си званіе сътвори о памѣти прѣпо(до)бные Петкы...* (полиелеен седален за четвърти глас на стихолог в НБКМ 905).

²⁴ Изд. от СТАНКОВА, Р. *Култ и химнография. Служби за местни южнославянски и балкански светци в ръкописи от XIII–XV в.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, с. 236–248.

²⁵ СТАНКОВА, Р. *Видинска служба...*, с. 107–108.

²⁶ МИНЕВА, Е. *Службата за св. Петка Търновска...*, с. 45–47.

²⁷ Тези стихире са различни от издадените от Минева (МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби...*, с. 49–50) вечерни стиховни самогласни стихире, за които тя отбелязва, че са неизвестни от други преписи (пак там, с. 44).

и Прѣп(д)овнаа мѣти Петко...) след хвалитните стихири в утринния дял (в преписа от НБКМ 903).

В ръкописите от XVI в., които отразяват сръбска редакция на видинската служба, нови стихири за осми глас се появяват на малка вечерня (с начала: Что те наречемъ славноа...; Параскеви прѣхвал'наа...; Нова Декла намъ яви се... – в ръкописите от Грачаница 8, МСПЦ 87 и НБКМ 907) и към тях се добавят нови стиховни стихири за втори глас (Тавы се ѿ мѣтерныхъ пелень прп(д)внаа...; Носе на рукѣ своєю Параскеви...; Лзсти лѣкавы(х) вѣсовъ обличивъ... – в преписи от XVI в. – Грачаница 8, МСПЦ 87, НБКМ 907, НБКМ 147 и в препис от XVII в. – ПБС 227). За велика вечерня са помествани стихирите за шести глас от ранната служба в Драгановия миней (Живоуци..., Алгль..., Дрекле оубо...) и славата за пети глас от ранната служба (Прїидѣте празнолюбазны(х)...).

В някои преписи²⁸ се появяват литийни стихири – две за четвърти глас (Красотоу телѣсноу..., Вѣз(д)ръжаніемъ тело свое Параскеви...), известни и от Търновската редакция на службата, и три нови стихири за втори глас (Сльзь стаклѣницоу проливающїи всег(д)а...; Еже паче оума влгы(х) примь желаніе...; Еже ѿ вѣка таинство ѿкрывает се...). Към тях са добавени и нови стиховни стихири на литийните за осми глас (Ѡ прѣславное чю(до). моужь вывшїи жена врага попраа я(си)...; Нова Декла на(м) яви се. яко друугаго Павла вбръте учителя...;²⁹ Ликы вѣз(д)выгнит(е) дѣволюбыца. пѣнію бо наста врѣмѣ...), а на утринна – стихолог с три седални, двата известни от ранната служба в Драгановия миней за първи глас (Непорочнаа агница и ч(с)тнаа г(с)ы...; Сз тацаніемъ си званіе сътворї именованно...) и новият полиелеен седален за пети глас (Крвь твоа ч(с)таа я(к)о алавастарь...). В преписа на тази редакция на видинската служба в минея от манастира Грачаница 8, хвалитните стихири са пет – три за втори глас (Поченію поуть...; Прїидите праз(д)нолюбци...; Лыкъ вѣз(д)вигнете дѣволюбыца..., както в НБКМ 907; в МСПЦ 87 са поместени само тези три) и две за осми глас (Грѣ(д)те вси бѣгомудръны...; Те прѣ(д)стателницоу имама грѣшныи... – първата е слава на хвалитните в ранната служба, втората е нова).

През XVI–XVII в. видинската служба за св. Петка търпи последващи редакции във Влахо-Молдовското княжество, в Полското кралство и в Русия³⁰.

²⁸ В преписите в Грачаница 8 и МСПЦ 87 от XVI в. и в ПБС 227 от XVII в.

²⁹ Тази стихира дублира вечерната стихира за осми глас.

³⁰ Вж. СТАНКОВА, Р. „Видинская“ служба...; СТАНКОВА, Р. Службата за св. Петка Търновска (Параскева Епиватска) с неизвестен канон за четвърти глас...

Сръбската редакция на Службата за св. Петка е от типа на полиелейната празнична химнографска композиция, свързана с прославата на особено почитан светец или празник. Съдържа нови вечерни и стиховни стихире, оригинални сръбски литийни и хвалитни стихире, и нов канон за първи глас (с инципит на първия тропар от първа песен: *Сїѣти се, сїѣсною...*), кръстосан с ранния канон за шести глас от службата в Драгановия миней. Представена е в най-ранни сръбски преписи от XV в. (в сборник със смесено съдържание Хил 461³¹ от началото на XV в., в празнични миней от XV в. – Хил 150³² и Дечани 148³³; и от XV–XVI в. – НБКМ 140³⁴ и НБКМ 523; и в служебни миней – за месеците септември/октомври в НБКМ 130 и за октомври в НБКМ 906 и др.³⁵). От края на XVI – и началото на XVII в. е датиран преписът в миней за октомври в НБКМ 138. Ръкописите, съдържащи сръбската редакция на службата от XVII в., с които аз съм работила, са четири – в сръбски служебни миней – Печ 50, САНУ 9 и 358, МСПЦ 147. За сега на мен са ми известни 12 преписа на сръбската редакция на службата за св. Петка за периода от XV до XVII в. Към тях би трябвало да се добави и службата, поместена в печатния празничен миней на Божидар Вукович, издаден във Венеция през 1538 г., която в голяма степен отразява сръбската редакция на службата за св. Петка за периода XV–XVI в.

³¹ В ръкописа от манастира Хилендар № 461, освен служба за св. Петка Търновска (на листове 1–18), са поместени житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий и служба за св. царица Теофана – вж. ТОМОВА, Е. Към историята на агиографския цикъл за Иван Рилски (текстологически наблюдения по преписите в Хилендарската ръкописна сбирка). – *Литературна история*, 12, 1984, с. 32–44; срв. МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби...*, с. 82–106, СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. *Утицај преноса моштију...*, с. 350.

³² В преписа в ръкописа от манастира Хилендар № 150 е изписан само канонът за шести глас от ранната служба в Драгановия миней, но стихирите са от сръбската служба.

³³ В ръкописа от манастира Дечани № 148 са запазени двата кръстосани канона за шести и за първи глас, но след пета песен нататък (кондакът и икосът, и проложното житие са известните от ранната служба), хвалитните за първи глас са четири (оригиналната сръбска стихира и другите три от видинската служба, подобно на преписа в НБКМ 163), добавени са нови стихире за първи глас на маслосвет и нова слава за четвърти глас.

³⁴ В преписа на службата за св. Петка в ръкописа от НБКМ 140 липсва канонът за първи глас до осма песен (между листове 25 и 26, изглежда са откъснати листове), липсват и стиховните стихире на утринна, запазена е само една за четвърти глас с начало: *ІАже д҃҃҃л(с)кы(м) лико(м)...*

³⁵ В сръбския служебен миней в НБКМ 916 от XVI в. е изписан само канонът за шести глас от ранната служба в Драгановия миней, но в рамките на стихирите от сръбската редакция на службата (литийните, хвалитните, стиховните и стихолог).

Сръбската редакция на службата не е еднородна по състав и структура и има множество варианти – голяма е вариативността и мобилността на химнографските компоненти. Тя е с разширен вечерен дял (с групи вечерни и литийни стихирни, и две групи стиховни стихирни), с полиелейни седални след отпустителния тропар, степенни антифони и прокимен; с по три кръстосани канона на утринна (единия за Богородица за осми глас (маркиран) и два за светицата – канонът за първи глас, кръстосан с ранния канон от Драгановия миней за шести глас (кондакът и икосът са известните от ранната служба), след хвалитните стихирни (четири за първи глас – оригиналната сръбска стихира, с инципит: Дн(с)ь крахѣт се гра(д) сръпскы моци твоє прп(д)внѣд... и другите три от видинската редакция на службата) е отбелязано велико славословие. Няма указания за агрипния и всенощно бдение, но затова пък в рамките на канона е увеличен броят на химнографските компоненти – два седални за св. Петка (след третата песен в преписите от НБКМ 523 и 130), по два кондака и икоса (след трета и след шеста песен в преписа НБКМ 130³⁶).

В голяма част от преписите на сръбската редакция на службата за света Петка за малка вечерня са поместени стихирите, известни като хвалитни (за втори глас) от ранната служба в Драгановия миней (Поценію поуть..., Недѣж(д)ею хѣвою..., Въсплѣщяюте Ѹбо ново прѣз(д)нолюбци...)³⁷, а на велика вечерня често се изписват вечерните стихирите за шести глас от ранната служба в Драгановия миней. На малка вечерня се добавят нови стиховни стихирни за втори глас (с начала: Сїѣеть мыслѣными свѣтозарѣніи..., с(х). Ч(с)тнаѣ прѣ(д) гѣмь. Ѡ сѣгласїѣ прѣ(с) възпѣвае(м) ч(с)тнаѣ..., с(х). Ч(с)то въз(д)ам въз(с)..., Твоѣѣ рака ѣко скрочице ч(с)тноѣ... – в преписите от XV–XVI в. в НБКМ 140 и 906, от XVI в. – в НБКМ 150, от XVI–XVII в. – в НБКМ 138, и от XVII в. – в Печ 50, САНУ 9 и 358). На велика вечерня се добавя и група стихирни за първи глас (с начала: Сїѣеть паметь твоѣѣ..., Паметь твоѣѣ дн(с)ь на възсїѣд...,³⁸ Стрѣден моцѣи твои(х) рака...³⁹), и слава за шести глас (с начало: Весело

³⁶ Нов кондак за осми глас (с инципит: Бдѣнїми крѣпкыми и мѣлитвами...) и икос: (Къ твоєму храму притекающе...), с анафори ра(д)уи се) се открива в преписите в НБКМ 130 от XV–XVI в. и в Печ 50 от XVII в.

³⁷ В преписите в НБКМ 140 и 906 от XV–XVI в., в НБКМ 150 от XVI в., в НБКМ 138 от XVI–XVII в., в Печ 50, САНУ 9 и 358, МСПЦ 147 от XVII в.

³⁸ В преписите в НБКМ 138 и МСПЦ 147 са поместени само първите две стихирни.

³⁹ Трите стихирни са изписани в повечето преписи на сръбската редакция на службата за св. Петка – в Хил 461 от началото на XV в., в НБКМ 906 от XV–XVI в., в НБКМ 138 от XVI–XVII в., в Печ 50, САНУ 9 и 358, МСПЦ 147 от XVII в. В преписа в НБКМ 150 от XVI в. са изписани само първата и третата стихирни.

дн(с)ь цркви бѣѡд одѣвает се...). Литийните стихирѣ в сръбската редакция на службата са една за първи глас (с начало: Пришьствѣемъ стѣ(х) мощи твои(х) сръпска земля wobогати се...), две за втори глас (Ѡко бѣж(с)твное ск(р)овище скръвеное въ земли..., Ѡко свѣтильникъ прѣсвѣтлыи...), две за четвърти глас (Испльнѣвши се рьвенѣемъ..., Въ рацѣ идеже лежи(т) прѣч(с)тное тѣло твое...) и славата за пети глас (с начало: Въстроубы(м) трѣбоу пѣ(с)нѣи...)⁴⁰. Тази слава е известна като слава на хвалитните стихирѣ в Търновската редакция на службата. Тя се приемаше като възникнала в сръбска среда, защото в края на текста ѣ светицата е определена като: сръпскои земли помощница⁴¹, но на това място в рилските преписи на Търновската служба е изписано: и сѣи градъ свои [стадо свое] мѣтѣми си⁴². След литийните стихирѣ са добавени стиховни стихирѣ за четвърти глас (с начала: Ѡко же аггльскимъ ликом(м) съвъкоупльши се..., с(х). Ч(с)тна прѣ(д) гѣмь. Ѡже аггльское въз(д)елев'шии житѣ..., с(х). Дивнь бѣ въ стѣ(х) своихъ. Ѡже добротами добродѣтелии оукрашена...)⁴³.

На утринна в повечето преписи на сръбската редакция на службата за преподобната Петка⁴⁴ се изписва стихолог с три седални – седален за първи (осми) глас: Иже въ искоушен'ны(х) и скръвѣ(х) соущи..., втори седален за четвърти глас: Ходиши по стѣзѣ оущѣи... и полиелеен седален за осми глас: Ѡко маслина фальмьскы въ дому бѣѡи насаж(д)ена...

Направената тук систематизация и съпоставката на преписите на двата варианта на службата за света Петка Търновска (Параскева Епиватска) в българската и сръбската книжнина се основава на поместените в рамките им канони. Може да се обобщи, че редакциите ясно се разграничават една от друга и има само един единствен случай (изключение) на кръстосване на три канона от различни служби – в преписа в български служебен миней за октомври от XVII в. в ЦИАИ 107, където на първо място е изписан канонът за осми глас от видинската служба, втори е канонът за шести от службата в Драгановия миней и трети канонът за първи глас от сръбската редакция на службата⁴⁵.

⁴⁰ В преписите в НБКМ 130, 140, 906 и 523 от XV–XVI в.; в НБКМ 150 от XVI в.; в НБКМ 138, датиран на границата на XVI–XVII в.; в Печ 50, САНУ 9 и 358, МСПЦ 147 от XVII в.

⁴¹ СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. *Трансформација службе светој Петки...*, с. 152.

⁴² КОЖУХАРОВ, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия...*, с. 136.

⁴³ В преписи в НБКМ 130 и 140 (само първата стихира); в НБКМ 906 и 523 от XV–XVI в.; в НБКМ 150 от XVI в.; в НБКМ 138 от XVI–XVII в.; в Печ 50, САНУ 9 и 358, МСПЦ 147 от XVII в. (трите стихира).

⁴⁴ В преписите в Хил 461 от началото на XV в., в НБКМ 130, 140, 906 и 523 от XV–XVI в., в НБКМ 150 от XVI в., в НБКМ 138 от XVI–XVII в., в Печ 50, САНУ 9 и 358 от XVII в.

⁴⁵ РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век...*, с. 192–193.

В преписите на видинската служба от XV в. най-често е поместен само канонът за осми глас за преподобната (в НБКМ 539, НБКМ 903, НБС 221), в преписа в НБКМ 163 каноните са два (канонът за осми глас за преподобната е кръстосан с канона за четвърти глас за мъчениците, чествани на същата дата). В преписа от XVI в. от манастира Грачаница № 8 са изписани два канона за светицата – за шести и осми глас, в преписа от XVI–XVII в. в НБКМ 918 – само канонът за осми глас, а в преписа от XVII в. в ПБС 227 – отново два кръстосани канона за осми глас за светицата и за четвърти глас за мъчениците.

В преписите на сръбската служба най-често канонът за шести глас е кръстосан с новия канон за първи глас (включително и в печатния празничен миней на Божидар Вукович). Тези наблюдения говорят за това, че става дума за две самостоятелни редакции, или, както аз предполагам, отделни служби. В преписите не са поместени кръстосани каноните за осми и първи глас (освен в посоченото по-горе изключение).

Тъй като преписи на сръбската редакция на службата за св. Петка Търновска липсват в ръкописите, запазени в книгохранилищата в Румъния, Полша и Русия, би могло да се предположи, че когато Григорий Цамблак е отишъл в Молдова (1402 г.) и по-късно във Вилнюс (1406 г.)⁴⁶, и установил култа на светицата по тези земи, той е въвел в богослужението видинската служба, защото вероятно сръбската служба все още не е била съставена. Много по-вероятно е Григорий Цамблак

⁴⁶ Биографичните данни за Григорий Цамблак са съвсем оскъдни, затова доста моменти от биографията му са дискуссионни – например периодът, когато е работил в Сърбия като игумен на Дечанския манастир (преди или след мисията в Молдова), кога е бил в Константинопол и други негови пътувания. Той е изпратен в Сърбия с дипломатическа задача от цариградския патриарх и е станал игумен на манастира Дечани. Това вероятно е станало между 1397 и 1398 г., след поражението на Вук Бранкович край Никопол и преди 1402 г. (ПЕТРОВИЋ, Д. Лик Стефана Дечанског у Житију и служби од Григорија Цамблака. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 3. (Григорий Цамбак. Живот и творчество). София: Българска академия на науките, 1984, с. 66–73; THOMSON, Fr. J. *Gregory Tsamblak: The Man and the Myths*. Gent, 1998. (Slavica Candensia, 25/2), p. 37–51; ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. *Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV–XVII в.* Велико Търново: Веста, 2004, с. 132–134). Известно е, че през 1401 г. екуменистичната патриаршия решава да изпрати Григорий Цамблак в Молдова и той отива там през 1402 г. Изпратен е на дипломатическа мисия в Сучава и впоследствие остава там на служба презвитер на молдовлахийската църква (в столичния съборен храм). Там той създава редица похвални и поучителни слова, *Пространно житие и Служба за мъченика Йоан Нови Сучавски*. През 1406 г. митрополит Киприан го вика в Москва, но на път за там Григорий Цамблак научава за смъртта му и известно време остава във Великото Литовско княжество, в град Вилнюс (THOMSON, Fr. J. *Gregory Tsamblak...*, p. 52–54).

да е автор на видинската служба за св. Петка Търновска, отколкото на сръбската.

Още от края на XIX в. са изказани предположения, че Григорий Цамблак е автор на сръбската служба за св. Петка (Параскева Епиватска), поместена в минея на Божидар Вукович⁴⁷. През втората половина на XX в. учените са прецизирали тази хипотеза – според Дж. Сп. Радойчич⁴⁸, Григорий Цамблак само е преработил това произведение, а Ст. Кожухаров⁴⁹ предполага, че Цамблак е автор на Втория параклис за светицата (т.е. на видинската служба). Дж. Трифунович⁵⁰ отделя внимание на стихирите, в които се споменава „сръбската земя” – литийна стихира за първи глас: Пришьствѣемъ сты(х) моцеи твои(х) сръпска земля вбогати се..., славата за пети глас: Въстроубимъ троубою пѣ(с)неи... (за която стана дума по-напред), славата за осми глас: Богатство обрете неиждивоущее сръпска земля нина..., и стихирата за първи глас: Дн(с)ь красѣет се гра(д) сръв(с)ьки моци твои(х) прпо(д)внал..., като предполага, че Григорий Цамблак е написал тези стихирите и слави докато е бил в Сърбия и когато е създавал и Словото (разказа) за пренасяне на мощите на света Петка от Търново във Видин и в Сърбия. Сръбският учен казва още, че бъдещи текстологически, културно-исторически и филологически изследвания ще покажат дали Григорий Цамблак е автор на службата за пренасяне на мощите на света Петка (както той нарича сръбската служба)⁵¹.

Направеното тук изследване показва, че видинската служба е по-ранна от сръбската и за това свидетелстват не само най-ранните преписи на двете служби за св. Петка (на видинската са от XIV в., а на сръбската – от XV в.), но и някои интерференции между текстовете на двете редакции. Освен това разпространението на текстовете през XVI–XVII в. в Румъния, Полша и Русия е показателно за това, че при налагането на култа към света Петка Търновска в северо-източните славянски земи с православно християнско население, Григорий Цамблак е въвел в богослужението видинската служба, като най-актуална за времето си. Дали той е автор на тази служба предстои да се установи.

⁴⁷ РУВАРАЦ, И. О раду Милоша С. Милојевића у Гласнику. – *Летонис Матице Српске*, 115, Нови Сад 1873, с. 172–178; NOVAKOVIĆ, S. Život sv. Petke od patrijarha Bugarskog Eftimija. – *Starine JAZU*, 9, Zagreb, 1977, s. 50.

⁴⁸ РАДОЈЧИЋ, Ђ. Сп. *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*. Нови сад: Матица Српска, 1967, с. 189–214.

⁴⁹ КОЖУХАРОВ, Ст. *Неизвестно произведение...*, с. 294.

⁵⁰ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. Цамблакове стихире преносу моштију свете Петке. – В: *Зборник Владимира Мошина*. Београд, Прир. БОГДАНОВИЋ, Д., ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Б., ТРИФУНОВИЋ, Ђ. Београд: [б. и.], 1977, с. 199–204.

⁵¹ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Цамблакове стихире...*, с. 202.

ИЗВОРИ

Национална библиотека „Свети Кирил и Методий“ (НБКМ)

НБКМ 130 – сръбски празничен миней за септември/октомври и март/април от XV–XVI в. (ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. I. София: Държавна печатница, 1910, с. 94).

НБКМ 138 – български миней за октомври от XVI–XVII в. (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. I, с. 99).

НБКМ 140 – сръбски празничен миней за първото полугодие от XV–XVI в. (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. I, с. 100)

НБКМ 147 – сръбско-български празничен миней от XVI в., с ресавски правопис (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. I, с. 104).

НБКМ 163 – сръбски празничен миней за септември/януари от XV в. (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. I, с. 111).

НБКМ 523 – празничен миней от XIV–XVI в., българско-сръбски конволют (ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. II. София: Държавна печатница, 1923, с. 53).

НБКМ 539 – сръбско-български празничен миней с проложни четива от XV в.; конволют, писан от две ръце – първата ръка пише по 27 реда едноеров кратовски правопис; втората ръка по 26 реда – ресавски правопис (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. II, с. 61–62).

НБКМ 547 – български празничен миней от XVI в. (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. II, с. 65–66).

НБКМ 665 – сборник със смесено съдържание от третата четвърт на XV в. (ЦОНЕВ, Б. *Опис...*, Т. II, с. 176–178; ХРИСТОВА, Б., Д. КАРАДЖОВА, А. ИКОНОМОВА. *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог*. Т. 1. София: Издателство на Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“, 1982, с. 84, № 199).

НБКМ 903 – сръбски празничен миней от средата на XV в. (СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. III, София: Държавно издателство Наука и изкуство, 1964, с. 70–71).

НБКМ 906 – сръбски служебен миней за октомври от XV–XVI в. (СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис...*, Т. III, с. 73–74).

НБКМ 907 – миней за месец октомври от XVI в. (СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис...*, Т. III, с. 74–75).

НБКМ 916 – сръбски служебен миней за октомври XVI в. (СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис...*, Т. III, с. 80–81).

НБКМ 918 – сръбски служебен миней за месеците септември/януари от XVI–XVII в. (СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис...*, Т. III, с. 82–83).

НБКМ 1153 – празничен миней от началото на XVII в., със западнобългарска правописна редакция, неиздържан ресавски правопис (вж. СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. IV, София: Наука и изкуство, 1971, с. 16–17).

Народна библиотека на Сърбия (НБС)

НБС 221 – сръбски празничен миней от втората четвърт на XV в. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*.

Београд: Српска академија наука и уметности (*Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I Одељење, књига XXXI*), 1982, с. 67, № 853).

Музеј на србската православна църква (МСПЦ)

МСПЦ 87 – србски миней за октомври от XVI в. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 61, № 762).

МСПЦ 147 – србски миней за октомври от 1625/35 г. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 62, № 779).

Патриаршеска библиотека на Сърбия (ПБС)

ПБС 227 – србски миней за октомври от 1623 г. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 62, № 777).

Печка патриаршия (Печ)

Печ 50 – србски служебен миней за октомври от 1604 г. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 62, № 773).

Манастир Грачаница

Грачаница 8 – србски служебен миней за месец октомври от XVI в. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 62, № 772).

Манастир Дечани

Дечани 148 – србски празничен миней с пролози от втората четвѣрт на XV в. – вж. БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 66, № 846 и ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., Р. СТАНКОВИЋ. *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Водени знаци и датирање. Књига друга (Опис јужнословенских ћирилских рукописа. Т. IV.)*. Београд: Народна библиотека Србије, 1995, с. 52–53.

Манастир Хилendar (Хил)

Хил 150 – србски празничен миней от средата на XV в. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије, 1978, с. 94).

Хил 461 – сборник със смесено съдържание от първата четвѣрт на XV в. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог...*, с. 177).

Архив на Србската академия на науките и изкуствата (САНУ)

САНУ 9 – србски миней за октомври от първата четвѣрт на XVII в. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 62, № 780).

САНУ 358 – србски миней за октомври от 1615 г. (БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар...*, с. 62, № 775).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска академија наука и уметности (*Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I Одељење, књига XXXI*), 1982.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије, 1978.

ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, М., Р. СТАНКОВИЋ. *Рукописне књиге манастира Високи Дечани. Водени знаци и датирање. Књига друга (Опис јужнословенских ћирилских рукописа. Т. IV.)*. Београд: Народна библиотека Србије, 1995.

- ГУСЕЙНОВА, З. М. Служба св. Параскеве Сербской в Лаврских стихира-
рях. – *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 2 (64) июнь 2016, с. 98–102.
- ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. Григорий Цамблак и българските литера-
турни традиции в Източна Европа XV–XVII в. Велико Търново: Веста, 2004.
- ДЖУРОВА, А., Кр. СТАНЧЕВ, М. ЯПУНДЖИЧ, *Опис на славянските ръко-
писи във Ватиканската библиотека*. София: Издателство „Свят“, 1985.
- ЙОВЧЕВА, М. Търновските светци в българската и сръбската староиз-
водна литургична книжнина от XIII–XIV век. – *Годишник на Софийския универ-
ситет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания
„Иван Дуйчев“, Т. 100 (19), 2019, с. 248–277.
- КОЖУХАРОВ, Ст. Неизвестно произведение на старобългарската пое-
зия. – *Старобългарска литература*, 1, 1971, с. 289–322.
- КОЖУХАРОВ, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на хим-
ничната поезия в старобългарската литература. – В: *Търновска книжовна шко-
ла*. Т. 1. София: Българска академия на науките, 1974, с. 277–309.
- КОЖУХАРОВ, Ст. *Проблеми на старобългарската поезия*. София: ИЦ
„Боян Пенев“, 2004.
- МИНЕВА, Е. *Пет химнографски творби за св. Петка Търновска*. София:
Изток-Запад, 2005.
- МИНЕВА, Е. Службите за света Петка в гръцките кодекси от колекция-
та на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ – В: *Международна научна конференция „Кул-
турният диалог между Изтока и Запада“* (= *Годишник на СУ, ЦСВП*), Т. 98 (17),
София, 2013, с. 299–307.
- МИНЕВА, Е. Службата за св. Петка Търновска в препис от ръкопис на
Пловдивската митрополия. – *Bulgaria Medievalis*, 4–5, 2013–2014, с. 257–265.
- НЕДЕЛЪКОВИЌ, О. Правопис ресавске школе и Константин Филозоф. –
В: *Српска књижевност у књижевној критици. Стара књижевност*. Књ. 1. Прир.
ТРИФУНОВИЌ, Ђ., Београд: Нолит, 1965, с. 467–475.
- ПЕТРОВИЌ, Д. Лик Стефана Дечанског у Житију и служби од Григорија
Цамблака. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 3. (Григорий Цамбак. *Живот и
творчество*). София: Българска академия на науките, 1984, с. 66–73.
- РАДОЈЧИЌ, Ђ. Сп. *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем
веку и у турско доба*. Нови сад: Матица Србска, 1967.
- РАДОСЛАВОВА, Д. Службата за преподобна Петка в българските ръко-
писи от XVII в. – В: *Християнска агиология и народни вярвания*. Сборник в чест
на ст. н. с. Елена Коцева. София: Изток-Запад, 2008, с. 123–133.
- РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, кни-
жовници, репертоар*. (= *Studia Medievalia Slavica et Byzantina*, 6.), София: ИЦ
„Боян Пенев“, 2020.
- РУВАРАЦ, И. О раду Милоша С. Милојевића у Гласнику. – *Летопис Ма-
тице Српске*, 115, Нови Сад, 1873, с. 172–178.
- СТАНКОВА, Р. Служби за света Петка в български и сръбски ръкописи
от XIII до XV век. – *Археографски прилози*, 28, 2006, с. 105–122.
- СТАНКОВА, Р. Видинска служба за св. Петка Търновска. – В: *Християн-
ска агиология и народни вярвания*. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. Со-
фия: Изток-Запад, 2008, с. 105–122.

СТАНКОВА, Р. *Култ и химнография. Служби за местни южнославянски и балкански светци в ръкописи от XIII–XV в.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012.

СТАНКОВА, Р. „Видинская“ служба святой Петке-Параскеве Эпиватской и ее русская редакция. – *Scripta&Scripta*, 22, 2022, с. 341–353.

СТАНКОВА, Р. Службата за св. Петка Търновска (Параскева Епиватска) с неизвестен канон за четвърти глас в ръкописи от XVI–XVII в. в Народната библиотека във Варшава. – *Старобългарска литература*, 65–66, 2022, с. 213–243.

СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека.* Т. III, София: Наука и изкуство, 1964.

СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека.* Т. IV, София: Наука и изкуство, 1971.

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЃ, Т. Утицај преноса моштију свете Петке у деспотовину на развој њеног култа у српској средини. – В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация.* Сборник статии от българо-србски симпозиум. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005, с. 343–354.

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЃ, Т. Трансформација службе светој Петки у српским рукописима од XIII до XVII века. – В: *Љубостињска приношења. Годишњак Јефимијиних дана.* Број 3. Трстеник/Љубостиња, 2017, с. 145–157.

ТЕМЧИН, С. Ю. „Древнерусские“ песнопения прп. Параскеве Эпиватской (14 октября) как переработка переводной Службы прп. Феофану Начертанному (11 октября). – В: *Петербургский исторический журнал: исследования по российской и всеобщей истории.* Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук, № 4 (28) 2020, с. 95–104.

ТЕМЧИН, С. Ю. О греческом происхождении „тырновской“ редакции Службы прп. Параскеве Эпиватской. – *Slověne*, 2021, 10/1, с. 57–71.

ТОМОВА, Е. Към историята на агиографския цикъл за Иван Рилски (текстологически наблюдения по преписите в Хилендарската ръкописна сбирка). – *Литературна история*, 12, 1984, с. 32–44.

ТОМОВА, Е. Параклис за св. Петка Търновска в кирилски ръкопис РАН–215 (Букурещ, Румъния). – В: *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.* Научни трудове. Т. 41. Кн. 1. Филология, Пловдив: Университетско издателство, 2003, с. 37–45.

ТОТОМАНОВА, А.-М. Редакции на старобългарския език. – В: *Изследвания по кирилометодиевистика.* София: Наука и изкуство, 1985, с. 192–203.

ТРИФОНОВА, Р. Србски препис на най-ранната служба за св. Петка Търновска. – В: *Търновска книжовна школа. Т. 7. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа.* Велико Търново: УИ „Св. Кирил и Методий“, 2002, с. 181–198.

ТРИФУНОВИЃ, Ѓ. Цамблакове стихире преносу моштију свете Петке. – В: *Зборник Владимира Мошина.* Прир. БОГДАНОВИЃ, Д., ЈОВАНОВИЃ-СТИПЧЕВИЃ, Б., ТРИФУНОВИЃ, Ѓ. Београд [б. и.], 1977, с. 199–204.

ХРИСТОВА, Б. За ресавските български ръкописи от XV–XVIII век. – *Palaeobulgarica*, XV/4, 1991, с. 50–56.

ХРИСТОВА, Б., Д. КАРАДЖОВА, А. ИКОНОМОВА. *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог.* Т. 1. София: Издателство на Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“, 1982.

ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. I. София: Държавна печатница, 1910.

ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. II. София: Държавна печатница, 1923.

REFERENCES

GETOV, D. *A Catalogue of Greek Liturgical Manuscripts in the „Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies“* (Orientalia Christiana Analecta, 279), Roma, 2007.

KUCZYŃSKA, M. Paraskiewa-Petka Tyrnowska w rosyjskim wariacie służby – „monarchiczny“ obraz świętości. – *Poznańskie studia slawistyczne*, 5, 2013, s. 157–171.

NOVAKOVIĆ, S. Život sv. Petke od patrijarha Bugarskog Eftimija. – *Starine JAZU*, 9, Zagreb, 1977.

THOMSON, Fr. J. *Gregory Tsamblak: The Man and the Myths*. Gent, 1998. (= *Slavica Candensia*, 25/2).

[BOGDANOVIĆ, D. *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka)*. Beograd, 1982.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. Beograd, 1978.

CONEV, B. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. I. София, 1910.

CONEV, B. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. II. София, 1923.

DONČEVA-PANAJOTOVA, N. *Grigorij Camblak i bălgarskite literaturni tradicii v Iztočna Evropa XV–XVII v. Veliko Tărnovo*, 2004.

DŽUROVA, A., Kr. STANČEV, M. JAPUNDŽIČ, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*. София, 1985.

GROZDANOVIĆ-PAJIĆ, M., R. STANKOVIĆ. *Rukopisne knjige manastira Visoki Dečani. Vodeni znaci i datiranje. Knjiga druga (Опис јужнословенских ćirilskih rukopisa. T. IV. NBS)*. Beograd, 1995.

GUSEJNOVA, Z. M. Služba sv. Paraskeve Serbskoj v Lavrskih stihirarjah. – *Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki*. № 2 (64) ijun' 2016, 98–102.

HRISTOVA, B. Za resavskite bălgarski ръкописи ot XV–XVIII vek. – *Palaeobulgarica*, XV/4, 1991, 50–56.

HRISTOVA, B., D. KARADŽOVA, A. IKONOMOVA. *Bălgarski ръкописи ot VI do XVIII vek zapazeni v Bălgarija. Svoden katalog*. T. 1. Sofia, 1982.

JOVČEVA, M. Tărnovskite svetci v bălgarskata i srăbskata staroizvodna liturgična knižnina ot XIII–XIV vek. – *Godišnik na Sofijskija universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. Centăr za slavjano-vizantijski proučvanija „Ivan Dujčev“, T. 100 (19), 2019, 248–277.

KOŽUHAROV, St. Neizvestno proizvedenie na starobălgarskata poezija. – *Starobălgarska literatura*, 1, 1971, 289–322.

KOŽUHAROV, St. *Problemi na starobălgarskata poezija*. Sofia, 2004.

KOŽUHAROV, St. Tärnovskata knjižovna škola i razvitieta na himničnata poezija v starobälgarskata literatura. – V: *Tärnovska knjižovna škola*. T. 1. Sofija, 1974, 277–309.

MINEVA, E. *Pet himnografski tvorbi za sv. Petka Tärnovska*. Sofija, 2005.

MINEVA, E. Službata za sv. Petka Tärnovska v prepis ot räkopis na Plovdivskata mitropolija. – V: *Bulgaria Medievalis*, 4-5, 2013–2014, 257–265.

MINEVA, E. Službite za sveta Petka v gräckite kodeksi ot kolekcijata na CSVP „Prof. Ivan Dujčev“ – V: *Meždunarodna naučna konferencija „Kulturnijat dialog meždju Iztoka i Zapada“* (= Godišnik na SU, CSVP, T. 98 (17), Sofija, 2013, 299–307.

NEDELJKOVIĆ, O. Pravopis resavske škole i Konstantin Filozof. – V: *Stara srpska književnost*. Beograd, 1965, 467–475.

PETROVIĆ, D. Lik Stefana Dečanskog u Žitiju i službi od Grigorija Camblaka. – V: *Tärnovska knjižovna škola*, T. 3 (Grigorij Cambak. Život i tvorčestvo). Sofia, 1984, 66–73.

RADOJČIĆ, Đ. Sp. *Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*. Matica Srbska, Novi sad, 1967.

RADOSLAVOVA, D. *Bälgarskata knižnina ot XVII vek: centreve, knižovnici, repertoar* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6.), Sofija, 2020.

RADOSLAVOVA, D. Službata za prepodobna Petka v bälgarskite räkopisi ot XVII v. – V: *Hristijanska agiologija i narodni vjarvanija. Sbornik v čest na st.n.s. Elena Koceva*. Sofia, 2008, 123–133.

RUVARAC, I. O radu Miloša S. Milojevića u Glasniku. – *Letopis Matice Srpske*, 115, Novi Sad, 1873, 172–178.

STANKOVA, R. „Vidinskaja“ služba svjatoj Petke-Paraskeve Epivatskoj i ee ruskaja redakcija. – *Scripta & e-Scripta*, 22, 2022, 341–353.

STANKOVA, R. *Kult i himnografija. Službi za mestni južnoslavjanski i balkanski svetci v räkopisi ot XIII–XV v.* Sofija, 2012.

STANKOVA, R. Službata za sv. Petka Tärnovska (Paraskeva Epivatska) s neizvesten kanon za četvrti glas v räkopisi ot XVI–XVII v. v Narodnata biblioteka vāv Varšava. – *Starobälgarska literatura*, 65-66, 2022, 213–243.

STANKOVA, R. Službi za sveta Petka v bälgarski i sräbski räkopisi ot XIII do XV vek. – *Arheografski prilozii*, 28, 2006, 105–122.

STANKOVA, R. Vidinska služba za sv. Petka Tärnovska. – V: *Hristijanska agiologija i narodni vjarvanija. Sbornik v čest na st.n.s. Elena Koceva*. Sofija, 2008, 105–122.

STOJANOV, M., Hr. KODOV. *Opis na slavjanskite räkopisi v Sofijskata narodna biblioteka*. T. III, Sofija, 1964.

STOJANOV, M., Hr. KODOV. *Opis na slavjanskite räkopisi v Sofijskata narodna biblioteka*. T. IV, Sofija, 1971.

SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, T. Transformacija službe svetoj Petki u srpskim rukopisima od XIII do XVII veka. – V: *Ljubostinjska prinošenja. Godišnjak. Jefimijinih dana*. Broj 3. Trstenik/ Ljubostinja, 2017, 145–157.

SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, T. Uticaj prenosa moštiju svete Petke u despotovinu na razvoj njenog kulta u srpskoj sredini. – V: *Bälgarija i Särbija v konteksta na vizantijskata civilizacija. Sbornik statii ot bälgaro-sräbski simpozium*. Sofija, 2005, 343–354.

TEMČIN, S. Ju. „Drevnerusskie“ pesnopenija prp. Paraskeve Ėpivatskoj (14 oktjabrja) kak pererabotka perevodnoj služby prp. Feofanu Načertannomu (11

oktjabrja). – V: *Peterburgskij istoričeskij žurnal: issledovanija po rossijskoj i vseobšej istorii*. Sankt-Peterburgskij institut istorii Rossijskoj akademii nauk, № 4 (28) 2020, 95–104.

TEMČIN, S. Ju. O grečeskom proishoždenii „tyrnovskoj“ redakcii Služby prp. Paraskeve Ėpivatskoj. – *Slověne*, 2021, 10/1, 57–71.

TOMOVA, E. Kām istorijata na agiografskija cikāl za Ivan Rilski (tekstologičeski nabljudenija po prepisite v Hilendarskata rākopisna sbirka). – *Literaturna istorija*, 12, 1984, 32–44.

TOMOVA, E. Paraklis za sv. Petka Tārnovska v kirilski rākopis RAN–215 (Bukurešt, Rumānija). – V: *Plovdivski universitet „Paisij Hilendarski“. Naučni trudove*. T. 41. Kn. 1. Filologija, Plovdiv, 2003, 37–45.

TOTOMANOVA, A.-M. Redakcii na starobālgarskija ezik. – V: *Izsledvanija po Kirilo-Methodievistika*, Sofija, 1985, 192–203.

TRIFONOVA, R. Srābski prepis na naj-rannata služba za sv. Petka Tārnovska. – V: *Tārnovska knižovna škola*. T. 7. Tārnovskata knižovna škola i hristijanskata kultura v Iztočna Evropa. Veliko Tārnovo, 2002, 181–198.

TRIFUNOVIĆ, Đ. Camblakove stihire prenosu moštiju svete Petke. – V: *Zbornik Vladimira Mošina*. Beograd, 1977, 199–204.]

THE VIDIN AND SERBIAN OFFICES FOR SAINT PETKA OF TURNOVO (PARASKEVE OF EPIBATAI) IN THE BULGARIAN AND SERBIAN LITERATURE IN THE 15th–17th CENTURIES

Abstract. The article systematizes and compares the copies of two versions of the offices for Petka of Tarnovo (Paraskeve of Epibatai) in Bulgarian and Serbian literature from the 15th to the 17th century. The different editions of the two offices are presented, and based on a study of their composition and structure, it is concluded that their editions are clearly distinguished from each other, and may be to be defined as separate offices. The Vidin office is preserved in copies and editions that occurred in the Vlachian-Moldovan principality, in the Kingdom of Poland and in Russia, while the Serbian office is missing from the manuscripts in the repositories of these lands (i.e. outside the territory of Bulgaria and Serbia). This leads to the assumption that Gregory Tsamblak, who established the cult of the Saint in the north-eastern Slavic lands with an Orthodox Christian population, introduced the Vidin office into the liturgy, and it is much more likely that he was the author of the Vidin office for St. Petka of Tarnovo, than the Serbian office.

Keywords: Vidin office, Serbian office, Saint Petka of Tarnovo (Paraskeve of Epibatai), Gregory Tsamblak

Radoslava Stankova, Assoc. Prof. PhD

ORCID ID: 0000-0003-1404-9406

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: rstankova2020@gmail.com

<https://ilit.bas.bg/bg/members/stankova-radoslava.html>

Ирена Плаовић, асистент, др
Филолошки факултет Универзитета у Београду

РЕТОРИЧКИ ПОРТРЕТ ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА

Резиме. У чланку се тумаче поједине особине књижевног стваралаштва Григорија Цамблака, са становишта реторичке критике. Полазећи од одабраних појмова савремене теорије реторике, интерпретирамо одломке тематски и жанровски различитих Цамблакових састава, показујући на тај начин значајне особине његове изразито реторичне поетике.

Кључне речи: реторика, средњовековна књижевност, Григорије Цамблук, епидеиктика, енкомиј, житије, реторичка критика

Григорије Цамблук у сваком је смислу парадигматичан аутор – како за разговор о бугарско-српским књижевним везама средњовековља, тако и за сваку од књижевности у којима је стварао, појединачно. То да је Цамблук писац великога формата одавно је постало топос медијевистике. Реторско обликовање његових, као и дела већине средњовековних писаца, такође је давно уочено. У једном кратком чланку архимандрита Горазда у зборнику радова са Трновске књижевне школе из 1980. године може се, чак, наићи на следећи усклик: „Ако древна Атина има свог најзначајнијег ретора у лику Демостена, онда ми у лику Цамблака имамо свог бугарског Демостена!“¹ Позната је и чињеница да је јужнословенска књижевност средњег века настајала са непрекинутим свешћу о правилима византијске реторике, и под њеним снажним утицајем.

Оно што је, међутим, нарочито занимљиво, а чему није посвећено довољно научне пажње, јесте шта то, да је једно дело „реторски обликовано“ или настало по реторичким узорима, заправо значи. Да ли је довољно рећи како једно књижевно дело садржи „реторичке елементе“ или користи реторске фигуре или има класичну реторичку структуру? Чини нам се да је потребно, да бисмо схватили суштину реторичности

¹ ГОРАЗД, архимандрит, Риторичното изкуство на Григорий Цамблук. – У: *Григорий Цамблук, Живот и творчество*. Търновска книжовна школа, Т. 3, Софија, 1984, с. 170.

као можда и главне особине средњовековне поетике², између осталог и Цамблакове, вршити реторичку херменеутику књижевног наслеђа, што значи – не задржати се само на примећивању узора и њиховом коментарисању, или на набрајању стилских фигура и топоса; не посматрати, дакле, реторику само из угла њене већ добро познате античке и византијске историје, него и са савремених теоријских становишта. Реторичке теорије у великој мери нам могу помоћи да боље разумемо књижевност средњег века управо зато што она у извесном смислу „покрива“ много више од онога што данас сматрамо књижевном уметношћу. Она, наиме, стоји на месту данашњих медија, друштвених мрежа, политичких кампања, радија, телевизије, филма, Интернета – укратко, свега онога што чини такозвану „јавну сферу“³. У пуном смислу те речи, реторика кроји друштвене стандарде, моралне назоре и очекивања једне заједнице. У средњовековном светоназору то је посебно видљиво.

Књижевност средњег века, баш као и стара реторика, обликује „јавно мњење“ на пресудан начин, она изграђује култове и ствара велике наративе, чиме непосредно учествује у конституисању идентитета заједнице којој се обраћа. Управо због ове њене вишеструке (метафизичке, политичке, идентитетске, историјске) функционалности, она у већој мери открива свој смисао када се постави у оквире неких значајних појмова теорије реторике. Тих је појмова много, као што је много и савремених теорија и начина на који се реторичко наслеђе посматра. За ову прилику одабрали смо неколико термина који настају у оквиру различитих теоријских погледа разних аутора, с намером да предност увек дамо књижевном тексту, прилагођавајући му теоријске поставке тако да дођемо до што потпунијег и примеренијег тумачења. Један од таквих појмова је *реторичка ситуација*.

Појам *реторичке ситуације* афирмисао је и дефинисао теоретичар реторике Лојд Бицер у истоименом чланку из 1968; њу чине публика, спољни фактори који утичу на одлучивање (попут уверења, традиција, докумената) и нека врста несавршенства, мањкавости тренутног стања ствари, која нас позива да, путем разговора и међусобног убеђивања, то стање мењамо⁴. Реторичку ситуацију, дакле, карактери-

² Уп. идеју да „питање свих питања средњовековне књижевности јесте топика“, која заправо спада у домен реторичког задатка од старина познатог као *inventio*, в. ШПАДИЈЕР, И. *Номо scribens – Номо praesens*: Стефан Првовенчани. – *Зборник Матице српске за славистику*, 102, Нови Сад: Матица српска, 2022, с. 13–24.

³ О појму јавне сфере в. HABERMAS, J. *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology 1989.

⁴ BITZER, L. *The Rhetorical Situation*. – In: *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 1, Penn State University Press: 1968, pp. 1–14.

ше свест о потреби за одлучивањем и делањем у правцу неке промене. Овакво схватање не би се могло дословно применити на тржаствено беседништво, на онај начин на који је применљиво на политичко и, нарочито, судско, али у измењеном облику, може послужити за боље разумевање и овог типа дискурса. Наиме, ако се оно што се у политичком беседништву *саветује*, а у судском *брани* – у епидеиктичком беседништву *хвали*, а оно од чега се у политичком говору *одвраћа*, у судском *осуђује* – у епидеиктичком *куди* – то значи да разлика између ова три рода није суштинска, него једино временска. Политички беседник бави се ониме што се још није десило, судски ониме што се управо дешава, а свечани ониме што је већ завршено; несавршенство или мањкавост тренутног стања ствари отуда у свечаном беседништву не лежи у теми о којој се говори, него у слушаоцима којима се обраћа. Препознајући несавршенство сопствених савременика, беседник, на пример, у форми похвале, сликајући портрет врлине, посредно саветује своје слушаоце како они треба да се владају. Ако као пример узмемо одломак из Цамблакове похвале патријарху Јевтимију то посредно саветовање изгледа овако:

Како да се дрзнемо похвалити га? Дрзнућемо се ипак, јер нас ревност гони. Не толико што је нама, који се називамо чедима таквог оца, мучно ћутати, нити што ће се од наше похвале слава његова увећати; и како би, кад се убраја међу апостоле и увећава њихов број; но слушаатеље на старање да подстакнемо и подобне им жеље распламсамо.⁵

То је, иначе, позната реторска формула и у српској епидеиктици, а најпознатији пример је вероватно онај Теодосија Хиландарца, из његове Похвале светима Симеону и Сави:

...подобно томе откривати како се не би утајила корист онима који слушају, јер се зна да ће слово о врлинама многе умилити, и као неким жезлом, такмичењем душу ранити, јасно је обновити и покренути је ка животу оних који у Богу поживеше.⁶

Познат је и пример из Слова о светом кнезу Лазару непознатог Раваничанина:

⁵ Преводи су, кад то није другачије означено, наши; ово слово још увек није преведено на српски, а тренутно радимо на преводу више Цамблакових похвала. Издање слова: РУСЕВ, П. ГЉЛЉБОВ, И. ДАВИДОВ, А. ДАНЧЕВ, Г. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук*, Софија: БАН, 1971, с. 113–233.

⁶ Превод Томислава Јовановића. (ЈОВАНОВИЋ, Т. *Хрестоматија средњовековне књижевности*. Том 2, Српска књижевност. Београд: Филолошки факултет, 2012, с. 39–68.)

Јер тек ако и многе и велике нас повести уздигнути могу ка исправљању живота, предлаже нам се, дакле, ово слово, читано ради користи, а не ради похвале овом мужу. Јер испуњен је блажени небеским и анђеоским похвалама⁷.

Са становишта реторичке теорије, дакле, Григорије Цамблак налази се у парадигматичној беседничкој ситуацији, која увек подразумева убеђивање, иако оно у случају похвалног слова није у првом плану видљиво: његов задатак је да убеди слушаоце/читаоце да се покрену на врлину (што кореспондира са једним од три класична реторичка циља – *move*)⁸.

У том смислу, изврсној подели Аделине Ангушеве-Тиханове, коју она даје у инспиративном раду о византијском наслеђу код Цамблака и позносредњовековној балканској реторичкој традицији⁹, подели, дакле, на три типа дискурса који су присутни у Цамблаковим словима – *егзегетички*, *дијегетички* и *епидеиктички* – треба додати још и *персуазивни* или *убеђивачки* модус, који још јасније сведочи о ономе што Ангушева назива „интердискурзивношћу“ Цамблакове реторике.

Он то убеђивање, наравно, врши на много начина, а задржаћемо се, за ову прилику, на једном од њих. У питању је још један од појмова нове реторичке теорије, који је увео чувени теоретичар реторике Хаим Перелман¹⁰. На енглеском тај термин гласи “presence”, а на српски га можемо превести као *презентност* или *оприсутњеност*. Да би се, наиме, заједница која слуша и просуђује убедила, односно навела на одлуку, потребно је учинити да проблем што је пред њом делује ургентно, стварно, моћно – присутно на живописан начин. То је један од разлога што, примера ради, извод из једне научне студије која показује погубне статистичке податке поводом, на пример, пандемије, или еколошког питања – неће узбуркати духове нити ће утицати на јавност онако како ће то учинити протести, перформанси, или уметничка, на пример филмска, обрада горуће теме. Једноставно – проблем захтева да буде и

⁷ Наш превод. В. издање: ПЛАОВИЋ, И. Слово о светом кнезу Лазару у српскословенској рукописној традицији. – *Археографски прилози*, 38, Београд: Народна библиотека, 2016, с. 39–59.

⁸ Подсетимо, главни реторички циљеви били су да се слушалац поучи, забави и покрене.

⁹ В. АНГУШЕВА-ТИХАНОВА, А. Григорий Цамблак и византијското наследство: екзегеза и дијегеза в књаносредновековната балканска риторическа традиция. – У: *Сребърният век: нови открития*. Софија: ИК „Гутенберг“, 2016, с. 113–133.

¹⁰ PERELMAN, Ch. OLBRECHTS-TYTECA, L. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris: Presses Universitaires de France, 1958.

афективно и етички, а не само интелектуално, обрађен. Григорије Цамблак на врло разноврсне, али увек прецизне начине, долази до те презентности. Погледајмо овом приликом три примера, из три различита Цамблакова дела. Најпре из Похвале патријарху Јевтимију, којом смо и започели ово тумачење:

Ко је, као премудри Јевтимије, испитао на сопственоме телу обмане, подмуклости и подвале лукавога, као неки ковач ужарено гвожђе у води, па у замену за дугогодишња лишавања задобио оштрину ума и врело усрђе, и кроз њих надмашио све оне што су се већ у таквом мудрољубљу подвизали? Ко је стајао у молитви свеноћној док није осетио да није биће од плоти, већ неки камени стуб? Ко је непрестаним певањем хвалио Господа, не седам пута дневно, како је у Псалтиру, но толико да само му дисање беше песма, послана из дубина душе?¹¹

Из чега се састоји ово „оприсутњавање“? Оно се може препознати у савршеној мери, споју фигура звучања (овде анафора) и значења (овде поређење) које се налазе у сложеној форми реторских питања са призвукотом прећутног топоса неизрецивости, који се укршта са топосом надмашивања. Поређења су тако осмишљена да истовремено воде од материјалног ка потпуно апстрактном (гвожђе-камен-дисање/песма), од врелог (гвожђе) ка хладном (камен), од динамичног (покрет ковача) до статичног (стуб). Тако овај сасвим кратак пасаж показује и моћ инвенције, и диспозиције, и елокуције – три значајна задатка беседника прописана (уз памћење и произношење) у античкој реторици. Све те елементе реторике Григорије Цамблак савладава и на микроплану појединих реченица или фрагмената, и на макроплану структуре целог дела. И то чини, како смо показали, са великом стилском „лакоћом“.

Након што се сусретну са Цамблаковим текстом, реципијенти личност патријарха Јевтимија доживљавају сасвим конкретно, кроз парадигматичне и значењем бремените слике, које су увек повишене (прави пример за то је „дисање беше песма“) како би лакше изазвале афективну реакцију, потребну да се постигне жељени ефекат.

Реторика је примарно усмерена управо на *ефекат* или *дејство*, који се састоји из више димензија – његови производи су сам текст, али и суд (когнитивна димензија) и друштвени свет (конститутивна димензија)¹². Управо је ефекат следећи појам реторичке теорије кроз који можемо посматрати Цамблакову поетику. Из примера који следи можемо да ишчитамо још неке импликације *презентности* која доприноси *ефекту*. У питању је Похвално слово првомученику Стефану, за

¹¹ Наш превод. Горе наведено издање слова.

¹² О томе у: JASINSKI, J. *Sourcebook of rhetoric. Key concepts in contemporary rhetorical studies*, Thousand Oaks: SAGE Publications, 2001, p. 192.

које Климентина Иванова сматра да је могло настати у дечанском периоду Цамблаковог стваралаштва, будући да је сачувано само у једном, српском препису, данас у Патријаршијској библиотеци у Београду.¹³

Навешћемо овде неколико примера, у оригиналу, на основу издања К. Иванове, будући да дело још увек није преведено на српски:

Хоцоу вѣнць исплести прѣвмоу вѣнѣчнику и недоумѣю къ толикоу величѣствоу.
Хоцоу роукама плести. нѣ ключимые цвѣти не имамъ.
Хошоу словомъ прѣдстави́ти нѣ не словесе тѣкмо. нѣ и мысли вышша соутъ таже
много.¹⁴

Овај *in medias res* почетак чешће ће у нашој епидеиктици своје место наћи на средини или при крају слова, у зависности од тога где је у њему смештена похвала у ужем смислу, и односиће се на почетак саме акламације. За њим ће најчешће уследити анафорски низ, а све то након што је повест већ испричана.

Почињући на овај начин, Цамблук не изневерава читалачко очекивање у потпуности; за овим заиста следи анафорски низ „Стефан“, најављен двама познатим топосима, неизрецивости – који се види већ у наведеном почетном делу – и топоса који ће бити присутан и код Кантакузина, а виђали смо га и код Теодосија, који можемо, по узору на латинске називе Курцијусових топоса, назвати топосом *omnes sciunt*, који се односи на општу познатост теме о којој се говори. Овде је дат у форми: *кто бо не вѣсть Стефана*.

Стефанъ прѣѣи въ моученицѣхъ. такоже Петръ в оученицѣхъ. пажеже и
въ апостолѣхъ прѣвви подвижникъ Стефанъ. и прѣжде Павла други Павль Стефанъ.

Овде се *оприсутњавање* у већој мери заснива на звучању. Како објашњава Џејмс Јасински, „реторичка пракса може да изазове осећања“ и кроз чисту „материјалност језика“¹⁵. Какве су импликације ове идеје у нашем примеру? Највидљивија је овде анафора, али је присутна и нарочита ритмичност кратких реченица, као и својеврсни наговештаји римовања, али и реч „први“ која прати његово име и има емфатички карактер – будући да зазива бар два модуса разумевања: аксиолошки, вредносни, у којем први има значење најбољег, и временски, који та-

¹³ В. ИВАНОВА, К. Похвално слово за прѣвомъченик Стефан от Григорий Цамблук. – *Старобѣлгарска литература*, 18, София: Институт за литература – БАН, 1985, с. 98–106.

¹⁴ Сви су примери преузети из издања Климентине Иванове (ИВАНОВА, К. Похвално слово за прѣвомъченик Стефан).

¹⁵ JASINSKI, J. *Sourcebook of rhetoric. Key concepts in contemporary rhetorical studies*, Thousand Oaks: SAGE Publications, 2001, p. 191.

кође позива на додатну пажњу слушаоца који је увек фасциниран првобитним и оригиналним, уопште старином, а нарочито у хришћанском светоназору.

Након уводне похвале, која такође представља већ акламацију, само радикално померену на почетак дела, следи екфраза све­тога (која у принципу акламацији претходи, тако да би се могло рећи да је композиција овога слова у некој мери заснована на инверзији). У екфрази се посебно издваја следећи пасаж:

У добраго прѣства. У съгласнаго дѣлаѡм именованїа. въ истинѡу бо дѣлаѡм показа
име Стефанъ. прѣвы съплете се съ юуден. и своим дръзновенїем ѡкоже мѣчѣмъ онѣхъ
хоуланые езыхы прѣсѣкъ. прѣвыи на небеса встече вѣнць носе. егоже тому каменное
повиение исплете. и царевн прѣдста. иже трновным вѣнцем вѣнчанномѡу нас рѣди.¹⁶

Ако га упоредимо са другим једним Цамблаковим одељком, из првог Похвалног слова вмч. Георгију, које је издао Андреј Бојацијев, уочићемо један карактеристичан „цамблаковски“ поступак:

Сты же на лѣствици ѡкоже на одрѣ ѡукрашеннѣ. и ѡкоже на цѣтѡухъ на ѡуглѣхъ леже
бѣше. и сице съ сладостїю бываемѡа зрѣше. ты же слышавѣ лѣствицоу желѣзѡую.
въспомѣни лѣствицоу мыслѡую. юже видѣ ѡкѡвъ досежецоую до неб(с). внемли
ѡубо съ ѡпѡствѡмъ. лѣствица и лѣствица. оноу ѡубо съхождаѡу агглы. сею же въззы-
де м(ч)нкъ. на обоу же ѡутврѣдаѡше се бѣ.¹⁷

О чему се овде ради? У питању су две сасвим различите слике, различита поређења, различите синтаксичке конструкције. Па ипак, мисаони образац који их производи је један исти: Цамблак бира један појам који је у вези са светим Стефаном (венац) односно Георгијем (лествица) и асоцијативно га спроводи од његовог конкретног ситуационог значења до његовог библијског, симболичког и теолошког значења. Прибећи ћемо овде парафрази, јер нам се чини да би таква „кондензација“ најбоље могла да покаже како овај Цамблаков поступак „ради“: Стефану, *венцоименитом*, који се први *сплео* у расправи са Јеврејима, *плете венац* „камено побијање“, као што је Христос трновим *венцем венчан*. Георгије лежи на *лествици* (мучења) као на одру, а слушајући о *лествици железној* треба да се сетимо *лествице мислене*: низ једну силазе анђели, уз другу узлази мученик, на обе се утврђује Бог. У случају Стефана венац је камени односно трнов, у случају Георгија

¹⁶ Цитирамо према издању Климентине Иванове.

¹⁷ Цитирамо према издању Андреја Бојацијева (БОЯДЖИЕВ, А. Първо похвално слово за св. Георги от Григорий Цамблак. – *Старобългарска литература*, ра, 57-58, Софија: БАН 2018, с. 275–288).

лествица је железна и мисаона; у оба случаја конкретан смисао појма је означен материјалом мучења – каменом односно гвожђем – а духовни смисао појма сигнализирани је библијском сликом – трновим венцем односно лествицом Јаковљевог. Треба, међутим, обратити пажњу на још једну смисаону акробацију Цамблакову: иако се у принципу креће од конкретног ка апстрактном, значење венца је, заправо, у првом, „конкретном“ случају преносно, а у другом, библијском случају, буквално! Трнов венац је „прави“, а „камени венац“ само метафора.

У оба слова, уз то, акцентована је у овим пасажима веза светог са Богом, тако што Стефан свој венац прилаже Христовом, а Георгије се успиње лествицом која утврђује Бога.

Следећи пример, због његове дужине, нећемо цитирати, већ само евоцирати, будући да је изузетно познат и добро проучен. Он долази из Цамблаковог Житија Стефана Дечанског, и показује реторичност као кључну особину средњовековне поетике чак и у не-реторским жанровима каква је хагиографија, у којој *презентност* такође фигурира као значајан циљ писца, али се до ње долази на другачији, жанру примерен, начин. У питању је епизода са Јунцем.

У њој је живописна присутност, која има за циљ да нас убеди у стварност чуда, светост дечанског заштитника и, последично, исправност хришћанске етике и могућност остварења јеванђељског идеала¹⁸, постигнута својеврсним иступањем из топице. Уместо канонске слике, рецимо, посечења мачем или пробадања копљем, Стефан Дечански је приказан како убија непријатеља свећњаком, у сну, а овај онда на јави умире „наопачке“, испуштајући дух тек након што му тело иструне.

Последњи појам реторичке теорије који ћемо овде прокоментарисати заправо је у свету књижевне науке недовољно примећена концепција Кенета Берка, вероватно најзначајнијег америчког реторичара, из једног чланка који се налази у његовој чувеној књизи „Филозофија књижевне форме“ из 1941¹⁹. Чланак се зове „Literature as Equipment for Living“ и постулира идеју о томе да књижевно дело издваја образац искуства који је довољно репрезентативан, који представља неку типску, често понављану ситуацију. Књижевно дело може се посматрати као *стратешко именоване ситуације* и зато сва књижевност има значајну друштвену функцију да нас „опреми за живот“. Не треба објашњавати зашто је овакав поглед на књижевност дубоко реторичан, а самом својом функционалном усмереношћу погодан за тумачење средњовековне књижевности. Да Цамблакову реторику погледамо кроз овај

¹⁸ В. БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга, 1980, с. 71.

¹⁹ BURKE, K. *The Philosophy of Literary Form*. Louisiana: State University Press, 1941, pp. 293–305.

Берков оквир, узео је за пример једну такву „типску“ или „понављану“ ситуацију која је своје место нашла у различитим Цамблаковим остварењима. Наиме, и у похвалама Јевтимију и првомученику Стефану, и у житију Стефана Дечанског, свети има противнике од којих истовремено страда и парадоксално их побеђује. У Житију, Стефан протагониста радо подноси жртву, у класичном маниру мученика, примајући двоструки венац страдања „без отпора“, чиме оба пута тријумфује, први пут у победоносном скидању повеза са очију после Милутинове смрти, а други пут „с оне стране“, посветивши се. У похвали првомученику Стефану (за чији је култ, именом и хагио-типом, везан и Стефан Дечански), свети христородајатељно моли за своје мучитеље, при чему посебно можемо да приметимо емфатично понављање, у овом случају целе реченице (Господи не постави им греха сего).

У Похвали патријарху Јевтимију победе су вишеструке, а за ову прилику можемо да издвојимо следећи пример:

Много пута ратници умешни у борби и знани по храбрости и војном искуству, желећи да славно победе противника, обману га лажним бекством, да преваре прогонитеља и да се на мисао о победи полакоми и тако, побеђеног заблудом, покажу га као изиграно дете. Тако и наш извештени ратник духовног боја, правише се побеђен природом, али се показа победник над њом. И лукавоме беше не само бесплодна борба, него и подсмех повлачењу, а блаженоме пак – не само ослобођење след победе, него и слава због умешности.

Ово проширено поређење засновано на дихотомији „привидни пораз-истинска победа“ врхуни у сложеној структури последње реченице, која се темељи на контрасту „лукави-блажени“ уз огледалну конструкцију „не само...него и“.

* * *

Сви овде издвојени примери, одабрани због своје парадигматичности и сажетости, представљају тек мали исечак из обимом необухватљиве а пуком књижевном теоријом тешко схватљиве Цамблакове реторике. И у контексту реторичке херменеутике, која се може поставити на врло различите начине, изабрали смо само неколико појмова што представљају различите визууре из којих се може сликати реторички портрет овог великог словенског енкомијасте. Овде није, на пример, узето у обзир ниједно дело из Књиге Григорија Цамблака, из које би најзначајније било увести у ово тумачење 18. похвално слово, за Димитрија Солунског²⁰, будући да и оно, као и слово великомученику Георг-

²⁰ СПАСОВА, М. *Книгата Григорий Цамблук*. Софија: Универзитетско издаваштво „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 302–310.

гију, за које Јуриј Константинович Бегунов тврди да спада у дела писана док је Цамблак боравио у Србији²¹, представља мученичку похвалу и може се на много начина поредити управо са похвалом великомученику Стефану и житијем Стефана Дечанског. Међутим, овде је основни циљ био управо да видимо како се неке основне особине реторичности, универзално присутне у беседништву свих времена, које је реторичка теорија апстраховала и дефинисала, могу наћи у делима великог ретора Цамблака без обзира на тип светога (просветитељ, мученик) и без обзира на жанр коме дело припада (похвала, житије).

Бављење цамблаковским наслеђем у контексту бугарско-српских књижевних веза није очигледан избор само због ауторовог пребивања у обема земљама и писања на значајне теме обеју култура, већ и због тога што су управо она дела настала у доба његовога боравка у Србији, попут похвала првомученику Стефану и великомученику Георгију, постала доступна захваљујући бугарским научницима. Изучавање ових дела и успостављање корпуса српског периода Григорија Цамблака један је од важних задатака који би водили ка све потпунијој хронологији рада и кретања великог писца. Поред тога, поређење Цамблакових похвалних састава са најзначајнијим одговарајућим српским остварењима, нарочито онима која су настајала у истом периоду, могло би нам бити од изузетне важности како за разумевање утицаја што га је Цамблак за кратко време остварио у српској књижевности, тако и за подробније познавање поетике овог жанра епидеиктичког беседништва у словенском средњовековљу.

ИЗВОРИ

БОЯДЖИЕВ, А. Първо похвално слово за св. Георги от Григорий Цамблак. – *Старобългарска литература*, 57–58, 2018, с. 240–288.

ИВАНОВА, К. Похвално слово за първомъченик Стефан от Григорий Цамблак. – *Старобългарска литература* 18, 1985, с. 98–106.

ЈОВАНОВИЋ, Т. *Хрестоматија средњовековне књижевности*. Том 2, Српска књижевност. Београд: Филолошки факултет, 2012, с. 39–68.

ПЛАОВИЋ, И. Слово о светом кнезу Лазару у српскословенској рукописној традицији. – *Археографски прилози*, 38, 2016, с. 39–59.

РУСЕВ, П. ГЪЛЪБОВ, И. ДАВИДОВ, А. ДАНЧЕВ, Г. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*, София: БАН, 1971.

²¹ БЕГУНОВ, Ю. *Творческое наследие Григория Цамблака*. Женева: Издательство Буй Туръ, 2005, с. 65.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГУШЕВА-ТИХАНОВА, А. Григорий Цамблак и византийското наследство: екзегеза и дијагеза в късносредновековната балканска риторическа традиция. – В: *Сребърният век: нови открития*. София: ИК „Гутенберг“, 2016, с. 113–133.

БЕГУНОВ, Ю. *Творческо наследство Григория Цамблака*. Женева: Издателство Буй Туръ, 2005.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга, 1980.

ГОРАЗД, архимандрит. Риторичното изкуство на Григорий Цамблак. – В: *Григорий Цамблак, Живот и творчество*. Търновска книжовна школа, Т. 3, София: 1984, с. 170–176.

СПАСОВА, М. *Книгата Григорий Цамблак*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 302–310

ШПАДИЈЕР, И. Homo scribens – Homo praesens: Стефан Првовенчани. – *Зборник Матице српске за славистику*, 102, Нови Сад: Матица српска, 2022, с. 13–24.

REFERENCES

BITZER, L. The Rhetorical Situation. – In: *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 1, Penn State University Press: 1968, pp. 1–14.

BURKE, K. *The Philosophy of Literary Form*. Louisiana: State University Press 1941, pp. 293–305.

HABERMAS, J. *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge: Massachusetts Institute for Technology, 1989.

JASINSKI, J. *Sourcebook of rhetoric. Key concepts in contemporary rhetorical studies*, Thousand Oaks: SAGE Publications, 2001.

PERELMAN, Ch. OLBRECHTS-TYTECA, L. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Paris: Presses Universitaires de France, 1958.

[АНГУШЕВА-ТИХАНОВА, А. Григорий Цамблак и византийското наследство: екзегеза и дијагеза в късносредновековната балканска риторическа традиция. В: *Сребърният век. Нови открития*. София, 2016, 113–133.

БЕГУНОВ, Ю. *Творческо наследство Григория Цамблака*. Женева: Издателство Буй Туръ, 2005.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.

БОЈАДЖИЈЕВ, А. Първо похвално слово за св. Георги от Григорий Цамблак. – *Starobălgarska literatura*, 57-58, Sofija, BAN, 2018, 240–288.

ГОРАЗД, архимандрит. Риторичното изкуство на Григорий Цамблак. – У: *Григорий Цамблак, Живот и творчество*. Търновска книжовна школа. Т. 3, Sofija: АИ БАН, 1984, 170–176.

ИВАНОВА, К. Похвално слово за първомъченик Стефан от Григорий Цамблак. – *Starobălgarska literatura* 18, Sofija: Institut za literatura – BAN, 1985, 98–106.

JOVANOVIĆ, T. *Hrestomatija srednjovekovne književnosti*. Tom 2, Srpska književnost. Beograd: Filološki fakultet, 2012.

PLAOVIĆ, I. Slovo o svetom knezu Lazaru u srpskoslovenskoj rukopisnoj tradiciji. – *Arheografski prilozi*, 38, 2016, Beograd: Narodna biblioteka, 39–60.

RUSEV, P. GÁLÁBOV, I. DAVIDOV, A. DANČEV, G. *Pohvalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak*. Sofija: BAN, 1971.

ŠPADIJER, I. Homo scribens – Homo praesens: Stefan Prvovenčani. – *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 102, Novi Sad: Matica srpska, 2022, 13–24.

SPASOVA, M. *Knigata Grigorij Camblak*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ 2019.]

RHETORICAL PORTRAIT OF GREGORY TSAMBLAK

Abstract. This article aims at interpreting important features of various literary works by Gregory Tsamblak, from the point of view of rhetorical criticism. Informed by contemporary theories of rhetoric, our interpretation of the selected fragments of thematically and generically diverse Tsamblak's works indicates the key characteristics of his immensely "rhetorical" poetics. *Key words:* rhetoric, medieval literature, Gregory Tsamblak, epideictic, encomia, hagiography, rhetorical criticism

Irena Plaović, PhD

Faculty of Philology in

Studentski trg 3, 11000 Belgrade

E-mail: irena.plaovic@gmail.com

Елисавета Ненчева, гл. ас., д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

ПАНИГИРИКЪТ НА ДЯК АНДРЕЙ ОТ 1425 Г. СПРЯМО НАЙ-БЛИЗКИТЕ ПО СЪСТАВ ЮЖНОСЛАВЯНСКИ КОДЕКСИ

Резюме. В статията е направена съпоставката между съдържанието на ръкопис ЦИАИ 182 – Панигирика на дяк Андрей от 1425 г., и още 6 ръкописа, разделени в 3 групи. При съпоставянето на съдържанията на ръкописите, включени в първата група и на тези във втора и трета група се разкриват особеностите на състава на ръкописи, писани с ресавски правопис на Света гора по времето, по което е създаден и Панигирикът на дяк Андрей в Белград при управлението на деспот Стефан Лазаревич (1402–1427) и по нареждане на патриарх Никон, което е отбелязано в приписката към ръкописа.

Ключови думи: панигирик, ЦИАИ 182, съпоставка, съдържание, Хил 496, РАН 301, РМ 4/5, Гилф 56, Зогр 107, Драг 700

Ръкопис № 182 от колекцията на Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия (ЦИАИ) в София е писан от книжовника дяк Андрей през 1425 г., по нареждане на сръбския патриарх Никон и по времето на деспот Стефан Лазаревич (княз на Моравска Сърбия през 1389–1402 г. и деспот на Сръбското деспотство през 1402–1427 г.). Кодексът съдържа общо 424 л. хартия, 28,5 x 21,5 см.; водните знаци потвърждават датировката от колофона. Ръкописът е сравнително добре запазен, като 31 л. имат различна степен на повреждане, а последните листове са почти напълно унищожени. Изписан е с полуустав. Правописът се определя като „ранна фаза в създаването на ресавския правопис“¹. Подвързията е кожена, относително

¹ Мнението е на Б. Велчева, която изследва текстовете на трите Евтимиеви жития и Похвалното слово за архангелите от св. Климент Охридски (ВЕЛЧЕВА, Б. За езика на дяк Андрей. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 6, В. Търново, 1999, с. 230); то се приема единодушно в съвременната медиевистика. По-рано В. Пандурски класифицира правописа на паметника като „сръбска редакция – нестрого издържана, смесена, с честа употреба на голям ер“ (ПАНДУРСКИ, В. Панигирикът на дяк Андрей от 1425 г. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 1, София, 1974, с. 233); това мнение е преодоляно.

съхранена, с различни типове орнаменти, произходът ѝ не е проучван (нататък ЦИАИ 182).

Кодексът представлява минеен панигирик², в чиито състав са включени преводни похвални слова, жития и други съчинения от авторитетни църковни отци, посветени на църковните празници за септември-ноември (общо 34 творби); вероятно в по-късен момент към състава е прибавена и Повест за пренасяне на мощите на св. Йоан Златоуст от Козма Веститор за 27.01. Сред съчиненията, включени в ръкописа, са и три оригинални произведения на старобългарската литература – пространни жития от патриарх Евтимий Търновски (Житие на св. Петка Търновска, Житие на св. Иван Рилски, Житие на св. Иларион Мъгленски), Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски и Слово за Въведение Богородично от Теофилакт, архиепископ Охридски (наречен в наслова на творбата „архиепископ Български“)³.

Името на кописта на кодекса – дяк Андрей, както и имената на деспот Стефан Лазаревич и патриарх Никон, споменати в общо четири приписки-колофони, са открити при разлепването на л. 417 от проф. протоерей Иван Гошев през 30-те години на ХХ в., по време на работата му със сбирката в библиотеката на тогавашния Църковен историко-археологически музей (днес сбирката от ръкописи се пази в ЦИАИ). Няколко години по-късно е изказано за пръв път предположение, че е възможна идентификация на дяк Андрей с Андроник, ученик на патриарх Евтимий Търновски, за когото се споменава в съчинението на Константин Костенечки „Сказание за буквите“, по-късно се появява и

² Панигириктът се определя като агиографско-хомилитичен сборник с устойчив или относително-устойчив състав, в който са поместени похвални слова, празнични беседи и жития за най-значимите подвижни и неподвижни празници от църковния календар (ИВАНОВА, Кл. Класификация, типология и каталогизация на някои типове сборници в балканската славянска ръкописна традиция. – В: *Славянска палеография и дипломатика*, 2, София 1985, с. 177).

³ Най-ранният опис на ръкописа е от 1918 г., когато кодексът е част от библиотеката на Скопската митрополия (СНЕГАРОВ, Ив. Из Скопските книгохранилища. – *Общ подем*, 1918, кн. 9–10, с. 442–444); през 1923 г. е дарен от скопския митрополит Неофит на Националния църковен историко-археологически музей. Описания на съдържанието на кодекса и на съдържащите се в него приписки има в статии на проф. прот. Ив. Гошев (ГОШЕВ, Ив. Записки и исторически текстове из непубликуваните още ръкописни и старопечатни книги (инв. № 158–223) на Църковния историко-археологически музей при Св. Синод в София. – В: *Годишник на Софийския университет. IV. Богословски факултет*, 1926–1927, с. 348–350); В. Сл. Киселков (КИСЕЛКОВ, В. Сл. Евтимиевият ученик Андрей. – *Училищен преглед*, кн. 2, 1931, с. 246–254); опис на ЦИАИ 182 е направен и от В. Пандурски (ПАНДУРСКИ, В. Панигириктът на дяк Андрей от 1425 г., с. 234–237).

друга хипотеза – за идентичност между кописта на ЦИАИ 182 и Андрей, ученик на Евтимий и учител на Константин Костенечки, споменат в приписка към преписа от „Пътуване до Палестина“ в изгубения днес Ловчански сборник (известен още като сборник „Неделчев“), но и в двете хипотези има противоречия и неясноти⁴.

Съдържанието на панигирика на дяк Андрей го поставя сред най-ранните новоизводни сборници от панигиричен тип в южнославянската книжнина. Преписите на Евтимиевите житиеписни творби, както и на словото от Климент Охридски, включени в него, са сред най-старинните по хронология. Настоящата статия е посветена на срав-

⁴ Още през 30-те години на ХХ в. възниква т. нар. Бачковска хипотеза за личността на дяк Андрей, копист на панигирика от 1425 г., обвързана с живота на Константин Костенечки и патриарх Евтимий, която обаче не се опира на никакви факти, освен на съвпадения на имена – Андрей и Андроник, открити в различни източници. От приписката в изгубения Ловчански сборник със смесено съдържание (или сборник „Неделчев“) става ясно, че Константин Костенечки е бил ученик на един от последователите на последния български патриарх Евтимий и това е било известно, а също е било оценено от неговите съвременници (НЕНЧЕВА, Е. За личността на дяк Андрей. – В: *Думи срещу догми. Сборник с доклади от Дванадесетата национална конференция за студенти, докторанти и средношколци*, Пловдив: Контекст, 2010, с. 216–222). За личността на дяк Андрей пишат и сръбски учени – през 1963 г. сръбският учен Дж. Сп. Радойчич (РАДОЈЧИЋ, Ђ. Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград 1963, с. 221–231) привежда приписка, оставена в апостол, датиран от 30-те г. на XV в., в която се открива в тайнопис, разчитан няколко пъти порешно от различни учени непълното име „Андр...“, обвързано с титлата „параеклесиарх на Белградската митрополия“; Радойчич обаче не отбелязва дали тайнописът, употребен в този кодекс от неизвестен книжовник, е същият като в панигирика от 1425 г. – при сравнение се вижда, че в приписката в апостола „а“ от изписаното с тайнопис име например не е заменена с друга буква, докато в приписката в панигирика буквата се заменя с друга буква с числовата стойност 9, за да се получи сбор от 10, според правилата на византийския тайнопис. Радойчич не уточнява и дали са правени опити да се сравнят почерците на кописта от апостола, съдържащ приписката, с панигирика на дяк Андрей. За жалост, ръкописът от околностите на гр. Призрен, който е бил част от колекцията на Белградската Народна библиотека, е унищожен по време на Втората световна война. Една от най-новите публикации по темата за личността на дяк Андрей е на И. Шпадиер от 2004 г., в която авторката прави кратък преглед на публикациите по въпроса и напомня за едно от предположенията, изказани от Радойчич, че книжовникът може да е участвал в преписването и на други три панигирика от годишния цикъл (ШПАДИЈЕР, И. Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца. – В: *Зетске Свете Горе, 1 (Никон Јерусалимац)*. Цетиње 2004, с. 145). Това предположение, както и вероятността дело на дяк Андрей да са други ръкописи от първите три десетилетия на XV в., все още не е доказано.

нение на състава на ЦИАИ 182 с други подобни ръкописи и определяне на мястото му в репертоара на южнославянските (български и сръбски) кодекси от XIV–XVII в., съдържащи агиографски и хомилетични творби.

А. Извори и тяхната характеристика

В съпоставката на ЦИАИ 182 с други кодекси са включени шест ръкописа – най-близки не само по структура на състава и подредба, но според определен брой произведения, съвпадащи по редакция⁵. Те са следните:

1. Ръкопис № 496 от сбирката на Хилендарския манастир, от 30-те години на XV в., панигирик от минеен тип за септември – ноември, новоизводен. Обхваща 366 л. Сръбски по произход, с ресавски правопис. Съдържа 32 статии. Изгубени са 28 л. от началото на ръкописа, който вероятно е включвал повече произведения; първият запазен текст е за Рождество Богородично от Андрей Критски⁶ (оттук нататък Хил 496).

2. Ръкопис № 301 от библиотеката на Румънската Академия на науките, датиран е от 30-те–40-те години на XV в., панигирик от минеен тип за септември–декември, новоизводен. Съдържа 479 л. Сръбски по произход, едноеров правопис. Принадлежал е на Националния музей на старините, № 146. Ръкописът е с вероятен атонски произход (манастир Ксенофонт)⁷. Без начало, включва общо 49 статии⁸ (оттук нататък РАН 301).

⁵ Всички съпоставки са направени според данните у ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София, 2008 (по-нататък ВНБС). Според К. Иванова статията за пренасянето на мощите на Йоан Златоуст е допълнителна за състава на ръкопис ЦИАИ 182; допълнителна според нея също е и първата статия – посветена на св. Симеон Стълпник (с. 161). Тук се включват и преписите от творбата на Козма Веститор, която е добавена в края на ръкописа. За тези произведения вж. по-долу.

⁶ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара*. Београд, 1978, с. 188–189; МАТЕЈИЋ, Р. *Watermarks of the Hilandar Slavic codices. A Descriptive Catalog*. С., 1981; МАТЕЈИЋ, Р., THOMAS, H. *Catalog. Manuscripts on Microform of the Hilandar Research library The Ohio University*, 1-2, Columbus 1992, р. 579; ТУРИЛОВ, А., МОШКОВА, Л. *Славянские рукописи афонских обителей*. Под ред. А.-Е. ТАХИАОСА. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Kultural Studies, 1999, с. 378–379, № 969.

⁷ Според А. И. Яцимирски кодексът е собственост на светогорския манастир Ксенофонт и вероятно е пренесен в Румъния от Паисий Величковски и неговите ученици през XVII в.

⁸ ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. Санкт-Петербург, 1905, 458–464; PANAITESCU, P. P. *Catalogul manuscriselor slavoromane si slave din Bibliotheca Academiei Romane*. Т. 2, Bucuresti, 2003, 9–16; ВА-СИЛЬЕВ, Л., М. ГРОЗДАНОВИЋ, Б. ЈОВАНОВИЋ. Ново датирање српских рукопи-

3. Ръкопис № 700 от библиотеката на манастира Драгомирна в Румъния, от 80-те–90-те години на XV в., определен като чети-миней⁹ за септември-ноември, новоизводен. Обхваща 402 л. Молдавски по произход; правопис двуеров, двуюсов (търновски тип). Принадлежал е на манастира Молдовица, след което е пренесен в манастира Драгомирна, сигн. 1789/700. Съдържа 48 статии¹⁰ (оттук нататък Драг 700).

4. Ръкопис № 107 (стара сигнатура П.д.) от сборката на Зографския манастир („Зографски сборник“), от последните две десетилетия на XIV в., панигирик от минеен тип за септември-януари, новоизводен. Обхваща 435 л., без край, с липсващи няколко листа. Български по произход, правопис двуеров, двуюсов. Пишат няколко ръце, две от които – с Попгерасимово писмо. Включва общо 62 статии¹¹ (оттук нататък Зогр 107).

5. Ръкопис № 4/5 от библиотеката на Рилския манастир, от 1483 г., панигирик от минеен тип за м. септември-януари, новоизводен. Копист е Мардарий Рилски. Обхваща 593 л. Български по произход, правопис безюсов, двуеров, ресавски. Съдържа общо 85 статии¹² (оттук нататък РМ 4/5).

са у библиотеци Румунске Академије Наука. – *Археографски прилози*, 2, 1980, № 63, с. 56–57.

⁹ Чети-минейте (както и панигириците), са сборници с устойчив или относително устойчив състав, които съдържат агиографски произведения за светци и празници, чествани според църковния устав. В съставите се съдържат похвални слова, празнични беседи, жития, а също и произведения, посветени на господски и богородични празници. Според К. Иванова „Тези сборници (бел. моя – чети-минейте) не са свързани с богослужебните нужди и с амвонната проповед (за разлика от функциите на панигиричните сборници), но са задължителни за всекидневиеото на манастирското общежитие...“ (ИВАНОВА, Кл. *Класификация, типология и каталогизация...*, с. 177).

¹⁰ ЮФУ, З. За десеттомната колекция Студион. (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу). – В: *Проучвания по случай II Конгрес по балканистика*, София, 1970, с. 311–317; JUFU, J., V. BRATULESCU, O. MITRIC. *Manuscrise Slavo-Romane din Moldova. Fondul manastirii Dragomirna*. Iasi: Editura Universitatii „Alexandru Ioan Cuza“, 2012, с. 136–145, № 153.

¹¹ ИЛЬИНСКИЙ, Г. А. Рукописи Зографского монастыря на Афоне. – *Известия Русского археологического института в Константинополе*. Одесса, 13, 1908, с. 274, № 171; РАЙКОВ, Б., Ст. КОЖУХАРОВ, Х. МИКЛАС, Хр. КОДОВ. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София 1994, с. 77, № 107; ИВАНОВА, Кл. *Зографският сборник, паметник от края на XIV в.* – *Известия на Института за български език*, кн. XVII, 1969, с. 105–147.

¹² СПРОСТРАНОВ, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София, 1902, с. 84–94; ХРИСТОВА, Б., Д. КАРАДЖОВА, А. ИКОНОМОВА. *Български ръкописи от XI–XVIII в., запазени в България. Своден каталог*. Т. 1, София, 1982, с. 63, № 132.

6. Ръкопис № 56 от фонда на А. Ф. Гилфердинг, част от колекцията на Руската национална библиотека, Санкт Петербург; паниригик от минеен тип, за цяла година, новоизводен. Български по произход, безюсов, двуеров правопис. Кописти са Мардарий и Пахомий Рилски. Обхваща 561 л., в края липсват листове. Съдържа общо 74 статии за празниците за цялата църковна година. Поради тази причина в съпоставките ще бъдат разглеждани само произведенията, които са включени в кодекса за първите три месеца – септември, октомври и ноември (ще се отчете и наличието на Слово за пренасянето на мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор за 27.01)¹³ (оттук нататък Гилф 56).

Съпоставката между съставите на шестте изброени ръкописа¹⁴ и ЦИАИ 182 е изведена в няколко таблици, включващи произведенията, които са номерирани последователно (за удобство на анализа)

¹³ *Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1868 г.* Санкт-Петербург 1869, с. 123–134, № 56; АНГЕЛОВ, Б. Ст. Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски. – *Известия на Института за литература*, 21, 1972, с. 44–58; МОШИН, Вл. К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки. – В: *Избрани дела*, кн. 2, Скопје, 2003, с. 182; ХРИСТОВА, Б., В. ЗАГРЕБИН, Г. ЕНИН, Е. ШВАРЦ. *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт Петербург*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 199–209, № 79.

¹⁴ Към групата ръкописи би могъл да бъде добавен условно и кодекс, който се съхранява (според съществуващите данни), в Завод за заштиту споменика Косова и Метохије в Косово, описан под № 3 („Црноречки панегирик“ от с. Дубоки Поток от третата четвърт на XVI в.) в Описа на ръкописите от църквата в с. Дубоки Поток и църквата св. Никола в с. Джураковац от В. Мошин (МОШИН, Вл. *Рукописи из цркве у Дубоком Потоку и из цркве св. Николе у село Ђураковцу*. – В: *Старине Косова и Метохије (Приштина)*, Т. IV–V, 1971, с. 142–147; БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд, 1982, № 1054, с. 78). Нямам достъп до ръкописа de visu. Според описа ръкописът съдържа 433 л., 31,5 на 20,5 см., хартия; в края са откъснати пет листа, на които е била разположена приписка; изписан е с полууставно писмо, ресавски правопис с употреба на голям ер в предлози и представки, с акцентни знаци. Украсата включва инициали с киновар. Съдържанието на Църноречкия панегирик (по-нататък ПЗК Дубоки Поток 3), обхваща статии от новоизводните минейни състави за първите три месеца на църковната година за месеците септември-ноември. То е почти напълно сходно с това на ЦИАИ 182, като единствено към паметите за м. октомври е включено Мъчение на великомъченик Арета и дружината му (без край) (за 24.10.), а за 26.10. се открива и друго произведение за св. Димитър, което не може да се идентифицира по опис; според данните от описа в съдържанието не се открива добавеното по-късно към състава на ЦИАИ 182 Слово за пренасянето на мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор (за 27.01.). Мъчението на св. Арета и дружината му в редакцията, която се предполага от неговия

спрямо мястото им в съответните кодекси. Списък на произведенията, включени в панигиричното ядро на съставите е поместен в приложение – таблица 7.

Основните таблици със съставите на сборниците, които участват в съпоставката – три на брой, са поместени като приложение в края на изследването. Циклите от произведения, включени за всеки от по-големите празници – за Рождество Богородично, Въведение Богородично, Въздвижение на кръста, са представени в отделни таблици.

Според особеностите на съдържанието си ръкописите са групирани в три групи, във всяка от които са включени по два ръкописа.

(1) Първите два от кодексите – Хил 496 и РАН 301, си позволих да обособя в отделна група – първа (вж. таблица 1), тъй като се открояват спрямо останалите четири ръкописа поради това, че са твърде близки както по състав и редакционни особености, така и по датировка до Панигирика на дяк Андрей – и двата са писани в първите десетилетия на XV в., и двата съдържат новоизводни произведения за месеците септември-ноември. Ръкописите са писани с ресавски правопис и представят сръбската панигиричната традиция, свързана със Света гора.

(2) Във втората група (вж. таблица 2) влизат също два ръкописа – Зогра 107 и Драг 700, като първият от тях, датиран от осемдесетте години на XIV в., е считан от Кл. Иванова за протограф на новоизводната търновска панигирична редакция и е много близък по съдържание до ЦИАИ 182. Вторият ръкопис е молдавски по произход, датиран е към края на XV в., доближава се в голяма степен до състава на Зогра 107, но в него са включени и произведения, които присъстват в състава на чети-минеите¹⁵. Съдържанието му притежава особености, които

наслов в описа – ВНБС 24.10/16 (ако това е единственият познат препис без край, то той би трябвало да се класифицира навярно като ВНБС 24.10/16г) и се среща в още седем преписа, датирани от XV–XVI в. в южнославянската агиографска традиция, един от които се открива в ръкопис РМ 4/5 (сред допълнителните творби, поместени в края на панигирика); преписът там е с двуюсов правопис, както е видно от данните, предоставени от К. Иванова (вж. ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 264–266).

¹⁵ ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 68; тя отбелязва, че „новата търновска редакция на панегиричните състави ляга в основата на чети-минеините сборници“ (ИВАНОВА, Кл. Структурно-типологична характеристика на чети-минеините сборници в южнославянската и руската литература. – В: *Славянска филология*, Т. 6, София 1978, с. 70); Драг 700 е изследван и описан от Й. Юфу и З. Юфу като Т. 1, група А от колекция „Студион“ от нар. „Константинополско издание“ на „първата славянска колекция от жития и слова“ за цикъла от неизменяеми празници през църковната година (ЮФУ, З. За десеттомната колекция Студион. (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу). – В: *Проучвания по случай II Конгрес по балканистика*, София, 1970, с. 301–302, 311–323).

го свързват и с ЦИАИ 182. Съпоставката между съставите на тези два ръкописа и съдържанието на Панигирика на дяк Андрей дава интересни резултати по отношение на среднобългарската традиция през XIV в.

(3) Третата група (вж. таблица 3) обхваща два ръкописа, чиито кописи принадлежат към Рилската книжовна школа и са писани почти по едно и също време – РМ 4/5 (дело на Мардарий Рилски, датиран от 1483 г.), и Гилф 56 (кописи Мардарий и Пахомий Рилски, от 1509 г.). Т. нар. „Мардариев панигирик“ (РМ 4/5), чийто състав обхваща произведения за месеците септември-януари съдържа подчертано голям брой съвпадения със състава на ЦИАИ 182. В него е включено (макар и допълнително, в края на кодекса) и *Словото за пренасянето на мощите на св. Йоан Златоуст* от Козма Веститор, за 27.01. Същото слово присъства и в Гилф 56, като част от съдържанието на кодекса, за дата 27.01. И двата ръкописа са създадени във време на активна дейност на най-известните книжовници в Рилския манастир.

В съпоставките не се включва съдържанието на ръкописите за месеците след ноември, тъй като настоящото проучване има отношение към определяне типологичните особености на съдържанието на кодексите, сравнени със състава на ЦИАИ 182. При анализа на съдържанието на тези седем сборници с устойчив състав обаче се взимат предвид случаите, когато кодексът съдържа произведения за един или няколко месеца след месец ноември, за да се проследи комплексът от дати, памети и произведения.

Комплексът от дати, с отнасящите се към тях памети, за които са включени почти едни и същи новоизводни слова и жития, наричам условно панигирично ядро. Те присъстват в един и същи ред в съставите на всички разглеждани сборници с устойчив състав за първите три месеца на църковната година – септември-ноември. Голяма част от панигиричното ядро, разглеждано тук – що се отнася до памети и произведения, които са поместени за тях – съвпада напълно със състава на ЦИАИ 182, който е наречен от К. Иванова „най-ранният датиран препис с безюсов извод (ресавски правопис)... от търновската редакция на панегиричните сборници... за зимното полугодие (септември-ноември)“¹⁶.

¹⁶ ИВАНОВА, Кл. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в балканската ръкописна традиция. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 2, Велико Търново, 1976, с. 208; за ЦИАИ 182 К. Иванова отбелязва, че неговият състав е разширен, в сравнение с този на „Зографския сборник“ (Зогр 107), като отбелязва, че протографът на шест творби (Житие на Симеон Стълпник (01.09), Повест за откровението на Архип Парамонар (06.09), Похвала за Рождество Богородично от Теодор Нови Изповедник (08.09.), Беседа за ап. Тома от Йоан Златоуст (06.10), Мъчение на Уар (19.10)

Може да се смята, че панигиричното ядро на разглежданите ръкописи съдържа както по едно произведение за някои от църковните празници, така и групи (цикли) по две, три и повече творби за по-значителни празници. За големите Богородични и Господски празници, които се отбелязват през месеците септември-ноември (Рождество Богородично – 08.09, Въздвижение на кръста – 14.09, Въведение Богородично – 21.11) в различните ръкописи се включват различен брой творби, формиращи групи или цикли. В таблици с номера 4, 5 и 6 тези групи се разглеждат паралелно, за да бъде проследен техният състав¹⁷.

По-малките групи (цикли) от по две и три произведения за празник с няколко изключения показват голяма устойчивост на състава и поредността на включване на изграждащите ги произведения. Такива са случаите за 23.09. – Зачатие на Йоан Златоуст (не е включена в съдържанието на Панигирика на дяк Андрей), 26.09 – Успение на Йоан Богослов (всички разглеждани ръкописи съдържат по две произведения за празника), както и 08.11. – Събор на архангелите (всички ръкописи съдържат по три творби за празника).

Отбелязването на две паметни за една и съща дата е рядко срещано в съставите на разглежданите панигирици (изключение е например включването на две паметни за 19.10 – на св. Уар, но и на св. Иван Рилски – с житие от патриарх Евтимий в съставите на ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, РМ 4/5 и Гилф 56).

и Слово за Въведение Богородично от патриарх Герман Константинополски (2.11)), добавени към Панигирика на дяк Андрей, в сравнение със състава на Зогр 107, „не е достигнал до нас“. В по-късни публикации К. Иванова (ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 161) пише, че Житието на св. Симеон Стълпник вероятно е добавено по-късно към състава на ЦИАИ 182, а Беседата за ап. Тома от Йоан Златоуст е включена в съдържанието на Зографския сборник и може би е била част от ръкописа (пак там, с. 75).

¹⁷ Специфичното място на циклите от произведения за някои от големите празници в новоизводните панигирични състави е разкрито още у ИВАНОВА, Кл. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа..., с. 205; тук тя отбелязва, че „за големите празници са поместени обемисти комплекси, предназначени както за амвонни проповеди, така и за индивидуално или манастирско четиво“. В същата публикация (в бел. 39) К. Иванова посочва, че става въпрос „само за ония произведения, за които се предполага, че принадлежат към търновските панигирични състави, тъй като някои цикли по-късно търпят разширение и изменение“. Трябва да се отбележи, че Зогр 107, датиран от последните десетилетия на XIV в. (в по-голяма степен) и ЦИАИ 182 от 1425 г. имат редуциран състав на определени групи за големите празници.

В чети-миней Драг 700, в чието съдържание липсва *Мъчение на Уар* за 19.10, е налице друга дата с две памети, за 21.10 – преди *Житието на Иларион Мъгленски* от патриарх Евтимий, на първа позиция се съдържа и *Житие на св. Иларион Велики*. В същия ръкопис са добавени произведения и за други празници, отбелязвани в останалите кодекси с по една творба – например за 26.10. е включено не само познатото дометафрастово мъчение на св. Димитър, но и – отново на първо място за празника – *Мъчение и чудеса на св. Димитър Солунски*; за 06.10. отново са поместени не едно, а две произведения за св. ап. Тома – и отново творбата, която присъства във всички останали ръкописи в разглежданите групи, е предшествана от апокрифните *Деяния на ап. Тома*. Освен за месец октомври, подобни изменения в състава на Драг 700 се наблюдават и за месец септември – на 26.09. освен поместваната във всички останали ръкописи *Беседа за св. ап. и евангелист Йоан Богослов*, на второ място за празника се включва и *Похвално слово за евангелист Йоан* от Йоан Екзарх. В ръкописите от Рилската школа – РМ 4/5 и Гилф 56 са налице подобни разширения – освен добавената памет за св. Уар към 19.10., например за 21.10. в Гилф 56 са включени две памети, отбелязвани с по едно произведение – *Житие на Иларион Велики* и *Житие на Иларион Мъгленски* от патриарх Евтимий. За датата 26.10. в РМ 4/5 дометафрастовото *Мъчение на св. Димитър* е следвано от *Беседа за св. Димитър* от Григорий Палама. Прави впечатление, че измененията в броя произведения, предназначени за определени дати в РМ 4/5 (в по-малка степен) и в Гилф 56 се отнасят най-вече до съдържанието на ръкописите за месец октомври, докато в Драг 700 тези промени обхващат произведения за памети, които се отбелязват и през септември¹⁸.

В анализа не се включва разпространението на *Слово за пренасяне на мощите на св. Йоан Златоуст* от Козма Веститор за 27.01., което е 34-то в състава на ЦИАИ 182, последна (и добавена по-късно) в кодекса творба, без край (отбелязано във всички таблици). Тази творба се среща като допълнително произведение в същата редакция в РМ 4/5 и като 37-ма поред творба в състава на Гилф 56. Паметта се отнася обичайно към м. януари от църковната година (отворен остава въпросът

¹⁸ К. Иванова отбелязва, че структурата на съставите на чети-минейните сборници се попълва „от панигирик към чети-миней“, като „в структурно отношение най-неизменяемата част от търновските чети-миней е панигиричната“; тя установява, че „Сред южните славяни чети-минейте са съхранени в безюсови преписи, произхождащи от школата на Евтимиевите следовници... Такива са на първо място сборниците на Владислав Граматик и на Мардарий Рилски...“ (ИВАНОВА, Кл. *Структурно-типологична характеристика на чети-минейните сборници...*, с. 70–71).

за включването ѝ с това произведение в съставите на панигирици и чети-минеи, обхващащи произведения за първите три месеца на църковната година).¹⁹

Б. Съпоставка между ръкописите от първа група: Хил 496 и РАН 301 и състава на ЦИАИ 182

РАН 301 и Хил 496 са сред най-близките по състав до ЦИАИ 182. Спрямо РАН 301, броят съвпадащи по редакция преписи на произведения, в съпоставка с тези в състава на ЦИАИ 182 за месеците септември-ноември, е най-голям. От състава на РАН 301 обаче липсват произведения за датите след 08.09. до 26.09., с изключение на допълнително добавена творба от Александър Мних за *Въздвижение на кръста*, № 49 в състава на кодекса; така пет произведения за празника Въздвижение на кръста и една творба за *Зачатие на Йоан Кръстител* са отбелязани в описа на А. И. Яцимирски, но липсват в съвременния опис на П. Панаитеску²⁰; преписът от *Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст*, първо поред в запазения състав на РАН 301, е без начало. Броят съвпадащи по редакция произведения в състава на Хил 496, в сравнение с тези от състава на ЦИАИ 182, също е много висок – въпреки, че липсва началото на първото запазено произведение от Хил 496, а именно *Похвално слово за Рождество Богородично* от Андрей Критски, а от *Мъчението на св. Димитър* за 26.10. липсва началото на текста; съобщава се също за липсваща корица на кодекса²¹.

И двата разглеждани тук ръкописа – Хил 496 и РАН 301 (вж. Табл. 1), са сред най-рано датираните ръкописи, близки по състав до ЦИАИ 182 – съответно Хил 496 (1430 г.) и РАН 301 (2-ро–3-то десетилетие на XV в.); първият се отличава с ресавски, а вторият – със сръбски правопис. Без съмнение двата ръкописа са свързани със Света гора –

¹⁹ Й. Юфу отбелязва във връзка със съставянето на „славянска колекция от слова и жития“ в края на XIV в., предназначени за „неподвижните празници“, към която се отнасят ЦИАИ 182 („атонското издание“ на същата колекция), Зогра 107 и Драг 700 (и двата са отнесени от Юфу към „константинополското издание“), че „оригиналното във формирането на сборниците от цикъла А на колекция Студион е, че за разлика от колекциите на гръцки всеки от тях започва с първия голям празник, който следва след последното слово от предходния том, докато гръцките колекции от XIV в. започват с първия ден на месеца“ (ЮФУ, 3. *За десеттомната колекция Студион...*, с. 302).

²⁰ ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. Санкт-Петербург, 1905, с. 459–460; PANAITESCU, P. P. *Catalogul manuscriselor slavo-romane si slave din Bibliotheca Academiei Romane*, pp. 9-16.

²¹ БОГДАНОВИЪ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара*, с. 188.

както отбелязах, Хил 496 е част от библиотеката на Хилендарския манастир, а според Яцимирски РАН 301 е бил собственост на манастира Ксенофонт.

От съпоставката между трите кодекса – ЦИАИ 182, Хил 496 и РАН 301 се вижда, че по-близък по състав до Панигирика на дяк Андрей е Хил 496, който съдържа статии за месеците септември-ноември, както е разпределено съдържанието и на ЦИАИ 182 (в Хил 496 не се включва добавеното по-късно *Слово за пренасяне мощите на св. Йоан Златоуст* от Козма Веститор, за 27.01. Това произведение липсва и в състава на РАН 301), докато РАН 301 обхваща произведения, предназначени за месеците септември-декември.

В началото на ръкопис РАН 301 има липси, кодексът започва с края от *Слово за началото на индикта* от Йоан Златоуст, в редакция, сходна с поместената в Панигирика на дяк Андрей, но за разлика от състава на ЦИАИ 182, в РАН 301 е поместено още едно произведение за началото на индикта (01.09) – *Слово благодарствено* от Евтимий Синкел, единствен препис в балканската кирилска традиция, с неидентифициран гръцки текст (ВНБС 01.09/1/2)²². Заради липсващите листове не може да се прецени дали в състава на РАН 301 се е съдържало на по-предна позиция и *Житие на св. Симеон Стълпник*, което се открива на първа позиция в състава на ЦИАИ 182 (макар и предположително добавено по-късно)²³. За 06.09. в съставите на ЦИАИ 182 и на РАН 301 следва в една и съща редакция *Чудото на архангел Михаил в Хоня* от Архип Парамонар (новоизведен превод), ВНБС 01.09/1/3г. Заради липсите в състава на Хил 496 не може да се установи дали кодексът е съдържал това произведение.

Привлича вниманието фактът, че Хил 496 започва с част от *Слово за Рождество Богородично* от Андрей Критски, в редакция, в която произведението се среща и в Панигирика на дяк Андрей и в РАН 301. Изобщо структурата и поредността на групата от произведения, които са поместени в Хилендарския кодекс за Рождество Богородично

²² ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 178.

²³ Пак там, с. 161; дори и да е добавена по-късно, както смята К. Иванова, текстът свидетелства за това, че в неизвестен по-късен етап (може би през XV или XVI в., или дори в по-късен период) Житието на св. Симеон Стълпник е било поместено в началото на панигирици със състав сходен с ЦИАИ 182. (В описа на ръкопис ПЗК Дубоки Поток 3, датиран от XVI в. се открива като първо произведение за 01.09. Житие на св. Симеон (вж. МОШИН, Вл. *Рукописи из цркве у Дубоком Потоку*, с. 142–147). В известен смисъл би могло да се предположи, че ако ЦИАИ 182 е бил също с липси в началото, то там е могло да се намира друго произведение за Началото на индикта, както е в състава на РАН 301.

(08.09) като цяло отговарят на тази в ЦИАИ 182, с изключение на вероятно липсващото *Протоевангелие от Яков*. Този текст и в ЦИАИ 182, и в съдържанието на РАН 301, е поместен като първо произведение за празника; доколкото е възможно той да е бил наличен в Хил 496, като е бил включен на по-предно място в групата произведения за празника и да отсъства поради липси, е само предположение. В състава на Хил 496 не присъства и *Слово за Рождество Богородично* от Теодор Нови Изповедник, което завършва цикъла за този празник в ЦИАИ 182 и в РАН 301.

Веднага след цикъла за Рождество Богородично в Хил 496, както в ЦИАИ 182, е поместена група от пет произведения за Въздвижение на кръста (15.09.), чиято структура отново се повтаря почти идентично²⁴. След цикъла произведения за Въздвижение в Панигирика на дяк Андрей е поместена под номер 15 (за 26.09.) *Първа хомилия върху Евангелието от Йоан* от Йоан Златоуст и като 16-то поред произведение – *Похвала за евангелист Йоан Богослов* от Йоан Златоуст. Същите две похвални слова от Йоан Златоуст, посветени на Йоан Богослов, са включени в РАН 301²⁵. В Хил 496 преди паметта за евангелист Йоан Богослов обаче е отбелязана (за разлика от съдържанието на ЦИАИ 182) памет за Зачатие на Йоан Кръстител, с произведение от Йоан Златоуст за Зачатие на Йоан Кръстител (23.09), т. е. Хилендарският кодекс съдържа една памет в повече за месец септември, в сравнение с Панигирика на дяк Андрей и РАН 301.

Следващите творби в състава на ЦИАИ 182, включени за месец октомври – за ап. Тома (за 06.10.) и ап. Яков Алфеов (за 09.10.) също съвпадат с поместените в Хил 496 и РАН 301. Включеното в състава на Панигирика на дяк Андрей *Житие на препод. Параскева-Петка Търновска* от патриарх Евтимий се намира в ЦИАИ 182 в своята първична, разширена редакция²⁶. Това го отличава от поместените в Хил 496 и

²⁴ В РАН 301 тази група произведения за Въздвижение на кръста липсва (споменаването ѝ за 14.09. от ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 120 е погрешно). За 14.09. в ръкописа е поместена в края (49-та поред творба) – *Повест за обретенето на кръста* от Александър Мних.

²⁵ Идентифицирани са според *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (нататък ВНГ) и *Clavis Patrum Graecorum* (нататък СРГ): ВНГ 923, СРГ 4425; ВНГ 926, СРГ 4593.

²⁶ Житието на Параскева-Петка Търновска от патриарх Евтимий се разпространява в славянските литератури в две основни редакции – съкратена и разширена; разширената редакция има първа и втора версия – втората включва преписите от Житието, в които се съдържа добавката за пренасянето на мощите на светицата от Владислав Граматик; съществува и съкратена редакция, чиито представители възхождат към един и същи текст – съкрате-

РАН 301 текстове от съкратената редакция на *Житието* – единствените преписи от тази редакция в близки по състав до ЦИАИ 182 ръкописи. Във всички останали кодекси, близки по състав до ЦИАИ 182, се съдържат преписи от споменатата разширена редакция във версия, позната от Зографския сборник (с изключение на преписите в РМ 4/5 и Гилф 56, където са поместени преписи от редакцията на Евтимиевата творба, която съдържа и добавката на Владислав Граматик).

Следващите памети за месец октомври – на евангелист Лука (за 18.10.) и на мъченик Уар и Клеопатра (за 19.10.) (първа за тази дата), отново са отбелязани с произведения, включени както в ЦИАИ 182, така и в двата други кодекса. Преписът от *Мъчението на Уар* в ЦИАИ 182 (1425 г.), е най-ранният датиран от всички познати преписи на това произведение. В ЦИАИ 182, както и в Хил 496 и РАН 301 са поместени преписи от една и съща редакция на *Житието на св. Иван Рилски* (без добавката за пренасянето на мощите на светеца от Владислав Граматик).

До края на месец октомври съставите на двата разглеждани кодекса – Хил 496 и РАН 301, следват изцяло модела на ЦИАИ 182.

Това се наблюдава и при подредбата на голяма част от статиите, предназначени за честване на памети, включени в трите ръкописа за ноември. Изменения настъпват едва при бройката и подредбата на статиите, свързани с друг голям празник – Въведение Богородично (21.11.), където се вижда, че докато редът на статиите за празника в ЦИАИ 182 (където са поместени три произведения за празника) започва с *Похвалното слово от Теофилакт Охридски*, наречен в заглавието на творбата Теофилакт Български, то в другите два кодекса на първо място в групата за празника е *Слово* от Тарасий, патриарх Константинополски (което в ЦИАИ 182 е на второ място за празника). Вече споменатото слово на Теофилакт Охридски е поместено на втора позиция за тази дата – и в Хил 496, и в РАН 301. И в трите кодекса, след тези две слова, разменили местата си, следва първото слово на патриарх Герман за празника (в една и съща редакция и за трите кодекса), но докато в

но *Житие на св. Параскева-Петка*, поместено в сборник на Божидар Вукович от 1536 г. (ИВАНОВА, Кл. *Житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий (Източници и текстологически бележки)*. – *Старобългарска литература*, кн. 8, 1980, с. 29). К. Иванова приема „първата форма на разширената редакция“ на *Житието на Петка Търновска* от патриарх Евтимий за „окончателен авторски текст“, тъй като „тя се среща само в сборници (панигириди и чети-минеи), представящи архетипа на новия търновски тип устойчиви състави, включително и на Зографския сборник, а също така и в молдавските преписи...“ (ИВАНОВА, Кл. *Житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий...*, с. 33).

ЦИАИ 182 цикълът свършва с това произведение, в Хил 496 и РАН 301 са добавени още по две произведения към групите за празника – *Похвално слово* от Герман Константинополски, както и слово за празника от Георги Никоимидийски (и в двата кодекса са поместени идентични редакции на произведението). Тоест, докато в ЦИАИ 182 се съдържат общо три творби, посветени на Въведение Богородично, то в Хил 496 и РАН 301 те са по пет, подредени по общ и за двата ръкописа модел, като първите три произведения от циклите повтарят реда и структурата на произведенията, поместени в Панигирика на дяк Андрей. *Житието на Стефан Нови Изповедник* (за 28.11.), е последна статия за ЦИАИ 182 и за Хил 496, текстът е последен за месеца и за РАН 301, който по-нататък съдържа произведения за месец декември.

В. Сравнение между съставите на ръкописите от първа и втора група и Панигирикът на дяк Андрей

Структурно съставите на първите трите разглеждани ръкописа (ЦИАИ 182, Хил 496 и РАН 301), в които произведенията са подредени в календарен ред от началото на църковната година до месец ноември (плюс декември за РАН 301) са доста близки, което позволява да се говори за общо панигирично ядро на състава. Структурата на това ядро се наблюдава и при ръкописите от втора група – Зогр 107 и Драг 700 (въпреки, че кодексът от колекцията на манастира Драгомирна завършва с творба за 15.11., а Зогр 107 съдържа произведения за месеците септември-януари).

Първото произведение за месец септември в Зогр 107 е *Слово за началото на индикта* от Йоан Златоуст, за тази дата няма други паметни в този ръкопис; в състава на Драг 700 тази творба само е маркирана в съдържанието (но пък първо произведение в кодекса е *Житие на св. Симеон Стълпник*, което срещаме в същата редакция и като допълнително за празника в РМ 4/5).

Една от съществените разлики между съставите на Зографския сборник и всички останали ръкописи от другите две групи е броя на произведенията, включени в цикъла за Рождество Богородично – ръкописът съдържа общо четири творби, които повтарят заглавията, редакциите и поредността на първите четири произведения, включени в състава на ЦИАИ 182 за този празник – в състава на Зогр 107 липсва *Словото за Рождество Богородично* от Теодор Нови Изповедник, а *Словото за Благовещението на Йоаким и Анна* от Йоан Евийски (на 4-то място в групата в ЦИАИ 182) е включено като произведение за друг празник в състава на кодекса – Събор на Йоаким и Анна (за 09.09.). В Драг 700 цикълът за Рождество Богородично включва пет произведения – споменатите вече четири, които следват напълно заглавията, ре-

дакциите и поредността на първите четири творби в Пангирика на дяк Андрей, и като пето, последно – *Словото* за празника от Теодор Нови Изповедник. Но и в този ръкопис, както в състава на Зогр 107, е включена допълнителна памет – Събор на Йоаким и Анна (за 09.09.), която се отбелязва с вече споменатото произведение от Йоан Евийски за Благовещението на Йоаким и Анна (тази памет липсва от съставите на ръкописите от първа група, както и от съставите на ръкописите от 3-та група – при всички тях Словото от Йоан Евийски е инкорпорирано в цикъла за Рождество Богородично и това показва близост със състава на ЦИАИ 182) (вж. таблица 4).

След Рождество Богородично в съставите и на двата ръкописа във втора група следва обемист цикъл от произведения за Въздвижение на кръста (14.09.). В Зогр 107 той включва пет произведения, със заглавия и редакции, които се срещат и в Панигирика на дяк Андрей, но с размествания в поредността им. Така например първо по ред в цикъла за Въздвижение в Зографския сборник е *Слово* за празника от Андрей Критски, докато в ЦИАИ 182 стои *Слово за Въздвижение* от Йоан Златоуст (същото слово от Йоан Златоуст е поместено като четвърто в цикъла в Зографския сборник). Второ поред произведение за празника в състава на Зогр 107 е друго *Слово* от Андрей Критски, което се помества 3-то по ред в групата за празника в ЦИАИ 182 – необходимо е да се отбележи, че двете произведения от Андрей Критски като „минигрупа“ в групите за празника в ЦИАИ 182 и Зогр 107 са поместени в различна поредност спрямо другите творби в групите, но в един и същи ред, едни спрямо други.

Цикълът от произведения за Въздвижение на кръста в Драг 700 повтаря структурата на цикъла в Зографския сборник, като единственото изключение е поместеното на първо място в групата *Слово за обретеното на кръста* от Александър Мних (произведение, което е налично също като допълнително, в същото заглавие и редакция за 14.09. в РАН 301 от първите десетилетия на XV в. – тази творба се чете като последна за празника в РМ 4/5 и като последна за същата дата в Гилф 56)²⁷.

²⁷ Това слово е включено в състава и на ръкописи (чети-минеи, сборници със смесен състав) извън панегиричната традиция, като един от тях е Зогр 105, автограф на Константин Костенечки (ГАГОВА, Н. Из книги Константина Костенечкаго: Зогр 105 – В: *Шъствоуѣжъ изинѣ по слѣдоу оучитѣлю. Сборникъ в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова*. Съст. СЛАВОВА Т. и колектив. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 221). За същото слово от Александър Мних К. Иванова съобщава, че се намира „в тясна връзка с Евтимиевото похвално слово за Константин и Елена“ (ИВАНОВА, Кл. *Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа...*, с. 205).

В състава на Зографския сборник (както и в ЦИАИ 182) липсва памет за Зачатие на Йоан Кръстител (23.09.), но тя е включена в състава на Драг 700 и за нея в кодекса е поместено *Слово за зачатие на Йоан Кръстител*, в редакция, в която то се среща за този празник в РАН 301 и Хил 496 (а също и в двата ръкописа от Рилската книжовна школа), което показва връзка между съставите на Драг 700 и атонските кодекси от първите десетилетия на XIV в., както и с близките по време ръкописи РМ 4/5 и Гилф 56.

Паметта за св. Йоан Богослов (26.09.) е отбелязана и в двата ръкописа от групата – Зогр 107 и Драг 700 с по две произведения, идентични като заглавия и редакция с тези в ЦИАИ 182 (и в първата група ръкописи).

Съставът на двата ръкописа от втора група за месец октомври започва с памет за ап. Тома (за 06.10.), както и в ЦИАИ 182. В съдържанието на Зогр 107 само е преписано заглавие на произведение за тази дата (включено към ръкописа по-късно, през XV или XVI в.) – *Похвала за ап. Тома*, самата творба липсва от кодекса. В Драг 700 е включена малка група от две произведения за този празник – на първо място в нея е апокрифното *Деяние на ап. Тома*, едва на второ място е поставена *Беседата* за ап. Тома, последната се среща в същата редакция и в ЦИАИ 182, в Хил 496, в РАН 301, както и в ръкописите от 3-та група.

По-нататък съставът на двата ръкописа – Зогр 107 и Драг 700 продължава плътно да следва панигиричното ядро в ЦИАИ 182, включително и по отношение на включената (разширена първична) редакция на *Житието на св. Параскева-Петка Търновска* от патриарх Евтимий, поместена за 14.10. в двата кодекса. Идентична е редакцията (без разширението с Рилската повест на Владислав Граматик) на *Житието на св. Иван Рилски* от патриарх Евтимий (19.10.), като обаче тук се наблюдава разлика, характерна и за двата ръкописа от 2-ра група – в Зогр 107 и в Драг 700 отсъства втората памет, поместена в ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, РМ 4/5 и в Гилф 56 за тази дата – на св. Уар, отбелязана с Мъчение.

Третото пространно житие от патриарх Евтимий – на Иларион Мъгленски, също няма значими изменения в преписите в двата ръкописа, но е необходимо да се отбележи, че в Драг 700 за 21.10. са поместени две творби за общо две паметни, а не само произведението за мъгленския архиепископ – на първо място е паметта на Иларион Велики²⁸, отбелязана с житие, а на второ място – на Иларион Мъгленски.

В Драг 700 са поместени също три произведения за 26.10. – като първо по ред за празника е включено *Мъчение и чудеса на св. Димитър*

²⁸ ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 257–260.

Солунски, а второ поред е дометафрастовото *Мъчение* (ВНГ 497), включено в същата редакция и в ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, РМ 4/5 и Гилф 56, а на трето място, последно в групата е поместена редакция на същото дометафрастово произведение.

За месец ноември съставите на Зогр 107 и Драг 700 (както и този на ЦИАИ 182) започват с памет за 03.11. и с *Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида* от Аркадий Кипърски, след което във всички ръкописи от съпоставката се помества цикълът творби за Събор на безплътните сили (08.11.) – в Зогр 107 и в Драг 700 цикълът съдържа по три произведения, чиито заглавия и редакции, както и поредност в групата са идентични с циклите, поместени в ръкописите от група 1 и 3.

Съществени разлики в сравнение с ЦИАИ 182 има в групите от текстове в състава на ръкописите от втора група за големия богородичен празник – Въведение Богородично (21.11.). В таблица № 6 са представени произведенията за този празник, които се съдържат в разглежданите ръкописи. Необходимо е да се уточни, че тъй като Драг 700 не съдържа текстове за празника (последната памет в кодекса е за 15.11.), съм привлякла за сравнение друг ръкопис – Драг 706²⁹. Този кодекс има липси в началото, съдържа общо четири запазени творби за празника. Първата от тях (без начало) е *Словото за Въведение Богородично* от Теофилакт, архиепископ Български, включено е и *Словото* на патриарх Тарасий за празника; трето поред в групата е *Словото* от Герман Константинополски, което се помества на четвърто място при ръкописите от първа група – Хил 496 и РАН 301 (т.е. липсва словото от същия автор, което се помества на 3-то място в ЦИАИ 182, както и в съставите на другите ръкописи от първа група, както и в ръкописите от трета група); на четвърто място в кодекса е поместен препис от

²⁹ Ръкопис със сигнатура 1795/706 от сбирката на манастира Драгомирна, датиран в първото десетилетие на XV в., представлява чети-минея за ноември-декември, новоизведен. Съдържа 478 л., молдавски по произход, двуеров, двуюсов, търновски правопис. Включва творби за празниците от 21.11. до края на м. декември, общо 46 статии. Принадлежал е на манастира Молдовица, пренесен е в манастира Драгомирна, където днес се съхранява. З. Юфу отбелязва ръкописа като Т. 2 от „колекция Студион“, продължение на Т. 1 – Драг 700 (ЮФУ, З. *За десеттомната колекция Студион...*, с. 317–323; JUFU, J., BRATULESCU V., MITRIC, O. *Manuscrite Slavo-Romane din Moldova. Fondul manastirii Dragomirna...*, р. 149–157, № 155). Ръкописът съдържа общо 11 произведения за месец ноември, пет от които – четири за Въведение Богородично и Житие на Стефан Нови Изповедник, са включени и в панигиричния състав на ЦИАИ 182; К. Иванова отбелязва, че Драг 706 „в панигиричната си част се припокрива в голяма степен със Зогр 107, но е значително разширен“ (ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 69).

Слово от Георги, епископ Никомидийски, в редакция ВНБС 21.11/4а³⁰, различна от поместената в Хил 496 и РАН 301, РМ 4/5 и Гилф 56 редакция 4б. Третото слово, което завършва групата за празника Въведение Богородично в Панигирика на дяк Андрей – от Герман Константинополски³¹, не е поместено в Зогр 107, също и в Драг 706, но присъства като трето поред произведение за празника във всички ръкописи от първа и трета група.

В Зогр 107 за 27.11. е поместено *Метафрастовото Житие на Стефан Нови Изповедник*, непосредствено след цикъла произведения за Въведение Богородично. В Драг 706 същото житие, в същата редакция е включено в състава на кодекса като 10-то поредно произведение (като единствена памет за деня за 27.11.).

³⁰ Възможно е преписът да е класифициран неправилно, т.е. да се отнася към редакция – ВНБС 21.11 /4б, към която са класифицирани и преписите от другите съпоставяни ръкописи; идентификацията е предстояща.

³¹ Установих, че в Панигирика на дяк Андрей е включено друго произведение за Въведение Богородично от Герман Константинополски, а не посоченото в ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 315 слово от същия автор (вж. ВНБС 21.11/9б). 32-рото поред произведение в Панигирика на дяк Андрей има следното начало (л. 357а): *Веселїа оубо вьсе бж(с)твное трь(ж)ство вьсегда твореще. Ликосъставники насыщадеть дх̄овно, ѿ скровиць бг̄одьхновенихъ излитїи. Веще же и паче (л. 357б) вьсѣ(х) свѣтлоносит се славима и край (л. 36ба): Странньимь и безхрамнымь и вѣднимь ѡтѣха яви се. вьсемѡ мирѡ застѡпленїа рѣкѡ свою подаж(д)ь. тако вь веселїи и радости твоа трь(ж)с(т)ва съ нинѡ прѣзньющими, краснимѡ съвршенїемь. Ѡ х̄ѣтѣ вь стѣ(х) цр̄а истиннаго бѣ. емѡже слава и др̄жава съ ѡцемь и съ стѣимь дх̄омь. нинѡ и пр(с)но и вькы вѣкымь аминь. Смятам, че според началото и края текста преписът в ЦИАИ 182 би могъл да се класифицира като ВНБС 21.11/16 – към същата редакция на текста принадлежат според класификацията на К. Иванова и преписите в Хил 496, РАН 301, РМ 4/5 и Гилф 56. Най-ранният препис от тази редакция на Словото за Въведение Богородично от Герман Константинополски се открива в ръкопис със сигнатура №140 от Музея на Сръбската православна църква (оттук нататък МСПЦ 140), конволют от два ръкописа, 277 л., 26, 5 на 19, 5 см., хартия; първата част включва полемични съчинения и др., ресавски правопис, XVI в.; втората част, в която се намира Словото за Въведение Богородично от патриарх Герман, е датирана от втората половина на XIV в. – среднобългарски правопис. Ръкописът е принадлежал на манастира Крушедол (стара сигнатура на ръкописа Ъ. V. 3) (ПЕТКОВИЋ, С. *Опис рукописа манастира Крушедола*. Сремски Карловци, 1914, с. 189–194, № 73; БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији*, с. 41, № 401 (описан е като „зборник полемичких састава“, поради жанра на текстовете, включени в първата част на конволюта) (СТАНКОВИЋ, Р. *Рукописне књиге музеја Српске Православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*. Београд, 2003, с. 45–46).*

Г. Съпоставка на ръкописите от първа и трета група и Панигирикът на дяк Андрей

Последната група ръкописи, включени в съпоставителните таблици (табл. 3), се състои от два ръкописа – споменатите вече РМ 4/5 и Гилф 56, писани приблизително по едно и също време – съответно 1483 г. и 1509 г. от двама от най-изявените кописти от Рилската книжовна школа – Мардарий Рилски и Пахомий Рилски. Съставите на ръкописите включват голям брой съвпадения с панигиричното ядро в ЦИАИ 182, въпреки, че Мардариевият панигирик включва статии за месеците септември-януари, а в Гилф 56 са поместени слова, жития и мъчения за цялата църковна година – от месец септември до месец август³².

Взаимоотношението на Панигирика на дяк Андрей със споменатите ръкописи представлява важен етап от развитието на макрожанра на Балканите. РМ 4/5, както вече беше споменато, включва *Слово за начало на индикта* и памет за св. Симеон Стълпник (за 01.09.). *Житието на св. Симеон Стълпник*, в различна от познатата редакция от поместените преписи в ЦИАИ 182 и Драг 700 (в последния ръкопис това произведение е без начало), е включено в Мардариевия панигирик като допълнително за празника. За втората дата – Начало на индикта, и в РМ 4/5, и в Гилф 56 е поместено *Слово* от Йоан Златоуст, в същата редакция, позната от преписите от останалите ръкописи – ЦИАИ 182, РАН 301, Зогр 107 (в Драг 700 произведение за Началото на индикта е записано в съдържанието на кодекса, но липсва). В РМ 4/5 и в Гилф 56 е включено *Чудото на архангел Михаил в Хоня* от Архип Парамонар (за 06.09.), което е налично във всички останали разглеждани състави, но липсва в съдържанието на Зогр 107. След *Повестта* на Архип Парамонар в съдържанието на двата рилски кодекса е включена група от произведения за празника Рождество Богородично (08.09.). Така съставът на тази група в РМ 4/5 е напълно идентичен с цикъла произведения за празника в Панигирика на дяк Андрей, а в Гилф 56 липсва само едно произведение – *Словото за Рождество Богородично* от Теодор Нови Изповедник.

Цикълът творби за Въздвижение на Кръста, включен в РМ 4/5 е почти напълно идентичен с групата за същия празник, поместена в ЦИАИ 182 – включва общо пет произведения, в редакции, познати от Панигирика на дяк Андрей, към които е добавена и *Повест за обрете-*

³² К. Иванова отбелязва, че „като цяло съставът на Гилф 56 е емблематичен за част от панигириците от XVI в., чието съдържание е съкратено спрямо пълния обем на новоизводните състави за цялата година“ (ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 62).

нието на кръста от Александър Мних, като последно, 5-то поред произведение за празника; същата *Повест* се открива и на трето място – в редуцираната група от три произведения за празника, включени в състава на Гилф 56. Допускам, че от мястото, на което е помествано, може да се съди, че това произведение е добавено относително късно към архетипа на близките по състав до РАН 301, Драг 700 и РМ 4/5 панигирични сборници – може би в първите десетилетия след началото на XV в. Поместването му дори и в редуцирания състав на Гилф 56 за празника би могло да е признак, че то е било ценено от книжовниците от Рилската школа. Непосредствено след цикъла за Въздвижение на кръста и в РМ 4/5, и в Гилф 56 е включена памет за Зачатие на св. Йоан Кръстител – за 23.09. Тук има паралел на съдържанието на двата ръкописа с това на Хил 496 от първата група ръкописи, както и със състава на Драг 700 от втората група. За празника Успение на св. Йоан Богослов (26.09.) в Мардариевия панегирик и в Гилф 56 са включени две произведения, познати в тази редакция от преписите в съставите на всички други разглеждани ръкописи.

За първата отбелязана дата за месец октомври – 06.10. – и в РМ 4/5, и в Гилф 56 е включен препис от едно и също произведение – *Беседа за ап. Тома*, познато в тази редакция от преписите в ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301. Този текст липсва в състава на Зогра 107 (но, както вече беше споменато, в Зографския сборник произведението е маркирано в съдържанието), а в Драг 700 е включено за същия празник заедно с квазиканоничните *Деяния на ап. Тома*. По-нататък, след паметта за ап. Яков Алфеов (09.10.), следва *Житието на св. Параскева-Петка Търновска* от патриарх Евтимий, което е поместено в РМ 4/5 и в Гилф 56 в разширената първична редакция с добавката на Григорий Цамблак.

В състава на двата рилски кодекса са налични и паметите за евангелист Лука (за 18.10.), отбелязана с произведение от Теодор Дафнопат (в редакция, срещана и в останалите кодеси от 1-ва и 2-ра група), и двете паметни за 19.10. – Мъченик Уар и св. Иван Рилски, като прави впечатление, че единствено в Гилф 56 паметта за св. Иван Рилски с *Житието* от патриарх Евтимий предхожда паметта за св. Уар, което свидетелства, че този ръкопис вероятно е създаден в средище, където почитта към рилския светец е била добре изразена. В РМ 4/5 и в Гилф 56 са поместени преписи от пространното *Житие на св. Иван Рилски*, разширено с повестта на Владислав Граматик.

В двата ръкописа следва *Мъчение на Артемий* (за 20.10.), в редакция, в която това произведение се среща във всички останали ръкописи от трите групи, след което в РМ 4/5 е поместено за 21.10. *Житие на Иларион Мъгленски*. В Гилф 56 за тази дата са включени, подобно на състава на Драг 700, две паметни – за св. Иларион Мъгленски и за св. Иларион Велики, като произведението, посветено на Иларион Велики

и тук, като в Драг 700, предхожда Житието на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.

За следващата дата – 26.10., в Гилф 56 е поместен препис от познатото от съставите на другите ръкописи дометафрастово *Мъчение на св. Димитър*, докато в РМ 4/5 като второ произведение за празника е включена и *Беседа за св. Димитър* от Григорий Палама. Както отбелязах, в Драг 700 също се наблюдава „разширение“ на бройката произведения за празника, но там за св. Димитър Солунски е включена съвсем друга творба – *Мъчение и чудеса на св. Димитър Солунски* (с неидентифициран гръцки текст).

За датата 03.11. в РМ 4/5 е включено поместеното и в ЦИАИ 182 *Похвално слово за възобновяването на храма на св. Георги в Лида* от Аркадий Кипърски, но в съдържанието на Гилф 56 тази памет изобщо липсва, което може би се дължи на редуцирания състав на ръкописа. Непосредствено след това в състава на Гилф 56 са включени и трите произведения за Събора на безплътните сили (08.11.), налични и в ЦИАИ 182, както и във всички други ръкописи; в РМ 4/5 липсва първото слово от групата – *Слово за Събора на безплътните сили* от Йоан Евхаитски.

Цикълът от произведения за празника Въведение Богородично (21.11.) и в двата рилски кодекса е разширен, в сравнение с този в ЦИАИ 182, но съдържа трите произведения, включени в групата за този празник в Панигирика на дяк Андрей, към които допълнително са включени *Слово* за празника от Герман Константинополски и друго слово от Георги Никоимидийски, в редакции, в които тези две произведения се срещат в същия ред и в Хил 496 и РАН 301.

Последното произведение за месец ноември – *Житие на Стефан Нови Изповедник* от Симеон Метафраст (за 27.11.), е поместено непосредствено след цикъла за Въведение Богородично и в РМ 4/5, и в Гилф 56, което дава основание да се допусне, че протографът (или един от протографите) на кодексите е съдържал произведения за месец септември-ноември, като единствено произведение за месец ноември в него е било споменатото *Житие*. И двата кодекса съдържат *Слово за пренасянето на мощите на св. Йоан Златоуст* от Козма Веститор (за 27.01.), като в състава на Гилф 56 това произведение е 37-мо по ред (в същия кодекс *Житието на св. Стефан Нови Изповедник* е 35-то по ред), докато в РМ 4/5 *Словото* от Козма Веститор е добавено допълнително.

В заключение може да се обобщи, че нито един от шестте кодекса, най-близки по състав до ЦИАИ 182, не повтаря напълно структурата на съдържанието на Панигирика на дяк Андрей, някои от тях се явяват редуцирани спрямо неговото съдържание – като Зогр 107, а всички останали могат да се окачествят като разширени по състав.

Ще се спра на едно от произведенията, включени в състава на ЦИАИ 182, което може да се открие в съставите на всички ръкописи от първа група – Хил 496, РАН 301, както и в съставите на ръкописите от трета група – РМ 4/5 и Гилф 56, но липсва в ръкописите от втора група – Зографския сборник и Драг 700 – *Мъчение на св. Уар* с предполагаем автор Симеон Метафраст (ВНГ 1863; ВНБС 19.10/1/1). То присъства в голяма част от панигиричните състави, близки до ЦИАИ 182, и представлява разказ за мъчението на светеца-воин, живял по времето на император Максимиан (285–305), който решава да разкрие християнската си вяра по време на съдебен процес срещу седем други християни. След мъченическия му край мощите му са прибрани и съхранени от знатната вдовица – християнка Клеопатра, която след време тайно ги пренася в родния си град в Палестина, полагайки ги първоначално в семейната гробница. Чудесата, случващи се около мощите на светеца – мъченик, както и легендата за неговите подвизи привличат множество вярващи, и Клеопатра решава да издигне храм, който да посвети на мъченика Уар. След като това се случва, по време на празненството за освещаването на храма, единственият син на вдовицата – Йоан, който се готви да постъпи на войнска длъжност, умира внезапно. Клеопатра получава сън-видение, в който синът ѝ и светецът се появяват отново пред очите ѝ, за да укрепят вярата ѝ; след седем години отшелнически живот вдовицата умира.

В балканската кирилска традиция произведението е познато само в един превод и една редакция, най-често като анонимна творба. Включено е и в Макариевите чети-минеи. *Мъчението на Уар* не се открива в Зогр 107 и в много от близките по състав до него панигирици; в Панигирика на дяк Андрей от 1425 г. е поместен точно датиран препис от превода (по данни от К. Иванова, най-ранният препис се открива във втората част от ръкопис-конвюлт от колекцията на Хилендарския манастир, датиран от последните десетилетия на XIV в., среднобългарски правопис³³). Причислявайки произведението към

³³ Ръкопис № 458 от сбирката на Хилендарския манастир, писан на хартия, 21 на 14, 5 см., 448 л. представлява сборник-конвюлт, който се състои от два ръкописа, които според Д. Богданович (БОГДАНОВИЃ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара...*, с. 176) нямат големи разлики в съдържанието си – и двата имат „аскетично-исихастко съдържание“; двете части са датирани от последните десетилетия на XIV в., като първият ръкопис се характеризира с търновски правопис, а вторият – с „македонска редакция“ или, според описа на Турилов, Мошкова – „западнобългарски“ правопис (ТУРИЛОВ, А. А., Л. МОШКОВА. *Славянские рукописи афонских обителей...*, № 778, с. 308–309). Преписът от *Мъчение на Уар* се открива в началото на втория ръкопис. Предстои бъдещото му проучване.

творчеството на Симеон Метафраст в търновските и атонските преводи, Кл. Иванова привежда и мнението на румънския медиевист Й. Юфу, според когото *Мъчението на Уар* „се среща написано само в сръбска редакция, никога в среднобългарска и винаги поместено пред житието на Ив. Рилски“. Съгласявайки се с него, че „творбата наистина се среща само в безюсови преписи (предимно ресавски; бел. моя – но това не е точно така), но че тя се разпространява както в сръбски, така и в български средища“³⁴, нейното включване в състава на ЦИАИ 182, а и изобщо в състава на новоизводните панегирици, се обяснява с предположението, че през XIV в. „панегириците се попълват с отделни преводи на Метафрастови жития за паметите, изведени на по-високи позиции в богослужението чрез новия Йерусалимски устав и твърдо влезли във византийската традиция“³⁵.

Освен в Панигирика на дяк Андрей, *Мъчението на Уар* се открива и в още няколко ръкописа, сред които са посочените Хил 496, РАН 301, РМ 4/5 и Гилф 56, както и в ръкописи от XVI в.³⁶ Сравнението между достъпните ми преписи – в ЦИАИ 182, Хил 496 и Гилф 56 (което все още е в първоначален етап), разкрива, че тези три преписа действително са много близки един до друг, но се наблюдава особеност на насловите им – липсата или наличието в тях на определението „мъченик“, отнесено към св. Уар. Насловът на произведението в ЦИАИ 182 гласи: $\text{W}(\chi)$ дї М(ч)нїе ст҃го м҃нника оуара, и иже съ ни(м) (л. 203а); в ръкопис Хил 496 насловът изглежда по следния начин: М(с)ца о(х)товрїа дї Моученїе ст҃го Оуара, и иже съ нимъ (л.142а); в ръкопис Гилф 56 насловът е същият, като в Хил 496: М(с)ца о(х)товрїа дї Моученїе ст҃го Оуара и иже съ нимъ³⁷.

Въз основа на отличителните черти на състава на Зографския сборник, установени при съпоставката с ЦИАИ 182 и останалите ръкописи, близки по състав до Панигирика на дяк Андрей, се налага изводът, че в този ръкопис са се съдържали действително някои от първите познати преписи от новоизводни преводи от търновския състав

³⁴ ИВАНОВА, Кл. Агиографските произведения на Симеон Метафраст в състава на южнославянските календарни сборници. – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от Международната конференция, София, 26–28 юни 2003 г.* София: Горекс Прес, 2004, с. 253, бел. 7, авторката посочва три преписа от това произведение в ръкописи от Рилския манастир.

³⁵ ИВАНОВА, Кл. *Агиографските произведения...*, с. 252.

³⁶ ИВАНОВА, Кл., *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 253–254.

³⁷ Необходимо е да се отбележи, че според описа на В. Мошин на ръкопис ПЗК Дубоки поток 3, в който също се съдържа *Мъчение на Уар*, в наслова на това произведение, е включена думата „мъченик“, която се открива в преписа в ЦИАИ 182 – $\text{W}(\chi)$ (товрїа) ·ѿ· Моученїе свет҃аго моученика Оуара и иже съ ним. (л. 181а).

на панигирика³⁸. При разпространението на търновските панигирични състави в сръбските манастири и на Света гора, в панигиричното ядро са били извършени минимални промени, за което свидетелстват особеностите на съдържанието на ЦИАИ 182 и на ръкописите РАН 301 и Хил 496, при съпоставка с по-късните РМ 4/5 и Гилф 56, както и с чети-минея Драг 700. Според румънския учен Й. Юфу Панигирикът на дяк Андрей представлява препис от първи том на „атонското“ издание на колекция Студион, като отбелязва още, че преписите в ръкописите от сръбската редакция на колекцията, водят началото си именно от „атонското“ издание, копие от чийто първи том, според него, е ЦИАИ 182. Но връзката между ръкописното наследство на Търново, Света гора и сръбските манастири е комплексна и опосредствана от междинни звена.

Очевидно е, че въпреки трагичната съдба на Сръбското деспотство, което губи своята независимост през 1459 г., а Белград – новооснованата столица на Стефан Лазаревич попада в унгарски ръце почти веднага след смъртта му, културната политика, провеждана от деспота, оставя дълбоки следи в книжовните традиции на сърбите. Част от тази политика включва както построяването, възстановяването и поддръжката на манастири и скитове, така и поддържането на активни връзки със скрипториите на някои от най-големите манастири в Света гора. Запазените ктиторски грамоти свидетелстват, че владетелят е обдарявал неколккратно поне три от тях – Ватопед, Панталеймон и Великата лавра Св. Атанасий; поддържани са били и традиционните връзки с манастира Хилендар, от където, по молба на Стефан Лазаревич, в Сърбия биват изпратени група монаси, които да преписват и „изправят“ поръчани от деспота книги. Активно се превеждат и преписват книги за библиотеката на деспот Стефан – богослужебни и библейски (предимно старозаветни), по които работят преводачи и кописти от Търново и Атон, установяват се нови версии на хрониките на Йоан Зо-

³⁸ К. Иванова отбелязва, че при работата върху оформянето на „търновските редакции слова и жития в календарен ред... организирането на материала се извършва в съгласие с Йерусалимския устав...“, като „установяването на новите редакции“ се извършва на два етапа; „на първия етап се създава... скелетът на житийно-панегиричните състави, подбират се и се превеждат проповеди за големите празници през цялата година и за невключените дотогава големи празници...“ (ИВАНОВА, Кл. *Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа...*, с. 204–205). Както вече беше споменато, от направените сравнения се вижда, че редуцираният състав на Зогра 107 по отношение на някои големи празници – като Въведение Богородично (21.11.) е допълнен от три други произведения в ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496 и РАН 301.

нара и Георги Амартол. Под покровителството на Стефан Лазаревич в Сръбското деспотство работи Константин Костенечки, чиято дейност, продължила и след смъртта на владетеля, оставя дълбоки следи в сръбската литература и култура. За кратко в началото на XV в. в манастира Дечани се подвизава и Григорий Цамблак, а вероятно и други Евтимиеви ученици и последователи, които намират в съседната държава благоприятни условия за продължаване на своята книжовна дейност. Сведение за преписан ръкопис – панигирик, писан по времето на деспот Стефан Лазаревич се открива в приписка от 1412 г., в която се посочва, че в „Св. Богородица Петрушка“ в Лещие („Лещанска пустиня“) близо до Парачин е бил поръчан и преписан панигирик от светогорския манастир „Св. Павел“, но за този ръкопис днес не се знае нищо³⁹; както тази приписка, така и други данни свидетелстват, че е имало няколко центъра в Сръбското деспотство (освен атонските манастири), в които са се преписвали панигирични сборници между 1411 и 1425 г.⁴⁰.

Необходимо е ново по-задълбочено проучване на ръкописите-панигирици, писани в Сръбското деспотство с ресавски правопис, приблизително по времето, по което се създава и ЦИАИ 182, за да бъде аргументирана една по-пълна картина на отликите на състава на този сборник, тъй като до момента неговото съдържание е било съпоставяно с ръкописи, които са съдържали други версии на панигиричните състави, а в изследванията на Й. Юфу този ръкопис е представен като представителен за т.нар. „атонско издание на колекция Студион“, при все, че е създаден в Белград, по поръка на сръбския владетел Стефан Лазаревич и на патриарх Никон. Съставът на Панигирика на дяк Андрей има своя специфика в сравнение със светогорските ръкописи, спрямо които се установяват паралели и близки версии на текстовете – различава се както по отношение на включените в него дати за честване на памети, състава на групите произведения за големи църковни празници, а така също и в редакционните особености на някои от творбите на патриарх Евтимий. Така Панегирикът илюстрира взаимодействието между книжовните центрове в Света гора, сръбската традиция и Търновската книжовна школа.

³⁹ СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски записи и натписи*. Књ.1. Београд, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1902, с. 68–69, № 217.

⁴⁰ ГАГОВА, Н. *Владетели и книги*. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010, с. 231.

СЪКРАЩЕНИЯ

- РАН – Румънска академия на науките, Букурещ
РМ – Рилски манастир
ЦИАИ – Църковно-исторически и архивен институт при Българската патриаршия, София
ВНБС – ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София 2008.
ВНГ – *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. François Halkin. Bruxelles, 1957 (Novum Auctarium, ed. François Halkin, 1984).
СРГ – *Clavis patrum graecorum ... Cura et studio Mauritii Geerard*. Vol. I–VI. Turnhout, 1974–2003.

ОПИСИ

- БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI – XVII века)*. Београд, 1982.
БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара*. Београд 1978.
ВАСИЉЕВ, Љ., М. ГРОЗДАНОВИЋ, Б. ЈОВАНОВИЋ. Ново датирање српских рукописа у библиотеци Румунске Академије Наука. – *Археографски прилози*, 2, 1980, с. 41–69.
ГОШЕВ, Ив. Записки и исторически текстове из непубликуваните още ръкописни и старопечатни книги (инв. № 158–223) на Църковния историко-археологически музей при Св. Синод в София. – *Годишник на Софийския университет*. IV. *Богословски факултет*, 1926–1927, с. 335–373.
ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София, 2008.
ИЉИНСКИЈ, Г. А. Рукописи Зографског манастира на Афоне. – *Известия Русского археологического института в Константинополе*. Одесса, 13, 1908, с. 253–276.
МОШИН, Вл. К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки. – В: *Избрани дела*, кн. 2, Скопје, 2003, с. 173–177.
МОШИН, Вл. Рукописи из цркве у Дубоком Потоку и из цркве св. Николе у село Ђураковцу. – В: *Старине Косова и Метохије (Приштина)*. Т. IV–V, 1971, с. 137–149.
Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1868 г. Санкт-Петербург, 1869, с. 10–159.
ПЕТКОВИЋ, С. *Опис рукописа манастира Крушедола*. Сремски Карловци, 1914.
РАЈКОВ, Б., КОЖУХАРОВ, Ст., МИКЛАС, Х., КОДОВ, Хр. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София, 1994.
СПРОСТРАНОВ, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София, 1902.

ТУРИЛОВ, А., МОШКОВА, Л. *Славянские рукописи афонских обителей*. Под ред. А.-Е. ТАХИАОС. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Kultural Studies, 1999.

ХРИСТОВА, Б., Д. КАРАДЖОВА, А. ИКОНОМОВА. *Български ръкописи от XI – XVIII в., запазени в България. Своден каталог*. Т. 1, София, 1982.

ХРИСТОВА, Б., В. ЗАГРЕБИН, Г. ЕНИН, Е. ШВАРЦ. *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт Петербург*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.

ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. Санкт-Петербург, 1905.

JUFU, J., V. BRATULESCU, O. MITRIC. *Manuscrite slavo-române din Moldova. Fondul Mănăstirii Dragomirna*. Iasi: Editura Universitatii „Alexandru Ioan Kuza“, 2012.

MATEJIC, P. *Watermarks of the Hilandar Slavic codices. A Descriptive Catalog*. Sofia: Centre international d'information sur les sources de l'histoire balkanique et mediterraneenne, 1981.

MATEJIC, P., H. THOMAS. *Catalog. Manuscripts on Microform of the Hilandar Research library The Ohio University*. 1–2, Columbus 1992.

PANAITESCU, P. P. *Catalogul manuscriselor slavo-romane si slave din Bibliotheca Academiei Romane*. Т. 2, Bucuresti, 2003.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски. – *Известия на Института за литература*, 21, 1972, с. 43–65.

ВЕЛЧЕВА, Б. За езика на дяк Андрей. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 6, Велико Търново, 1999, с. 227–230.

ГАГОВА, Н. Из книги Константина Костенечкаго: Зогр 105 – В: *Шъствоуж нзинѣ по слѣдоу оучителю. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотманова*. Съст. СЛАВОВА Т. и колектив. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 202–234.

ГАГОВА, Н. *Владетели и книги*. София: Изд. „ПАМ Пъблишинг Къмпаани ООД“, 2010.

ИВАНОВА, Кл. Зографският сборник, паметник от края на XIV в. – *Известия на Института за български език*, кн. XVII, 1969, с. 105–147.

ИВАНОВА, Кл. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в балканската ръкописна традиция. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 2, Велико Търново, 1976, с. 193–214.

ИВАНОВА, Кл. Структурно-типологична характеристика на чети-минейните сборници в южнославянската и руската литература. – В: *Славянска филология*, Т. 6, София, 1978, с. 66–77.

ИВАНОВА, Кл. Житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий (Източници и текстологически бележки). – *Старобългарска литература*, кн. 8, 1980, с. 13–36.

ИВАНОВА, Кл. Класификация, типология и каталогизация на някои типове сборници в балканската славянска ръкописна традиция. – В: *Славянска палеография и дипломатика*, 2, София, 1985, с. 173–182.

ИВАНОВА, Кл. Агиографските произведения на Симеон Метафраст в състава на южнославянските календарни сборници. – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите*. Под редакцията на Л. ТАСЕВА, М. ЙОВЧЕВА, К. ФОС, Т. ПЕНТКОВСКАЯ. Доклади от Международната конференция, София, 26–28 юни 2003 г. София: ИК „ГорексПрес“, 2004, с. 249–267.

КИСЕЛКОВ, В. Сл. Евтимиевият ученик Андрей. – *Училищен преглед*, кн. 2, 1931, с. 246–254.

НЕНЧЕВА, Е. За личността на дяк Андрей. – В: *Думи срещу догми. Сборник с доклади от Дванадесетата национална конференция за студенти, докторанти и средношколци*, Пловдив: Изд. „Контекст“, 2010, с. 216–222.

ПАНДУРСКИ, В. Панегирикът на дяк Андрей от 1425г. – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 1, София, 1974, 225–241.

РАДОЈЧИЋ, Ђ. Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград 1963, с. 221–231.

СНЕГАРОВ, ИВ. Из Скопските книгохранилища. – *Общ подем*, кн. 9–10, 1918, с. 438–455.

СТАНКОВИЋ, Р. *Рукописне књиге музеја Српске Православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*. Београд, 2003.

СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски записи и натписи*. Књ.1. Београд, штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1902.

ШПАДИЈЕР, И. Дијак Андреја – савременик Никона Јеруцалимца. – В: *Зетске Свете Горе*, 1 (Никон Јерусалимац). Цетиње 2004, с. 137–147.

ЮФУ, З. За десеттомната колекция Студион. (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу). – В: *Проучвания по случай II Конгрес по балканистика*, София, 1970, с. 299–343.

REFERENCES

[ANGELOV, B. St. „Neizvestni rǎkopisi na Mardarij Rilski.“ – *Izvestija na Institutita za literatura*, 21, 1972, 43–65.

BOGDANOVIĆ, D. *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviju (XI – XVII veka)*. Beograd, 1982.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilendara*. Beograd, 1978.

GAGOVA, N. „Iz knigi Konstantina Kostenečskago: Zogr 105“ – V: *Ѕьствоиѡж нунѡ по слъdou оучителју. Sbornik v čest na prof. d.f.n. Anna-Marija Totomanova*. Šašt. T. SLAVOVA i kolektiv. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridki“, 2021, 202–234.

GAGOVA, N. *Vladeteli i knigi*. S., Izd. „PAM Pǎblišing Kǎmpani OOD“, 2010.

GOŠEV, Iv. „Zapiski i istoričeski tekstove iz nepublikovane ošte rǎkopisni i staropečatni knigi (inv. № 158-223) na Čǎrkovnija istoriko-arheologičeski muzej pri Sv. Sinod v Sofija.“ – *Godišnik na Sofijskija universitet: IV. Bogoslovski fakultet*, 1926–1927, 335–373.

- HRISTOVA, B., D. KARADŽOVA, A. IKONOMOVA. *Balgarski räkopisi ot XI – XVIII v., zapazeni v Balgarija. Svođen katalog*. T.1, Sofia, 1982.
- HRISTOVA, B., V. ZAGREBIN, G. ENIN, E. ŠVARC. *Slavjanskije rukopisi bolgarskogo proishoždenija v Rossijskij nacional'noj biblioteke – Sankt Peterburg*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2009.
- IL'INSKIJ, G.A. „Rukopisi Zografskogo monastyrja na Afone.“ – *Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinople*. Odessa, 13, 1908, 253–276.
- IVANOVA, Kl. „Agiografskite proizvedenija na Simeon Metafrast v sästava na južnoslavjanskite kalendarni sbornici.“ – V: *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite*. Pod redakcijata na L. TASEVA, M. JOVČEVA, K. FOS, T. PENTKOVSKAJA. Dokladi ot Meždunarodnata konferencija, Sofija, 26–28 juni 2003 g. S., IK „GoreksPres“, 2004, 249–267.
- IVANOVA, Kl. „Klasifikacija, tipologija i katalogizacija na njakoi tipove sbornici v balkanskata slavjanska räkopisna tradicija.“ – V: *Slavjanska paleografija i diplomatika*, 2, Sofia, 1985, 173–182.
- IVANOVA, Kl. „Stukturno-tipologična karakteristika na četi-minejnite sbornici v južnoslavjanskata i ruskata literatura.“ – V: *Slavjanska filologija*, t. 6, Sofia, 1978, 66–77.
- IVANOVA, Kl. „Žitieto na Petka Tärnovska ot Patriarh Evtimij (Iztočnici i tekstologičeski beležki).“ – *Starobalgarska literatura*, kn. 8, 1980, 13–36.
- IVANOVA, Kl. „Žitijno-panegiričnoto nasledstvo na Tärnovskata knižovna škola v balkanskata räkopisna tradicija.“ – V: *Tärnovska knižovna škola*, t. 2, Veliko Tärново, 1976, 193–214.
- IVANOVA, Kl. „Zografskijat sbornik, pametnik ot kraja na HIV v.“ – *Izvestija na Instituta za balgarski ezik*, kn. XVII, Sofia, 1969, 105–147.
- IVANOVA, Kl. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. Sofia, 2008.
- JACIMIRSKIJ, A. I. *Slavjanskije i russkie rukopisi rumynskih bibliotek*. Sankt Peterburg, 1905.
- JUFU, Z., „Za desetomnata kolekcija Studion.“ (Iz arhiva na rumänskija izsledvač Jon Jufu).“ – V: *Proučvanija po slučaj II Kongres po balkanistika*, Sofia, 1970, 299–343.
- KISELKOVA, V. Sl. „Evtimievijat učenik Andrej.“ – *Učilišten pregled*, 1931, kn.2, 246–254.
- MOŠIN, Vl. „K datirovke rukopisej iz sobranija A. F. Gil'ferdinga Gosudarstvennoj Publičnoj biblioteki.“ – V: *Izbrani dela*, kn.2, Skopje, 2003, 173–177.
- MOŠIN, Vl. „Rukopisi iz crkve U Dubokom Potoku i iz crkve sv. Nikole u selo Burakovcu.“ – V: *Starine Kosova i Metohije* (Priština). T. IV-V, 1971, 137–149.
- NENČEVA, E. „Za ličnostta na djak Andrej.“ – V: *Dumi sreštu dogmi. Sbornik s dokladi ot Dvanadesetata nacionalna konferencija za studenti, doktoranti i srednoškolci*, Plovdiv, izd. „Kontekst“, 2010, 216–222.
- OTČET Imperatorskoj Publičnoj biblioteki za 1868 g.* Sankt-Peterburg, 1869, 10–159.
- PANDURSKI, V. „Panegirikät na djak Andrej ot 1425 g.“ – V: *Tärnovska knižovna škola*, Sofia, 1974, 225–241.
- PETKOVIČ, S. *Opis rukopisa manastira Krušedola*. Sremski Karlovci, 1914.
- RADOJČIĆ, Đ.Sp. *Tvorci i dela stare srpske književnosti*. Titograd, 1963, 221–231.

RAJKOV, B. S. KOŽUHAROV, H. MIKLAS, HR. KODOV. *Katalog na slavjanskite rǎkopisi v bibliotekata na Zografskija manastir v Sveta gora*. Sofia, 1994.

SNEGAROV, IV. „Iz Skopskite knigohranilišta“. – *Obšt podem*, 1918, kn. 9–10, 438–455.

ŠPADIJER, I. „Dijak Andreja – savremenik Nikona Jerucalimca.“ – V: *Zetske Svete Gore*, 1 (Nikon Jerusalimac). Cetinje, 2004, 137–147.

SPROSTRANOV, E. *Opis na rǎkopisite v bibliotekata pri Rilskija manastir*. Sofia, 1902.

STANKOVIĆ R., *Rukopisne knjige muzeja Srpske Pravoslavne crkve u Beogradu. Vodeni znaci i datiranje*. Beograd, 2003.

STOJANOVIĆ, Lj. *Stari srpski zapisi i natpisi*. Knj. 1. Beograd, štampano u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije, 1902.

TURILOV, A., L. MOŠKOVA. *Slavjanske rukopisi afonskih obitelej*. Pod red. A.-E. TAHIAOS. Fessaloniki, SS Cyril and Methodius Center for Kultural Studies, 1999.

VASILJEV, Lj., M. GROZDANOVIĆ, B. JOVANOVIĆ. „Novo datiranje srpskih rukopisa u biblioteci Rumunsku Akademije Nauka.“ – *Arheografski prilozi*, 2, 1980, 41–69.

VELČEVA, B. „Za ezika na djak Andrej.“ – V: *Tǎrnovska knižovna škola*, V. Tǎrnovo, 1999, 227–230.]

ПРИЛОЖЕНИЯ

Таблица 1 – Съпоставка на съдържанията на ръкописи от група 1 (ЦИАИ 182, Хил 496 и РАН 301).

Таблица 2 – Съпоставка на съдържанията на ръкописи от група 2 (Зогр 107 и Драг 700) и на ЦИАИ 182.

Таблица 3 – Съпоставка на съдържанията на ръкописи от група 3 (РМ 4/5 и Гилф 56) и ЦИАИ 182.

Таблица 4 – Съпоставка на групи от произведения за празника Рождество Богородично (08.09) в ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, Зогр 107, Драг 700, РМ 4/5, Гилф 56.

Таблица 5 – Съпоставка на групи от произведения за празника Въздвижение на кръста (14.09) в ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, Зогр 107, Драг 700, РМ 4/5, Гилф 56.

Таблица 6 – Съпоставка на групи от произведения за празника Въведение Богородично (21.11) в ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, Зогр 107, Драг 706, РМ 4/5, Гилф 56.

Списък на произведения, включени в Таблицы 1 – 6 (панигирично ядро).

Таблица 1. Съпоставка на съдържанията на ръкописи от група 1 (ЦИАИ 182, Хил 496 и РАН 301).

ЦИАИ 182 (1425 г.)	Хил 496 (1430 г.)	РАН 301 (XV в. 2/10)
(1). ВНБС 01.09/II/1а Житие на св. Симеон Стълпник. ВНГ 1683с	? (липса)	(1). ВНБС 01.09/1/1аб Край от Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820
(2). ВНБС 01.09/1/1а Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820	? (липса)	(2). ВНБС 01.09/1/2. Слово благодарствено за същия празник, единствен препис в балканската кирилска традиция от Евтимий Синкел
(3). ВНБС 06.09/1/3г Повест за чудото на архангел Михаил в Хоня, от Архип Парамонар. ВНГ1282	? (липса)	(3). ВНБС 06.09/1/3г Повест за чудото на архангел Михаил в Хоня, от Архип Парамонар. ВНГ1282
(4). ВНБС 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046	? (липса)	(4). ВНБС 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046
(5). ВНБС 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092	(1) ¹ . ВНБС 08.09/1аа (без начало). Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092	(5). ВНБС 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092
(6). ВНБС 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082	(2) ² . ВНБС 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082	(6). ВНБС 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски ВНГ 1082

¹ Произведението е отбелязано у БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог...*, с. 188 като Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски и според автора на описа започва от л. 3а в ръкописа. ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 191 посочва, че Хил 496, който е без начало, започва със слово за Рождество Богородично от Андрей Критски, в описаната тук редакция, което обаче е разположено на л. 1–3 в кодексa.

² Произведението е отбелязано у ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 195 като второ поред в съдържанието на ръкописа, намира се на л. 3–12б, докато у БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара*, с. 188-189 е посочено, че от л. 12а започва Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин, а преди това, между л. 3 и л. 11б се намира Слово за празника от Андрей Критски.

(7). ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	(3). ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	(7). ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087
(8). ВНБС 08.09/2 Слово за Рождество Богородично от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117	(4). ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117	(8). ВНБС 08.09/2 Слово за благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117
(9). ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ1112	(*) ³ . ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ1112	(9). ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ1112
(10). ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	(5) ⁴ . ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	
(11). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	(6). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на Кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	

³ Това слово е отбелязано със звездичка, тъй като присъства на л. 366–476, според описа на ръкописа у БОГДАНОВИЃ, Д. *Каталог...*, с. 189, но е пропуснато в статията за словото у ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 197. Не е ясно дали произведението присъства в ръкописа. Във всеки случай присъствието му би било предположително, предвид връзките между съставите на ЦИАИ 182 и Хил 496.

⁴ У ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 213. Това произведение е описано като 6-то поред в състава на ръкописа, първо за празника, което би могло да бъде вярно, ако преди него е имало друга творба – може би Словото за Рождество от Теодор Нови изповедник, което поради някакви причини е изпуснато в ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, но, както беше посочено в бел. 3, присъства в описа на сръбския учен; още повече, че листовете, на които се намира произведението на Йоан Златоуст, според Иванова, отговарят на листовете, където то е описано у БОГДАНОВИЃ, Д. *Каталог...*, с. 189 (48а–54б) (може би пропускът на словото от Теодор Нови изповедник в справочника на К. Иванова е бил механичен или печатна грешка).

(12). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	(7). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на Кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	
(13). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433	(8). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на Кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433	
(14). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430	(9). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430	
	(10). ВНБС 23.09/16 Слово за зачатие на Йоан Кръстител, от Йоан Златоуст. ВНГ 848к	
(15). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923	(11). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан, от Йоан Златоуст. ВНГ 923	(10). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан, от Йоан Златоуст. ВНГ 923
(16). ВНБС 26.09/3 Похвала за евангелист Йоан Богослов от Йоан Златоуст. ВНГ 926	(12). ВНБС 26.09/3 Похвала за евангелист Йоан Богослов, от Йоан Златоуст. ВНГ 926	(11). ВНБС 26.09/3 Похвала за евангелист Йоан Богослов, от Йоан Златоуст. ВНГ 926
(17). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома ВНГ 1838	(13). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома ВНГ 1838	(12). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома. ВНГ 1838
(18). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за апостол Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763	(14). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763	(13). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763
(19). ВНБС 14.10/II/1а Житие на препод. Параскева – Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий. (Разширена първична редакция)	(15). ВНБС 14.10/II/16 Житие на препод. Параскева – Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий (съкратена първична редакция)	(14). ВНБС 14.10/II/16 Житие на препод. Параскева – Петка Епиватска, Търновска, от патриарх Евтимий (съкратена първична редакция)

(20). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f	(16). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f	(15). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f
(21). ВНБС 19.10/I/1 Мъчение на мъч. Уар от Симеон Метафраст ВНГ 1863	(17). ВНБС 19.10/I/1 Мъчение на мъч. Уар от Симеон Метафраст. ВНГ 1863	(16). ВНБС 19.10/I/1 Мъчение на мъч. Уар от Симеон Метафраст. ВНГ 1863
(22). ВНБС 19.10/II/1a Житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий (без разширението с Рилската повест от Владислав Граматик).	(18). ВНБС 19.10/II/1a Житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий (без разширението с Рилската повест от Владислав Граматик).	(17). ВНБС 19.10/II/1a Житие на Иван Рилски от патриарх Евтимий (без разширението с Рилската повест от Владислав Граматик).
(23). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170	(19). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170	(18). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170
(24). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий.	(20). ВНБС 21.10/II/1a Житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий (без край)	(19). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий.
(25). ВНБС 26.10/4a Мъчение на св. Димитър. (дометафрастово) ВНГ 497	(21*) ⁵ . ВНБС 26.10/4аб (без начало) Мъчение на св. Димитър. (дометафрастово) ВНГ 497	(20). ВНБС 26.10/4a Мъчение на св. Димитър. (дометафрастово) ВНГ 497
(26). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лидда, от Аркадий Кипърски. ВНГ 684	(22). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лидда, от Аркадий Кипърски. ВНГ 684	(21). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лидда, от Аркадий Кипърски. ВНГ 684

⁵ Това произведение не е отбелязано в описа на БОГДАНОВИЪ, Д. *Каталог...*, 1978, но според ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 269 то се открива (без начало) на л. 240–245 в ръкопис Хил 496. Мъчението не е отбелязано и у ТУРИЛОВ, А., Л. МОШКОВА. *Славянские рукописи...* с. 378–379. К. Иванова отбелязва също, че предходното произведение – *Житие на преп. Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий*, е без край и се намира на л. 217–239б от кодекса (ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 261).

(27). ВНБС 08.11/3 Слово за Събора на безплътните сили от Йоан Евхаитски. ВНГ 128	(23*) ⁶ . ВНБС 08.11/3 Слово за Събора на безплътните сили от Йоан Евхаитски. ВНГ 128	(22). ВНБС 08.11/3 Слово за Събора на безплътните сили от Йоан Евхаитски. ВНГ 128
(28). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст (Шеста беседа от „Маргарит“) ВНГ 124	(24). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст. (Шеста беседа от „Маргарит“) ВНГ 124	(23). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст(Шеста беседа от „Маргарит“). ВНГ 124
(29). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.	(25). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски	(24). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски
(30). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български.	(26). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий, патриарх Константинополски. ВНГ 1149	(25). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий, патриарх Константинополски. ВНГ 1149
(31). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константинополски. ВНГ 1149	(27). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1149	(26). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1149
(32). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман, патриарх Константинополски. ВНГ 1103	(28). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман, патриарх Константинополски. ВНГ 1103	(27). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман, патриарх Константинополски. ВНГ 1103

⁶ Словото от Йоан Евхаитски за Събора на архангелите отсъства от описа в Д. БОГДАНОВИЃ, Д. *Каталог...*, 1978, но се открива у ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 285 (на л. 250–266б от кодекса). В описа на ТУРИЛОВ, А., Л. МОШКОВА. *Славянские рукописи...* с. 378–379, също, както и у БОГДАНОВИЃ това произведение липсва. За предходното произведение – Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида, от Аркадий Кипърски, в БОГДАНОВИЃ, Д. *Каталог...*, с. 189 се отбелязва, че се намира на л. 245–267, но според ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 284 словото се открива на л. 245–250 от кодекса. Тук възприемам мнението на К. Иванова, с уговорката, че съдържанието на ръкописа се нуждае от допълнителни проучвания. В описа на ТУРИЛОВ, МОШКОВА, *Славянские рукописи...*, с. 379 също присъства заглавието на това произведение – „Похвала от Аркадий Кипърски за обновлението на храма на великомъченик Георги“, но не е посочено местоположението на произведението в ръкописа.

(33). ВНБS 28.11/1 Житие на Стефан Нови Изповедник, от Симеон Метафраст. ВНГ 1667	(29). ВНБS 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман, патриарх Константинополски. ВНГ 1104	(28). ВНБS 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман, патриарх Константинополски. ВНГ 1104
ВНБS 27.01/2 (?) (без край, добавено допълнително) Слово за пренасяне мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор. ВНГ 878	(30). ВНБS 21.11/46 Похвално слово за Въведение Богородично от Георги епископ Никомидийски. ВНГ 1108	(29). ВНБS 21.11/46 Похвално слово за Въведение Богородично от Георги епископ Никомидийски. ВНГ 1108
	(31) ⁷ . ВНБS 28.11/1 Житие на Стефан Нови Изповедник, от Симеон Метафраст. ВНГ 1667	(30). ВНБS 28.11/1 Житие на Стефан Нови Изповедник, от Симеон Метафраст. ВНГ 1667
		(допълнително) (49). ВНБS 14.09/10г Повест за обретеното на кръста от Александър мних. ВНГ 410

⁷ У БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог...*, с. 189 се отбелязва, че това житие няма край, но у К. Иванова (ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 327) такова нещо не е посочено, като обаче в ИВАНОВА, К. *Bibliotheca...*, с. 153 авторката посочва, че ръкописът е без край; в описа на ТУРИЛОВ, А. и Л. МОШКОВА, *Славянские рукописи...*, с. 379 е отбелязано че житието е без край, но не и че ръкописът е без край.

Таблица 2. Съпоставка на съдържанията на ръкописи от група 2 (Зогр 107 и Драг 700) и на ЦИАИ 182

ЦИАИ 182	Зогр 107	Драг 700
(1). ВНБС 01.09/II/1а Житие на св. Симеон Стълпник. ВНГ 1683с		(2*) ¹ . ВНБС 01.09/II 1д Житие на св. Симеон Стълпник. Запазени са само последните листове от Житието.
(2). ВНБС 01.09/I/1а Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820	(1). ВНБС 01.09/I/1а Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820	(1?) липса. Според съдържанието на кодекса е било включено Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст.
(3). ВНБС 06.09/I/3г Повест за чудото на арх. Михаил в Хоня от Архип Парамонар. ВНГ 1282		(3). ВНБС 06.09/I/3г Повест за чудото на арх. Михаил в Хоня от Архип Парамонар. ВНГ 1282
(4). ВНБС 08.09/3д Протоевангелие от Яков, архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046	(2). ВНБС 08.09/3д Протоевангелие от Яков, архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046	(4). ВНБС 08.09/3д Протоевангелие от Яков, архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046
(5). ВНБС 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092	(3). ВНБС 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092	(5). ВНБС 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски ВНГ 1092
(6). ВНБС 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082	(4). ВНБС 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082	(6). ВНБС 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082
(7). ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	(5). ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	(8). ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087

¹ Наличието на това произведение е отбелязано у ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 181 (посочено е, че се намира на л. 1–56), където се твърди, че „не може със сигурност да се определи към коя група принадлежи“, текстът е без начало; в описите на ЮФУ, З. *За десеттомната колекция Студион...*, с. 211 и JUFU, J., V. BRATULESCU, O. MITRIC. *Manuscrise slavo-române din Moldova...*, с. 136 само е споменато, че е включено в кодекса.

(8). ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117		
(9). ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Студит. ВНГ 1112		(7). ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Студит. ВНГ 1112
	(6). ВНБС 09.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117	(9). ВНБС 09.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117
		(10). ВНБС 14.09/10б Повест за намирането на кръста, от Александър Мних. ВНГ 140
(10). ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	(10). ВНБС 14.09./14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	(14). ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446
(11). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	(7). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	(11). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422
(12). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	(8). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	(12). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443
(13). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433	(11). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433	(15). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433
(14). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430	(9). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430	(13). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430
		(18). ВНБС 23.09/1 Слово за зачатие на Йоан Кръстител от Йоан Златоуст. ВНГ 848к

(15). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923	(12). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923	(21). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923
(16). ВНБС 26.09/3 Похвала за еванг. Йоан Богослов от Йоан Златоуст. ВНГ 926	(13). ВНБС 26.09/3 Похвала за еванг. Йоан Богослов от Йоан Златоуст. ВНГ 926	(22). ВНБС 26.09/3 Похвала за еванг. Йоан Богослов от Йоан Златоуст. ВНГ 926
(17). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома ВНГ 1838		(23). ВНБС 26.09/5 Похвално слово за еванг. Йоан от Йоан Екзарх ВНГ 923в
(17). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома ВНГ 1838	Похвала за ап. Тома (?) присъства в съдържанието на кодекса.	(24). ВНБС 06.10/26 Деяние на ап. Тома (апокриф). ВНГ 1800
		(25). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома ВНГ 1838
(18). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763	(14). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763	(26). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763
(19). ВНБС 14.10/II/1a Житие на Параскева- Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий. (разширена първична редакция)	(15). ВНБС 14.10/II/1a Житие на Параскева- Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий. (разширена първична редакция)	(28). ВНБС 14.10/II/1a Житие на Параскева-Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий. (разширена първична редакция)
(20). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f	(16). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f	(29). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f
(21). ВНБС 19.10/1/1 Мъчение на Уар от Симеон Метафраст. ВНГ 1863		

(22). ВНБС 19.10/II/1а Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий (без разширението с Рилската повест от Владислав Граматик).	(17). ВНБС 19.10/II/1а Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий (без разширението с Рилската повест от Владислав Граматик).	(30). ВНБС 19.10/II/1а Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий (без разширението с Рилската повест от Владислав Граматик).
(23). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170	(18). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170	(31). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170
		(32). ВНБС 21.10/I/1 Житие на Иларион Велики. ВНГ 753
(24). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.	(19). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.	(33). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.
		(36). ВНБС 26.10/1 Мъчение и чудеса на св. Димитър Солунски. (гръц. текст неидентифициран).
		(38). ВНБС 26.10/4г Мъчение на св. Димитър (дометафрастово) ВНГ 497
(25). ВНБС 26.10/4а Мъчение на св. Димитър (дометафрастово) ВНГ 497	(20). ВНБС 26.10/4а Мъчение на св. Димитър (дометафрастово) ВНГ 497	(37). ВНБС 26.10/4а Мъчение на св. Димитър (дометафрастово) ВНГ 497
(26). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида от Аркадий Кипърски. ВНГ 684	(21). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида от Аркадий Кипърски. ВНГ 684	(41). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида от Аркадий Кипърски. ВНГ 684
(27). ВНБС 08.11/3 Похвално слово за Събора на безплътните от Йоан Евхаитски. ВНГ 128	(22). ВНБС 08.11/3 Похвално слово за Събора на безплътните от Йоан Евхаитски. ВНГ 128	(43). ВНБС 08.11/3 Похвално слово за Събора на безплътните от Йоан Евхаитски. ВНГ 128
(28). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст (Шеста беседа от „Маргарит“). ВНГ 124	(23). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст (Шеста беседа от „Маргарит“). ВНГ 124	(44). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст (Шеста беседа от „Маргарит“). ВНГ 124

(29). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.	(24). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.	(45). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.
(30). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107	(25). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107	
(31). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий архиепископ Константинополски. ВНГ 1149	(26). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий архиепископ Константинополски. ВНГ 1149	
(32). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман архиепископ Константинополски. ВНГ 1103		
(33). ВНБС 28.11/1 Житие на Стефан Нови изповедник от Симеон Метафраст. ВНГ 1667	(27). ВНБС 28.11/1 Житие на Стефан Нови изповедник от Симеон Метафраст. ВНГ 1667	
ВНБС 27.01/2 (?) (без край, добавено допълнително) Слово за пренасяне мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор. ВНГ 878		

Таблица 3. Съпоставка на съдържанията на ръкописи от група 3 (РМ 4/5 и Гилф 56) и ЦИАИ 182

ЦИАИ 182	РМ 4/5	Гилф 56
(1). ВНBS 01.09/II/1a Житие на св. Симеон Стълпник. ВНГ 1683с	ВНBS 01.09/II/1в Житие на св. Симеон Стълпник. ВНГ 1683с (допълнително за празника, в края на кодекса)	
(2). ВНBS 01.09/I/1a Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820	(1). ВНBS 01.09/I/1a Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820	(1). ВНBS 01.09/I/1аа Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНГ 820 (край от произведението)
(3). ВНBS 06.09/I/3г Повест за чудото на архангел Михаил в Хоня, от Архип Парамонар. ВНГ 1282	(2). ВНBS 06.09/I/3г Повест за чудото на архангел Михаил в Хоня, от Архип Парамонар. ВНГ 1282	(2). ВНBS 06.09/I/3г Повест за чудото на архангел Михаил в Хоня, от Архип Парамонар. ВНГ 1282
(4). ВНBS 08.09/Зд Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046	(3). ВНBS 08.09/Зд Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНГ 1046	(3). ВНBS 08.09/Здв Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. (без край) ВНГ 1046
(5). ВНBS 08.09/1a Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092	(4). ВНBS 08.09/1a Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092	(4). ВНBS 08.09/1аб (без начало) Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1092
(6). ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082	(5). ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082	(5). ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНГ 1082
(7). ВНBS 08.09/6a Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	(6). ВНBS 08.09/6a Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	(6). ВНBS 08.09/6a Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087

(8). ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117	(7). ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117	(7). ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан, презвитер Евийски. ВНГ 1117
(9). ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Студит. ВНГ 1112	(8). ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Студит. ВНГ 1112	
(10). ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	(9). ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	(8). ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446
(11). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	(10). ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	
(12). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	(11). ВНБС 14.09/76 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	
(13). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433	(12). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433	(9). ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433
(14). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430	(13). ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на Кръста от Пандолей презвитер. ВНГ 430	
	(14). ВНБС 14.09/10г Повест за обретението на кръста от Александър, монах Кипърски. ВНГ 410	(10). ВНБС 14.09/10г Повест за обретението на кръста от Александър, монах Кипърски. ВНГ 410

	(16). ВНБС 23.09/16 Слово за зачатие на Йоан Кръстител. ВНГ 848к	(12). ВНБС 23.09/16 Слово за зачатие на Йоан Кръстител. ВНГ 848к
(15). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923	(17). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923	(13). ВНБС 26.09/2 Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНГ 923
(16). ВНБС 26.09/3 Похвала за евангелист Йоан Богослов. ВНГ 926	(18). ВНБС 26.09/3 Похвала за евангелист Йоан Богослов. ВНГ 926	(14). ВНБС 26.09/3 Похвала за евангелист Йоан Богослов. ВНГ 926
(17). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома. ВНГ 1838	(19). ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома. ВНГ 1838	(17) ¹ . ВНБС 06.10/4 Беседа за ап. Тома ВНГ 1838
(18). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763	(20). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНГ 763	(15). ВНБС 09.10/1/1 Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. (нарушен календарен ред и място, преди 30.09) ВНГ 763
(19). ВНБС 14.10/II/1а Житие на Параскева- Петка Епиватска, Търновска от партиарх Евтимий. (разширена първична редакция)	(21). ВНБС 14.10/II/1г Житие на Параскева- Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий. (разширена първична редакция + добавка на Григорий Цамблак, поместена в края на кодекса)	(18). ВНБС 14.10/II/1г Житие на Параскева- Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий. (разширена редакция + добавка на Григорий Цамблак)
(20). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за еванг. Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f	(22). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за еванг. Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f	(19). ВНБС 18.10/1 Похвално слово за еванг. Лука от Теодор Дафнопат. ВНГ 993f

¹ Преписът не е отбелязан в статията, посветена на произведението у ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 210, но присъства в ХРИСТОВА, Б., В. ЗАГРЕБИН, Г. ЕНИН, Е. ШВАРЦ. *Славянские рукописи болгарского происхождения...*, с. 201; в дигитализираното копие на ръкописа се намира на л. 128а–130.

(21). ВНБС 19.10/1/1 Мъчение на Уар от Симеон Метафраст. ВНГ 1863	(23). ВНБС 19.10/1/1 Мъчение на Уар от Симеон Метафраст. ВНГ 1863	(21). ВНБС 19.10/1/1 Мъчение на Уар от Симеон Метафраст. ВНГ 1863
(22). ВНБС 19.10/II/1a Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий. (без разширението с Рилската повест на Владислав Граматик).	(24). ВНБС 19.10/II/16 Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий. (текстът на патриарх Евтимий е разширен с Рилската повест на Владислав Граматик).	(20). ВНБС 19.10/II/1a Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий. (текстът на патриарх Евтимий е разширен с Рилската повест на Владислав Граматик)
(23). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170	(25). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170	(22). ВНБС 20.10/1 Мъчение на Артемий. ВНГ 170
		(23). ВНБС 21.10/1/16 Житие на Иларион Велики. ВНГ 753
(24). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.	(26). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.	(24). ВНБС 21.10/II/1 Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий.
(25). ВНБС 26.10/4a Мъчение на св. Димитър. (дометафр.) ВНГ 497	(27). ВНБС 26.10/4a Мъчение на св. Димитър. (дометафр.) ВНГ 497	(26). ВНБС 26.10/4a Мъчение на св. Димитър. (дометафр.) ВНГ 497
	(28). ВНБС 26.10/6a Беседа за св. Димитър от Григорий Палама. ВНГ 546	
(26). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида, от Аркадий Кипърски. ВНГ 684	(29). ВНБС 03.11/1 Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лида, от Аркадий Кипърски. ВНГ 684	
(27). ВНБС 08.11/3 Слово за Събора на безплътните от Йоан Евхаитски. ВНГ 128		(27). ВНБС 08.11/3 Слово за Събора на безплътните от Йоан Евхаитски. ВНГ 128

(28). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст. (Шеста беседа от „Маргарит“) ВНГ 124	(30). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст. (Шеста беседа от „Маргарит“) ВНГ 124	(28). ВНБС 08.11/12 Беседа за серафимите от Йоан Златоуст. (Шеста беседа от „Маргарит“) ВНГ 124
(29). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.	(31). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.	(29). ВНБС 08.11/7 Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски.
(30). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107	(32). ВНБС 21.11/5в Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български (без край) ВНГ 1107	(30). ВНБС 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107
(31). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий архиепископ Константинополски. ВНГ 1149	(33*) ² . ВНБС 21.11/86а Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий архиепископ Константинополски (без начало). ВНГ 1149	(31). ВНБС 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий архиепископ Константинополски. ВНГ 1149
(32). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман партиарх Константинополски. ВНГ 1103	(34). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман партиарх Константинополски. ВНГ 1103	(33). ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман партиарх Константинополски. ВНГ 1103
	(35). ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константинополски. ВНГ 1104	(32). ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константинополски. ВНГ 1104

² Това похвално слово не е отбелязано в описа на Стространов 1902, но присъства, според К. Иванова (ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica...*, с. 313) като второ поред слово за празника Въведение Богородично на л. 195–197 в кодекса.) (Според Спространов, Е. *Опис на ръкописите...*, с. 87 на л. 194а–199а се открива Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт Български).

	(36). ВНБС 21.11/46 Похвално слово за Въведение Богородично от Георги еп. Никомидийски. ВНГ 1108	(34). ВНБС 21.11/46 Похвално слово за Въведение Богородично от Георги еп. Никомидийски. ВНГ 1108
(33). ВНБС 28.11/1 Житие на Стефан Нови изповедник от Симеон Метафраст. ВНГ 1667	(37). ВНБС 28.11/1 Житие на Стефан Нови изповедник от Симеон Метафраст. ВНГ 1667	(35). ВНБС 28.11/1 Житие на Стефан Нови изповедник от Симеон Метафраст. ВНГ 1667
ВНБС 27.01/2 (?) (без край) Слово за пренасяне мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор (добавено допълнително) ВНГ 878	ВНБС 27.01/2 Слово за пренасяне мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор (добавено допълнително в края на кодекса) ВНГ 878	(37). ВНБС 27.01/2 Слово за пренасяне мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор ВНГ 878

Таблица 4. Съпоставка на съдържанието на ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, Зогр 107, Драг 700, РМ 4/5, Гилф 56 (групи от произведения за празника Рождество Богородично за 08.09., както и такива, които са поместени за 09.09. – Благовещение на Йоаким и Анна в два от представените ръкописи, но са включени за 08.09 в други от тях)

ЦИАИ 182	Хил 496	РАН 301	Зогр 107	Драг 700	РМ 4/5	Гилф 56
ВНBS 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНG 1046	Липса?	ВНBS 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНG 1046	ВНBS 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНG 1046	ВНBS 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНG 1046	ВНBS 08.09/3д Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНG 1046	ВНBS 08.09/3дв Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. (без край) ВНG 1046
ВНBS 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1092	ВНBS 08.09/1аа (без начало). Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1092	ВНBS 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1092	ВНBS 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1092	ВНBS 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски ВНG 1092	ВНBS 08.09/1а Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1092	ВНBS 08.09/1аб (без начало) Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1092
ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1082	ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1082	ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски ВНG 1082	ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1082	ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1082	ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1082	ВНBS 08.09/5 Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНG 1082

ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	ВНБС 08.09/6 Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	ВНБС 08.09/6а Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087	ВНБС 08.09/6а Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНГ 1087
ВНБС 08.09/2 Слово за благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117	ВНБС 08.09/2 Слово за благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117	ВНБС 08.09/2 Слово за благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117	ВНБС 09.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117	ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117	ВНБС 08.09/2 Слово за Благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан презвитер Евийски. ВНГ 1117
ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	(*) ¹ . ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112	ВНБС 08.09/7 Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНГ 1112

¹ Това слово е отбелязано със звездичка, тъй като присъства на л. 36б–47б, според описа на ръкописа у БОГДАНОВИЃ, Д. *Каталог ћирилских рукописа...*, с. 189, но е пропуснато у ВНБС, с. 197. Не е ясно дали произведеното присъства в ръкописа. Във всеки случай присъствието му би било предположително, предвид връзките между съставите на ЦИАИ 182 и Хил 496.

Таблица 5. Съпоставка между съдържанието на ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, Зогр 107, Драг 700, РМ 4/5, Гилф 57 (групи от произведения за празника Въздвижение на кръста, вкл. поместени допълнително в кодексите творби за 14.09)

ЦИАИ 182	Хил 496	РАН 301	Зогр 107	Драг 700	РМ 4/5	Гилф 56
ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446		ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	ВНБС 14.09/10б Повест за обретението на кръста от Александър Мних. ВНГ 140	ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446	ВНБС 14.09/14а Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНГ 446
ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422		ВНБС 14.09/7б Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	ВНБС 14.09/1 Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 422	ВНБС 14.09/4 Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНГ 433
ВНБС 14.09/7б Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	ВНБС 14.09/7б Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443		ВНБС 14.09/9а Слово за Въздвижение на кръста от Пантолей презвитер. ВНГ 430	ВНБС 14.09/7б Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	ВНБС 14.09/7б Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНГ 443	ВНБС 14.09/10г Повест за обретението на кръста от Александър Мних. ВНГ 410

Таблица 6. Съпоставка между съставите на ръкописите ЦИАИ 182, Хил 496, РАН 301, Зогр 107, Драг 706*, РМ 4/5, Гилф 56 (групи от произведения за празника Въведение Богородично, 21.11).

ЦИАИ 182	Хил 496	РАН 301	Зогр 107	Драг 706*	РМ 4/5	Гилф 56
ВНBS 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107	ВНBS 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски. ВНГ 1149	ВНBS 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски. ВНГ 1149	ВНBS 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107	ВНBS 21.11/5a ¹ Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. (без начало) ВНГ 1107	ВНBS 21.11/5в Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български (без край). ВНГ 1107	ВНBS 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНГ 1107
ВНBS 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски. ВНГ 1149	ВНBS 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български.	ВНBS 21.11/5 Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български	ВНBS 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски. ВНГ 1149	ВНBS 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски. ВНГ 1149	ВНBS 21.11/86а Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски (без начало) ВНГ 1149	ВНBS 21.11/86 Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константи- нополски. ВНГ 1149

* Групата от произведения за празника Въведение Богородично в ръкопис Драг 706 е включена в таблицата като допълнителна, тъй като ръкопис Драг 700 не съдържва текстове за празника (бел. 29).

¹ У ЮФУ, 3. *За десеттомната колекция Студион...*, с. 317 само е посочено, че на първата страница се е намирало заглавие на първа статия – *Слово за Въведение Богородично от Теофилакт Български*, докато у ВНBS, с. 311 е посочено, че произведението (без начало) се открива на л. 1-6 от кодекса.

ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103	ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103	ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103		ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Георги еп. Никоимидийски. ВНГ 1108	ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1104	ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103	ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103
ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103	ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1104	ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1104		ВНБС 21.11/46 Похвално слово за Въведение Богородично от Георги епископ Никоимидийски. ВНГ 1108	ВНБС 21.11/96 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1104	ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103	ВНБС 21.11/16 Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константи- нополски. ВНГ 1103

ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(в съответните редакции и според класификацията им в ВНБС),
ВКЛЮЧЕНИ В ТАБЛИЦИ 1, 2 И 3 И В ТАБЛИЦИ 4, 5, 6
(ПАНИГИРИЧНО ЯДРО):

- ❖ Житие на св. Симеон Стълпник. ВНБС 01.09/II/1a
- ❖ Слово за началото на индикта от Йоан Златоуст. ВНБС 01.09/I/1a
- ❖ Слово за началото на индикта от Евтимий Синкел. ВНБС 01.09/I/2 (единствен препис в ръкопис РАН 301)
- ❖ Повест за чудото на архангел Михаил в Хоня от Архип Парамонар. ВНБС 06.09/I/3г
- ❖ Протоевангелие от Яков архиепископ Йерусалимски. ВНБС 08.09/3д
- ❖ Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНБС 08.09/1a
- ❖ Слово за Рождество Богородично от Андрей Критски. ВНБС 08.09/5
- ❖ Слово за Рождество Богородично от Йоан Дамаскин. ВНБС 08.09/6
- ❖ Слово за благовещението на Йоаким и Анна и за Рождество Богородично от Йоан, презвитер Евийски. ВНБС 08.09/2
- ❖ Слово за Рождество Богородично от Теодор Нови изповедник. ВНБС 08.09/7
- ❖ Слово за Въздвижение на кръста от Йоан Златоуст. ВНБС 14.09/14a
- ❖ Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНБС 14.09/1
- ❖ Слово за Въздвижение на кръста от Андрей Критски. ВНБС 14.09/76
- ❖ Слово за Въздвижение на кръста от Василий Селевкийски. ВНБС 14.09/4
- ❖ Слово за Въздвижение на кръста от Пандолей презвитер. ВНБС 14.09/9a
- ❖ Повест за обретенето на кръста от Александър Мних. ВНБС 14.09/10г
- ❖ Слово за зачатие на Йоан Кръстител от Йоан Златоуст. ВНБС 23.09/16
- ❖ Първа хомилия върху Евангелието от Йоан от Йоан Златоуст. ВНБС 26.09/2
- ❖ Похвала за евангелист Йоан Богослов от Йоан Златоуст. ВНБС 26.09/3
- ❖ Беседа за ап. Тома. ВНБС 06.10/4
- ❖ Похвала за ап. Яков Алфеов от Никита Пафлагон. ВНБС 09.10/I/1
- ❖ Житие на препод. Параскева-Петка Епиватска, Търновска от патриарх Евтимий:
 - ВНБС 14.10/II/1a (разширена първична редакция)
 - ВНБС 14.10/II/1б (съкратена първична редакция)
 - ВНБС 14.10/II/1г (разширена редакция с разказ за пренасяне на мощите от Григорий Цамблак)
- ❖ Похвално слово за евангелист Лука от Теодор Дафнопат. ВНБС 18.10/1
- ❖ Мъчениена мъч. Уар от Симеон Метафраст. ВНБС 19.10/I/1
- ❖ Житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий:
 - ВНБС 19.10/II/1a – без разширението с Рилската повест на Владислав Граматик.
 - ВНБС 19.10/II/1б – текстът на патриарх Евтимий, разширен с Рилската повест на Владислав Граматик.

- ❖ Мъчение на Артемий. ВНБС 20.10/1
- ❖ Житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий. ВНБС 21.10/II/1
- ❖ Мъчение на св. Димитър (дометафрастово). ВНБС 26.10/4а
- ❖ Похвално слово за обновяването на храма на св. Георги в Лидда от Аркадий Кипърски. ВНБС 03.11/1
- ❖ Слово за Събора на безплътните сили от Йоан Евхаитски. ВНБС 08.11/3
- ❖ Беседа за серафимите от Йоан Златоуст (Шеста беседа от „Маргарит“). ВНБС 08.11/12
- ❖ Похвално слово за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски. ВНБС 08.11/7
- ❖ Похвално слово за Въведение Богородично от Теофилакт архиепископ Български. ВНБС 21.11/5
- ❖ Похвално слово за Въведение Богородично от Тарасий патриарх Константинополски. ВНБС 21.11/8б
- ❖ Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константинополски.
- ❖ ВНБС 21.11/1б
- ❖ Похвално слово за Въведение Богородично от Герман патриарх Константинополски. ВНБС 21.11/9б
- ❖ Похвално слово за Въведение Богородично от Георги епископ Никомидийски:
ВНБС 21.11/4б
ВНБС 21.11/4а
- ❖ Житие на Стефан Нови иповедник от Симеон Метафраст. ВНБС 28.11/1
- ❖ Слово за пренасяне мощите на Йоан Златоуст от Козма Веститор. ВНБС 27.01/2

THE PANEGYRIC OF DYAK ANDREY OF 1425 COMPARED TO THE CLOSEST SOUTH SLAVONIC MANUSCRIPTS

Abstract. The author examines the comparison between the contents of manuscript No. 182, Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria, Sofia – the homiliary of Dyak Andrey from year 1425 and six other manuscripts, divided into three groups. The comparison of the contents of manuscripts, included in the first group and those in the second and third groups reveals the peculiarities of the composition of manuscripts written with Resava orthography in Mont Athos. Their chronology is the same as the Panegyric of Dyak Andrey which was created in Belgrade during the reign of despot Stefan Lazarevic (1402–1427) and by the order of Serbian patriarch Nikon, attested in the colophon to the manuscript.

Keywords: homiliary, Dyak Andrey, EHA1 182, Hilandar 496, BAR 301, Zograf 107, Dragomirna 700, Rila monastery 4/5, Hilferding 56

Elisaveta Nencheva, PhD

Department of Old Bulgarian Literature

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences,

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

E-mail: elis.nencheva@abv.bg

ЛИСТА НЕРАДНИХ ДАНА У ГОРАЖДАНСКОМ ПСАЛТИРУ С ПОСЛЕДОВАЊЕМ ИЗ 1521. ГОДИНЕ

Резиме. У раду је анализиран састав са пописом нерадних дана у години који је објављен у Горажданском псалтиру с последовањем. Он се састоји из три целине. Прва и друга садрже непокретне и покретне празнике у години, док трећа садржи санкције за вернике који не празнују прописане дане. У саставу су пописана 102 нерадна дана у години, рачунајући и недеље. Санкције су духовне и световне природе, и исказане су различито, у зависности од друштвеног слоја и статуса преступника.

Листа нерадних дана са санкцијама не припада уобичајеним саставима псалтира с последовањем. Она је пенитенцијалног, а не богослужбеног обележја и води порекло из средњег века. Један њен препис постоји у евхологиону са пенитенцијалним саставима са почетка XV столећа. Њено присуство у горажданској богослужбеној књизи препознајемо као део уредничког посла штампара и јеромонаха Теодора Љубавића. Захваљујући томе што је штампана књига убрзо преписивана у рукописну, познате су нам још две копије типа горажданске листе нерадних дана у различитим богослужбеним књигама.

Кључне речи: нерадни дани и празници, календари, духовне и световне санкције, горажданска штампарија, псалтир с последовањем.

1.

Горажданска штампарија је позната у свету старе ћириличне штампане књиге по своја три издања и штампарима и уредницима тих издања, браћи Ђури и Теодору, као и њиховом оцу Божидару Љубавићу, богатом трговачком предузетнику, оснивачу и финансијеру штампарије.¹ Књиге су објављиване у нама данас непознатом тиражу,

¹ О Горажданској штампарији в. *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе XV–XVII века*. Ур. М. ПЕШИКАН, К. МАНО-ЗИСИ, М. КОВАЧЕВИЋ. Београд: САНУ – Матица српска – НБС, 1994,

у правилним размацима, једна за другом: јула 1519. године штампан је Служабник („Литургија“), октобра 1521. године Псалтир с последовањем и октобра 1523. године Требник („Молитвеник“).² Правилни ритам објављивања указује на унапред осмишљене задатке издавачке делатности и релативно добру организацију посла, тако да су избегнуте дуже паузе. Штампане Служабника отпочело је у Италији где су браћа изучила штампарски занат и основала штампарију захваљујући очевој финансијског подршци. За Служабник и Псалтир с последовањем се у колофону тих књига каже да су штампани „наредбом“ (повѣлѣніемъ) Божидара.³ Потражња за књигама у црквеним круговима била је знатна, што је подстицало тржишну утакмицу. Штампане су књиге за које се сматрало да су неопходне у свакодневној богослужбеној и пастирској пракси, док је конкуренција препозната у венецијанској штампарији Божидара Вуковића, пореклом из Подгорице, организованој отприлике у исто време.⁴ Штампарија Вуковића је постала позната по својим издањима црквених књига, а њихова прва књига била је, такође, Служабник („Литургија“), објављена исте године кад и књига Љубавића.⁵

Међутим, породична трагедија Љубавића у виду преране Ђурине смрти, утицала је на пресељење њихове штампарије из Италије у Османско царство, у Горажде, место порекла породице. Штампарија је била смештена у порти Цркве Св. Ђорђа и њоме је са знатним успехом руководио Ђурин брат, јеромонах Теодор. У науци се данас не зна поуздано да ли је штампање прве књиге, које је отпочело у Италији,

с. 92–98; NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band IV: Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. Bibliotheca bibliographica Aureliana CLXX. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 2001, S. 73–101, 165–191.

² Фототипска издања књига су објављена 2008. године трудом Народне библиотеке Србије и Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, као део вишетомног издања *Горажданска штампарија 1519–1523: Литургија 1519. Фототипско издање*. Ур. К. МАНО-ЗИСИ. Београд – Источно Сарајево, 2008; *Псалтир с последовањем 1521. Фототипско издање*. Ур. К. МАНО-ЗИСИ. Београд – Источно Сарајево 2008; *Молитвеник 1523. Фототипско издање*. Ур. К. МАНО-ЗИСИ. Београд – Источно Сарајево 2008. У међувремену је настало друго фототипско издање, учињено према првом, које су објавили Православни богословски факултет „Св. Василије Острошки“ у Фочи Универзитета у Источном Сарајеву и Филозофски факултет Пале Универзитета у Источном Сарајеву 2019. године.

³ *Литургија 1519*, 102'; *Псалтир с последовањем 1521*, 352'.

⁴ *Пет векова српског штампарства*, с. 85–87; NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band IV*, 7–73, S. 103–165.

⁵ NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band IV*, S. 235, 251; ур. *Пет векова српског штампарства*, с. 192, 193.

највероватније у Венецији, тамо и завршено.⁶ Ипак, пресељење штампарије није имало, колико је нама познато, већих последица по планирани ритам рада и уреднички посао богословски образованог калуђера Теодора. Делујући у Југоисточној Европи на изворишту словенских рукописних књига, и поред тога што је књижни фонд значајно уништен током османских освајања, јеромонах Теодор је био у могућности да лично трага за текстовима које је пажљиво одабирао, колационирао и затим штампао. Иако је реч о књигама које су углавном типског састава, свака Теодорова књига се по свом садржају разликовала од претходних, било рукописних, у којима је тражио предлошке, било малобројних штампаних издања цетињске штампарије војводе Ђурђа Црнојевића с краја XV века или савремене штампарије Вуковића. Ограничени на релативно мали број сачуваних примерака рукописних књига до 1500. године, можемо закључити да књиге штампане крајем XV и током прве половине XVI века сведоче о мањим или већим интервенцијама уредника у уређивању њиховог садржаја. То се примећује у избору текстова који су по садржају разноврсни у оној мери у којој је то дозвољавала врста богослужбене књиге и умеће њихових уредника. Осим техничког и штампарског подухвата, књиге Љубавића су резултат осмишљеног сакупљања и одабира одговарајућих текстова из више рукописних књига који су били умножавани новом технологијом. О својој улози у састављању садржаја, јеромонах Теодор нас обавештава у Псалтиру с последовањем, у коментару штампаном при крају књиге. У њему се читаоцима указује да је извесне текстове које је штампао пронашао приликом свог боравка у Манастиру Хиландару.⁷ Садржај одштампаних састава стално се проверавао, и ту појаву препознајемо у присуству другачијих („побољшаних“) варијанти истих текстова објављених у наредним горажданским издањима.⁸ Јеромонах Теодор је познат и по својим, мање или више ори-

⁶ *Пет векова српског штампарства*, с. 93; МАНО-ЗИСИ, К. Књиге Горажданске штампарије (1519–1523). – У: *Горажданска штампарија 1519–1523*, књ. IV. Ур. Д. БАРАЋ. Београд – Источно Сарајево 2008, с. 169–170.

⁷ *Псалтир с последовањем 1521*, 350–351.

⁸ Недавно је Миланка Убипарип указала на различите верзије предлошка литијних молитви штампаних у Служабнику и Требнику, при чему она из Требника садржи додатну молитвену формулу са именима Св. Симеона и Св. Саве, БОЈАНИН, С., УБИПАРИП, М. Од штампане ка рукописној књизи: препис Требника Горажданске штампарије у рукопису Библиотеке Српске Патријаршије № 32. – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 84, 2018, с. 8, бел. 21. Сличне разлике се могу приметити у случају Млѣва юже глѣтъ архіерен или дѣхвнискъ. проценѣноу за грѣхъ вѣсе волнѣе и неволнѣе, и всакоу клетвоу и заклинаніе. и за всакъ грѣхъ где је верзија штампана у Требнику потпунија од оне из Служабника, БОЈАНИН, С. Улога уредника штампане књиге и текстови обреда Свете тајне покајања из Горажданског требника. – У: *Српска Горажданска штампарија*

гиналним саставима које је слободно уносио у књиге које је објављивао. Служабник садржи *Моленије Ђуре Љубавића часним презвитерима*, текст путем кога се Теодор у име преминулог брата Ђуре обраћа свештеницима, основним корисницима његовог производа.⁹ Псалтир с последовањем се завршава, уз поменути примедбу о трагању за текстом који ће штампати, саставом који се не очекује у овој врсти књиге, а то је краћи летопис.¹⁰ Резултатом уредничке интервенције јеромонаха Теодора сматрамо и избор да штампа састав са листом годишњих заповедних празника, који је тема нашег истраживања. То није уобичајени текст у псалтиру с последовањем имајући у виду нама позната штампана издања војводе Ђурђа Црнојевића из 1495. године и Божидача Вуковића из 1520. године.¹¹ Тај састав, како нам данас изгледа, није био присутан ни у средњовековном јужнословенском рукописном наслеђу те књиге.

2.

Списак заповедних празника налази се у одговарајућем делу књиге, као један од два завршна текста у групи богослужбених састава намењених прослављању празника. Тај део отпочиње уобичајеним ме-

у свјетлости науке и културе. Ур. В. БАРТУЛА. Источно Сарајево: Филозофски факултет, Пале – Православни богословски факултет „Св. Василије Острошки“, Фоча, 2020, с. 108–109.

⁹ *Литургија 1519*, 97–102. О овом тексту в. ТРИФУНОВИЋ, Ђ. Мољеније Теодора Љубавића. – *Зборник Музеја примењене уметности*, 11, 1967, с. 55–57.

¹⁰ *Псалтир с последовањем 1521*, 351'–352'. Теодоров летопис је компилација коју чине два дела. Један припада групи млађих летописа према класификацији СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски родослови и летописи*. Београд – С. Карловци: СКА, 1927, с. LX, LXXXIV, LXXXVI, 115–116, који отпочињу са Адамом. Њега чини посебан хронолошки одабир библијских и историјских догађаја и личности до времена цара Стефана Душана. Други део садржи летописну белешку о паду Срема и Београда под османску власт током августа и септембра 1521. године када се завршавало штампање књиге. Оба дела су повезана назнаком о преласку са седмог у осми „век“ према византијском рачунању времена. О значају и квалитету Теодорове белешке о њему савременим ратним догађајима из 1521. године, види КРУНИЋ, Б. Ђ. Историографски запис Теодора Љубавића у поговору *Горажданског псалтира са последовањем* из 1521. године. – У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе*, с. 199–220.

¹¹ NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band I: *Inkunabeln*. Bibliotheca bibliographica Aureliana CXL. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 1996, S. 226–232; NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band IV, S. 308–316. Каснија издања Псалтира с последовањем су урађена према књигама Божидача Вуковића или војводе Црнојевића, *Пет векова српског штампарства*, с. 69–75.

сецословом, календаром са тропарима и кондацима које треба појати сваког дана према празнику, иза којег следе тропари и кондаци за празнике циклуса Великог поста и Васкрса. Истој групи припадају састави о посту током године, о седмицама када се не пости или о томе да се у одређене празничне циклусе не клечи у цркви. Пошто листа заповедних празника нема богослужбено обележје, нити је уобичајена за псалтир с последовањем, штампана је као завршно проширење поменутог блока.

Састав упозорава да поједине дане у години треба „празновати“, уз претњу санкцијама. Основна порука је исказана већ у његовом подужем наслову: *Сказание всѣго лѣта съим великымъ. избраннымъ. нарочитимъ и господскымъ праздникомъ. коихъ подвѣаетъ праздновати.*¹² Из наслова сазнајемо да немају сви дани у године исти значај и да се не поштују сви подједнако. Дани које је требало празновати описани су као „велики“, „изабрани“, „нарочити“ и „господски“ (Господњи) празници.

Сказаније (Казивање) о заповедним празницима – да скраћено назовемо овај састав – чине три целине. Прва и друга садрже списак непокретних и покретних годишњих празника. Први су обележени према месецу и редним бројем дана, док су покретни означени именом. Трећи део садржи санкције намењене верницима који не „празнују“ прописане дане.

Непокретни празници су распоређени у оквиру годишњег циклуса који почиње септембром и завршава се августом, у складу са византијском календарском годином. Основна разлика у односу на богослужбени календар месецослова јесте та што нису пописани сви помени светих у години већ само они „велики“ и „нарочити“, као што су Господњи, Богородичини празници, празници посвећени Јовану Крститељу, првомученику Стефану, апостолима Петру и Павлу и другим одабраним свецима.¹³ Истицање датума а не имена, у појединим случајевима допушта могућност избора празника, уколико је реч о више светачких помена у истом дану.

Заповедни празници представљени су схематски, на следећи начин: назив месеца, глагол „празнујемо“ (празнуѡѡмъ) – само у случају првог помена светом за месец септембар пошто се у другим случајевима подразумева – и попис дана у месецу које треба празновати. У септембру су издвојени 1, 8, 14. и 26. дан у месецу, а то су празници посвећени Св. Симеону Столпнику, Рођењу Богородице, Воздвижењу часног крста (Крстовдан) и Јовану Богослову. У октобру се празновао 6. (Св. ап.

¹² *Псалтир с последовањем 1521, 304–304’.*

¹³ О историји прослављања већих хришћанских празника, МИРКОВИЋ, Л. *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве.* Београд: [б. и.], 1961.

Тома – Томиндан), 14. (Св. Петка) и 26. (Св. Димитрије – Митровдан) дан у месецу. У новембру су то дани 1. (Св. Врачи), 8. (Сабор Св. арханђела Михаила – Аранђеловдан), 13. (Св. Јована Златоусти), 14. (Св. Филип и Божићне покладе) и 21. (Ваведење Богородице). Децембарски благодани падају 6. (Св. Никола), 25. (Божић) и 27. (Св. Стефан), а јануарски 1. (Обрезање Христово и помен Св. Василија Великог), 6. (Богојављење) и 7. (Сабор Јована Претече) дана у месецу. У наредним месецима издвојена су по два заповедна празника за сваки месец, 2. (Сретење) и 24. (Обретење главе Јована Крститеља) у фебруару, односно 9. (Св. четрдесет мученика) и 25. (Благовести) у марту. Током априла и маја требало је празновати по један дан, 23. априла (Ђурђевдан) и 21. маја (Св. Константин и Св. Јелена). Три летња месеца којима се завршава календар имају сваки по пет заповедних празника. У јуну су то дани 11. (Св. ап. Вартоломеј и Варнава), 14. (пророк Јелисеј или Св. Методије Цариградски), 24. (Рођење Јована Крститеља – Ивањдан), 29. (Св. ап. Петар и Павле – Петровдан) и 30. (Сабор светих 12 апостола), у јулу, 2. (Полагање часне ризе Богородичине у палати Влахерна), 8. (Св. Прокопије), 17. (Св. вел. муч. Марина – Огњена Марија), 20. (пророк Илија) и 27. (Св. Пантелејмон), док су у августу то 1. (Изношење часног крста и почетак Госпојинског поста), 2. (пренос моштију Св. Стефана), 6. (Преображење), 15. (Успење Богородице) и 29. (Усековање главе Јована Крститеља).¹⁴

Покретни празници у години обележени су издвојено, према циклусу Великог поста и Васкрса. Обавезно треба празновати прву суботу Великог поста, названу „помен Теодора“ (Тирона), затим Средокрсну среду (срѣд. крѣст), што је среда Крстопоклоне седмице која означава средину Великог поста, Велики четвртак, Велики петак и Велику суботу. У васкршњем празничном циклусу наведени су Преполовљење празника (прѣполовљеніе празника), што је половина васкршњег празничног циклуса (среда четврте седмице после Васкрса) и „Пентикостни понедељак“ (пѣнѣтикоѣст понеѣд) или Духовски понедељак. Осим пописаних непокретних и покретних празника, обавезно је празновање свих недеља у години (нед. прѣзъ вѣсе годице. този прѣздноуеъмь) и дана посвећених четворици јеванђелиста (.д. свѣдѣсти прѣздноуеъмь), чија је заповед о празновању грешком штампана у пољу месеца маја (в. ниже). Занимљиво је да су помени јеванђелиста збирно наведени уз недељне дане, уместо да су распоређени према данима по месецима, што је случај само са једним од празника Јована Богослова (в. горе).¹⁵ У саставу нису именом обележени Васкрс и велике светковине васкршњег циклуса, Цвети, Вознесење,

¹⁴ Псалтир с последовањем 1521, 304.

¹⁵ У месецослову Горажданског псалтира с последовањем пописано је пет празника јеванђелиста, а од тога су два дана издвојена за помен Св. Јована Богослова (26. септембар и 8. мај).

Духови или Сви Свети, што указује на усклађеност листе са недељом као празником. Изузетак је Вазнесење, празник који пада у четвртак. Треба приметити да је, за разлику од Васкрса, предвиђено да се Духови празнују два дана.¹⁶ У листи су издвојена, заједно са недељама, 102 дана које је требало празновати.

Састав се завршава санкцијама за оне који би се оглушили о заповедне дане. Преступници су разврстани у различите друштвене групе и врста казне је одређена према њиховом статусу. Нехајном свештенству, представљеном у виду попа и ђакона, прети се губитком свештеничког звања и свргавањем на положај световног лица. Фраза којом је прописана казна је уобичајена за црквено право: поп је требало да се свргне (да се изврџетъ) са свог свештеничког положаја и престане бити попом. Оно што није уобичајено јесте презрив коментар који указује на практичну последицу кажњавања: и да не дрџнетъ рѣци вѣсвенъ бѣ. Заповест којом се ђакону претило губитком чина је мање формална: да се штите прѣчта своего.¹⁷

За разлику од свештенства, за преступнике из круга мирјана намењене су црквене и световне казне. Уколико је преступник благородан, у тексту наведен као властелин (властелинъ), одбијао се од светог причешћа и прекидала се његова веза са црквом: да се штрынетъ стго причещенїа и вѣсего приѣщениа црковнаго. Световна казна је исказана губитком „војничког сана“, односно чина (да се штрынетъ... и сана воинскаго). Обично световно лице (людїнъ) које не припада благороднима, осуђено је на најтежу могућу световну казну а да није смртна и телесна – на уништење његовог дома (да се разгрѣбитъ дом њго), што значи, основе његове егзистенције. Црквена казна је представљена одбијањем његовог приношења цркви (жртва њго неприетна въ црковъ). Поврх тога, за неблагородног лаика се тражи да буде „анатемисан“. За ово друго нису задужени појединци, парохијски свештеници, већ виши црквени ауторитети представљени као „сабор и црквени клир“: да їс анатемисанъ съвром' и клирисомъ црковнїмъ. Изрицање анатеме се правда тиме да преступник својим поступком занемарује успостављене законе и устав сабора свѣтих отаца (ѣко прѣнепрѣже оуставленнѣх законы и оуставъ събори стѣх штїць).¹⁸

¹⁶ Псалтир с последовањем 1521, 304–304'.

¹⁷ Псалтир с последовањем 1521, 304'. О кажњавању свештенослужитеља свргнућем, МИЛАШ, Н. *Црквено казнено право*. Мостар: Издавачка књижарница Пахера и Кисића, 1911, с. 261–262.

¹⁸ Псалтир с последовањем 1521, 304'.

3.

У *Сказанију о заповедним празницима* детаљно се, дакле, наводе непокретни и покретни празници и врсте казни за прекршитеље, али се не описује преступ. Шта подразумева заповест празновања празника? Каква су била очекивања од верника и припадника клира у време које се сматрало светим? Како се светковало и како се није поштовао празник? О различитим концептима прослављања празничног времена које је у средњем веку за све друштвене групе било свето, писали смо пре више година.¹⁹ Овом приликом, подсетили бисмо на основни концепт организације времена које описује реч празник. У њеном корену налази се појам „празан“ у значењу „празан“ од рада, мануелних послова, докон, беспослен.²⁰ Име одражава основни концепт поштовања светог времена који захтева прекид обављања свакодневних послова, углавном оних физичких. На седмичном нивоу, концепт празновања је описан у називу седмичног празника, недеље, дана када се ништа „не дела“, односно не ради.²¹

Сказаније није једини састав са заповедним празницима који је објављен у горажданској штампарији. Две године касније, јеромонах Теодор је штампао *Требник* у којем је своје место нашао Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре. Тај састав отпочиње текстом о празницима које обавезно треба славити у току године и то на исти начин као и недељу (хранити љакоже не́длю). Употребљени су глаголи „празновати“ и „упразнити се“ који означавају прекид обављања мануелни послова (дѣло ручнаа всака), како малих тако и великих (ѿ всаког дѣла мала же и велика). Нерадно време је требало провести у цркви, на литургији, а остатак дана код куће.²² Био је то једини начин „празновања и поштовања“ светог времена према мишљењу цркве. Други облици „празних“, нерадних активности као што су забавне, сматрани су неприличним, па је било забрањено празновати „са тимпанима и свиралама, у козлогласованију и пијанству“.²³

¹⁹ БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*. Београд: Историјски институт – Службени гласник, 49, 2005.

²⁰ БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине*, с. 47–50.

²¹ БОЈАНИН, С. *Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији*. – У: *Споменица академика Симе Ђирковића*, Ур. С. РУДИЋ. Београд: Историјски институт, 2011, с. 308.

²² *Молитвеник 1523*, 266. О томе БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине*, с. 47–48, 66.

²³ *Молитвеник 1523*, 267'. За тумачење забране празновања са тимпанима, свиралама и козлогласованијем, в. БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине*, 67, с. 255–256.

Казне за непоштовање заповедних празника нису исте за све вернике. Друштвена раслојеност се не огледа само у подели на клирике и мирјане. Текст познаје разлике међу мирјанима које су дубоко уврежене у феудалном световном законодавству. Верници се деле на властелу и убоге или себре, да употребимо званичне средњовековне термине,²⁴ или на припаднике владајућег и подређеног друштвеног слоја. Санкције које су произашле из ове поделе нису духовне и црквене.

Састав одражава схватање да прекршитељи празничног времена могу припадати свим слојевима лаичког друштва. Када је реч о клиру, санкције се односе само на ниже свештенство, док се архијереји не препознају као преступници. Вероватно је за то било више разлога, а један је могао бити и тај да је састав о празницима намењен парохијској свакодневици. Казна за немарног свештеника и ђаконa јесте губитак свештеничког звања и свођење на положај лаика парохијана. У канонском праву била је то уобичајена казна за свештена лица, прописана у званичним књигама средњовековног права које су преведене на словенски језик, као што су Номоканон у 14 наслова или Синтагма Матије Властара. Свргнућем, поп и ђакон су били изузети од других црквених казни као што је епитимија, забрана причести, основна казна за лаике преступнике. Световне казне за свештенике у *Сказанију* нису разматране, чувајући уобичајену аутономију клирика у односу на државне власти.²⁵

Казна одлучења од причешћа, односно запрећење или епитимија, уобичајена је за лаике у пенитенцијалној пракси цркве, независно од њиховог друштвеног статуса и угледа. Усмерена је на покајање које се остваривало прихватањем покорe у виду поста, метанија, обавезних молитви и милостиње. Међутим, у саставу о заповедним данима одлучење је описано прекидом сваке комуникације између верника и парохијског свештенства. Властелин се, речено је, одбијао од причешћа и потпуног заједништва са црквом, а лаицима нижег рода, како је изричито наведено, одбијала се „жртва“ или приношење цркви. Претње прекидом обредног заједништва верника и цркве, део су шире пастир-

²⁴ Видети *Другу Жичку повељу* из средине треће деценије XIII века, ПРВО-ВЕНЧАНИ, Стефан. *Сабрана дела*. изд. Т. ЈОВАНОВИЋ, прев. Љ. ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА. Београд: СКЗ, 1999, с. 118, 119 и *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* изд. и прев. Н. РАДОЈЧИЋ. Београд: САНУ, 1960, *passim*. О томе, ТАРАНОВСКИ, Т. *Историја српског права у немањихкој држави*, I. Београд: Геца Кон, 1931, с. 11–88; *Лексикон српског средњег века*. Ур. С. ЂИРКОВИЋ, Р. МИХАЉЧИЋ. Београд: Knowledge, 1999, s. v. Властела, с. 87–89 (Р. Михаљчић); s. v. Себар, с. 659–660 (Р. Михаљчић).

²⁵ ТАРАНОВСКИ, Т. *Историја српског права у немањихкој држави*. I, с. 96.

ске праксе усмерене на одржавање и јачање ауторитета свештеничког staleжа. У једном, прилично често преписиваном саставу о пастирској улози цркве који је погрешно приписан Св. Јовану Златоустом, од парохијског свештеника се тражи да од верника који недељом не долази у цркву „не прими просфору ни кољиво“, да „оброк његовим родитељима не благослови“, и да га јавно осрамоти („посрами га пред многима“), а све у циљу да његово понашање саобрази црквеним погледима.²⁶ Слични поступак се очекивао у *Сказанију*, у виду одбијања да се прими „жртва“ од оних који раде на празник. Али, то није све. Лаицима неблагородног порекла изрицала се и анатема пред сабором целокупног клира.²⁷

Кажњавање према друштвеном статусу, клирик – мирјанин, и пореклу, благородан (властелин) – неблагородан („људин“), одлика је горажданског текста у којем се преплићу црквено и световно право феудалног друштва. Присуство световних казни одражава класне разлике и друштвену неједнакост. Властелин се осуђује на губитак „војничког чина“, док су обични људи осуђени на уништење дома. Недвосмислено је истакнут војнички позив којим се исказивала друштвена хијерархија унутар властеоског staleжа.²⁸ Познато је, уосталом, да се у средњовековним изворима насталим почетком XIII века ниже племство називало „војницима“.²⁹ Губитак „војничког сана“ представљао је губитак функције и титуле које је властелин стицао захваљујући свом благородном пореклу. С друге стране, непрепознајући хијерахију унутар подређених класа и друштвено достојанство њихових позива које се, такође, могло изгубити а појединац унизити, неблагородним лицима се претило јавно, крајњом казном, изрицањем анатеме.

Међутим, примена световних казни у црквеном тексту је заснована на моделу црквеног законодавства. Рашчињени клирици губили су

²⁶ JAGIĆ, V. Sitna gradja za crkveno pravo. – *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, VI, 1874, s. 147; в. БОЈАНИН, С. Језик претње у средњовековним покајничким књигама. – У: *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Ур. Ј. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, К. КОНЧАРЕВИЋ. Београд: САНУ, 2013, с. 343–344.

²⁷ О употреби претње изрицањем анатеме у мањим али прилично учесталим саставима у јужнословенским рукописима с краја средњег века, БОЈАНИН, С. Језик претње, с. 338, 344–345. О анатема као црквеној казни, в. МИЛАШ, Н. *Црквено казнено право*, с. 199–208, 329–340; МАКСИМОВИЧ, К. Анафема. – У: *Православная енциклопедия*, (Москва), II, 2003, с. 274–279.

²⁸ О функционерима феудалне државе, в. БЛАГОЈЕВИЋ, М. *Државна управа у српским средњовековним земљама*. Београд: Службени лист СРЈ, 1997; БИЛЯРСКИ, И. *Публично- и каноничноправна лексика в бългaрското средновековно пространство*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2011, с. 261–400.

²⁹ *Лексикон српског средњег века*, s. v. Војници, с. 98–99 (Р. Михаљчић).

своје свештеничко звање, али нису одлучени од цркве. Властелин је губио свој „војнички чин“ и тиме друштвену позицију и углед, задржавајући имовину, што није био случај код неблагородних верника. Уништењем дома одузимала се основа њихове егзистенције у овоземаљском животу, а одбијањем приношења цркви од стране свештеника и јавном осудом црквеног сабора у виду изрицања анатеме ускраћивано им је спасење, односно егзистенција на оностраном свету. У случају властелина, анатема није предвиђена, док одбијање заједништва са црквом није формулисано у конкретној радњи одбијања његове „жртве“ намењене цркви.

Друштвена неједнакост пред законом је одлика феудалног друштва у којем је састав о заповедним празницима функционисао. Сталешко друштво средњег века веома добро описују другачије врсте извора које омогућавају да се јасније разумеју наведене санкције. Ти односи су парадигматски представљени у Жичкој повељи: *аще боуде утъ властель то властельскимъ наказаниемъ да наказоует се. аще ли утъ нижнихъ то противоу родоу да наказоует се.*³⁰ Такав концепт је детаљније уобличен у Душановом законику из 1346. и 1354. године. Санкције из горажданског текста прилично добро одговарају друштвеним односима феудалне Србије чије су установе у науци релативно добро познате, још од времена немерљивог научног доприноса угледног правног историчара Теодора Тарановског.³¹ Ипак, гораждански састав не би требало доводити у ближу везу са неком конкретном државом. Функционалност текста у друштвеној средини има већи значај од порекла. Осим тога, за ово истраживање је важно истаћи, да садржај састава указује да није настао, нити је компилиран у време када је и штампан, већ упућује на ранију историјску епоху.

4.

Идентификација датума са листе непокретних празника учињена је према месецослову штампаном у истој књизи. Иако се састави разликују по пореклу настанка и намени, они су упућени један на други. Корисници Теодорове књиге могли су у месецослову да идентификују поједине заповедне дане, а листа је, са своје стране, омогућавала увид у оне празнике када се нису смели обављати физички послови. Одређивање благодана само према датуму оставља могућност да се у једном дану прославља више помена светом. У том погледу, гораждански месецослов нуди извесна решења пошто су већи празници, за разлику од

³⁰ ПРВОВЕНЧАНИ, Стефан. *Сабрана дела*, с. 118.

³¹ ТАРАНОВСКИ, Т. *Историја српског права у немањихкој држави*, I–IV. Београд: Геца Кон, 1931–1935.

мањих, штампани црвеном бојом (редни број дана у месецу и име празника). Уколико то није случај, као на пример за 1. јануар или 14. јун, у обзир су могли бити узети сви помени тога дана у зависности од локалне праксе. С наше стране, изнимка је учињена за 14. октобар, пошто смо издвојили помен Свете Петке Трновске (Епиватске), *прѣподобнѣе мѣре параксѣвы*, веома поштоване светице у српским и бугарским земљама тога времена.³² Њено име, као и имена других светих који се славе тога дана, штампана су црном бојом.

Сказаније о заповедним празницима не садржи словенске празнике, било да су ћирилометодијевски, руски или јужнословенски, да употребимо класификацију Владимира Мошина,³³ осим помена Св. Петке Трновске (Епиватске). Међутим, у горажданском месецослову је присутно више ћирилометодијевских и јужнословенских светковина. Теодоров избор месецослова са словенским празницима следио је широко присутну праксу у јужнословенским псалтирима с последовањем XV и почетка XVI века.³⁴ Словенски празници су документовани у црквеним календарима од XII века, о чему сведоче Охридски и Слепченски апостол.³⁵ Изгледа да је у средњовековној рукописној традицији било знатно теже наћи листу са заповедним празницима која би укључивала словенске свеце. Јеромонах Теодор је био свестан њихове важности за богослужбену праксу на словенском језику и значаја њиховог присуства у календарима као временских граничника. У компилацији летописа штампаног на крају књиге унети су као хронолошке одренице, раме уз раме са владарима, Ћирило Философ, сѣтворшаго слова језикоу словѣнскому, епископ Методије, „брат његов“ и Сава, прѣваго архіепископа оучитѣља и прѣвостѣла сръбьскаго, нова епископа...³⁶

³² *Псалтир с последовањем 1521*, 203. О текстовима црквеног обреда којима се поштовала Св. Петка, СТАНКОВА, Р. *Култ и химнографија. Служби за местни јужнославјански и балкански светци в рѣкописи от XIII–XIV в.* Софија: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2012, с. 121–137, 226–249.

³³ MOŠIN, V. *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka.* – *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije*, 2, 1959, с. 58.

³⁴ О све већем броју месецослова са јужнословенским светитељима у псалтирима с последовањем XV и XVI века, видети СТЕФАНОВИЋ, Д. Е. О поменима словенских празника у месецословима псалтира с последовањем Библиотеке Матице српске. – У: *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. IV. Псалтири.* Нови Сад: Библиотека Матица српска, 1993, с. 172. Месецослове са словенским свецима имају и први штампани псалтири војводе Црнојевића и Вуковића.

³⁵ СТЕФАНОВИЋ, Д. Е. Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века. – *Јужнословенски филолог*, 45, 1989, с. 137–160.

³⁶ *Псалтир с последовањем 1521*, 351'–352.

Отприлике у исто време, 1520. године, у Венецији је објављена једна друга листа заповедних празника у *Зборнику за путнике* (Молитвеник) који је штампан у радионици Божидача Вуковића.³⁷ Она има основни облик месецослова са пописом свих дана у години, међу којима су и словенски празници, од којих су неки и заповедни. За разлику од горажданског и већине других средњовековних месецослова, Вуковићев представља календар без тропара, кондака и других молитви и описа светих радњи, пошто није био намењен богослужбеној пракси. У складу с тим, састав није означен као послѣдовање што је уобичајено за месецослове, мада има њихову завршну формулу: *конць прієтъ месецословиє*.³⁸ Основна структура месецослова у *Зборнику за путнике* је прилагођена световном времену издељеном на дане рада и дане празновања. Ради препознавања нерадних дана, употребљена су мастила различите боје. Већи благодани које је требало празновати цео дан штампани су црвеним бројем (дан у месецу) и словима (назив празника), а мањи, који су се славили пола дана, само црвеним бројем. Сви други датуми у години и називи празника штампани су црним мастилом.

Теодорова листа заповедних празника нема структуру месецослова. Она представља старији тип који није био у функцији календара, већ пенитенцијалне праксе средњовековног друштва и цркве. У јужнословенском рукописном наслеђу је сачувано више сличних празничних листа са санкцијом. Нама је познато њих неколико из српско-словенских зборника апокрифног садржаја насталих током XVI века: рукопис из збирке Севастјанов № 1472,³⁹ и рукописи из Хрватске академије знаности и умјетности (Југославенске академије знаности и умјетности) IIIa10⁴⁰ и Народне библиотеке Србије № 53.⁴¹ Листама доминира попис заповедних празника који није обавезно исти (изузев Господњих

³⁷ *Пет векова српског штампарства*, с. 121–122; NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band IV, S. 301–302. Уп. МИРКОВИЋ, Л. *Хеортологија*, с. 19.

³⁸ NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*. Band IV, S. 301.

³⁹ Опис рукописа ВИКТОРОВ, А. *Собраніе рукописей П. И. Севастьянова, Московскій публичный и Румянцевскій музеи*. Москва: [б. и.], 1881, с. 70 у којем је објављен почетак састава. Увид у остатак текста према фотографијама, Народна библиотека Србије, Ф 417, л. 199а–200а.

⁴⁰ Опис рукописа, MOŠIN, V. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I dio: Opis rukopisa*. Zagreb: JAZU, 1955, s. 75–79, крај текста недостаје. Увиди у рукопис путем микрофилма Народне библиотеке Србије.

⁴¹ Опис рукописа, ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., ЦЕРНИЋ Л., *Опис ћирилских рукописа Народне Библиотеке Србије*, I. Београд: НБС, 1986, с. 117–120.

и Богородичиних благодана), док поједине листе разликују целодневне и полудневне празнике. У њима је глагол „празновати“ објашњен као необављање физичких послова (Ѡ всакіє работи оудалати се⁴² или Ѡ рѣкодела съблюдати и празновати⁴³), понегде и као неодазак на суђење и парничење (Ѡт всакого сѣда и Ѡт всакихъ прѣ... оудалати се).⁴⁴ Формуле санкције су, такође, другачије од горажданског типа. Оне су свеобухватне, исте за све друштвене групе и садрже упозорење о небеској казни и награди, што снажно одражава њихов апокрифни карактер. Казну углавном не спроводе појединци са ауторитетом или установе, већ божанска промисао. Ко поштује празничне дане „има од Бога двоструку корист“ (имѣтъ Ѡт ба мѣздѣ сѣгѣбѣ), а ко не, осуђен је на проклетство (проклѣтїю прѣданї сѣтъ).⁴⁵ Такве листе заповедних празника подсећају, према структури (организација дана према месецима) и претњи непосредном Божјом интервенцијом, на апокрифне луновнике и листе добрих и злих дана у години којих се требало придржавати приликом планирања свакодневних активности. Сви ти текстови сведоче о међусобном прожимању црквеног и народног календара. Са своје стране, Теодор је одабрао састав у којем се одражава сложена друштвена структура у којој је црквена организација потпомогнута световном влашћу имала одлучујућу улогу посредника између верника и божанске интервенције. Избор таквог текста одговара образованом свештенику и писцу какав је био Теодор и открива његове погледе на свет и пастирску улогу цркве којој припада.

5.

За процену практичне вредности *Сказанија о заповедним празницима* у јужнословенским феудалним државама средњег века, од значаја је постојање његових ранијих преписа. Пошто је реч о несвакидашњем и у науци недовољно познатом тексту који није уобичајени део псалтира с пословањем, али ни других богослужбених књига, важно је указа-

⁴² Севастјанов № 1472, л. 199а.

⁴³ Рукопис НБС № 53, л. 84а.

⁴⁴ Севастјанов № 1472, л. 199а; ВИКТОРОВ, А. *Собрание рукописей П. И. Севастьянова*, с. 70. Забрана одражава званичне законе световних власти некад постојећих хришћанских држава да се о празницима не суди и не парничу, као што је, на пример, *Трећа новела* из 1166. године византијског цара Манојла I Комнина, БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине*, с. 92. Текст новеле је објавила MACRIDES, R. Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder. – In: *Fontes Minores: Löwenklau Gesellschaft e. V. (Frankfurt am Main)*, VI, 1984, pp. 149–155.

⁴⁵ Севастјанов № 1472, л. 200а.

ти на податак да постоји његов старији препис. Он припада српскословенској рукописној књизи, евхологиону, насталој почетком XV столећа, која се чува у Архиву Бугарске академије наука у Софији под бројем 48 (БАН № 48).⁴⁶ Ради се о истом тексту који је штампао јеромонах Теодор. У рукописној књизи недостаје наслов који је, изгледа, требало да буде исписан киноварним словима. Између две копије постоје мање разлике које су делом техничке природе. У рукописној листи је као заповедни дан уписан 18. новембар, празник Светог Платона и Св. Романа (претпразништво Ваведења), уместо 14. новембра, дана Божићних поклада и помена Св. ап. Филипа.⁴⁷ Замена датума би могла бити омашка писара, имајући у виду значај смене поклада, поста и празника у оквирима црквеног календара. У другом случају, неслагање је резултат грешке штампара. Наиме, позив на празновање четворице јеванђелиста у горажданској књизи је штампано у пољу месеца маја, док у рукопису има одговарајуће место иза заповести о празновању свих недеља у години.⁴⁸ Већа измена се, међутим, налази у санкцији. Разлог за изрицање анатеме није непоштовање устава и закона неодређеног „сабора отаца“, већ конкретнoг, сабора 318 отаца или Првог васељенског сабора одржаног у Никеји. У тексту се не позива додатно на неко посебно правило које треба поштовати, а разматрање о разноликој употреби ауторитета никејских 318 отаца у црквеним, верским и световним санкцијама и другим сличним званичним и незваничним формулама, остављамо за другу прилику.

Штампање Псалтира с последовањем у више десетина или сто-тина примерака, утицало је на дисеминацију обрасца и структуре садржаја књиге коју је обликовао јеромонах Теодор. У Југоисточној Европи XVI столећа штампана књига је била укључена у постојећу традицију рукописне књиге и често је служила као предлог за настанак нових рукописних књига.⁴⁹ Гораждански псалтир с последовањем је добио

⁴⁶ У Кодов, Х. *Опис на славјанските рѣкописи в Библиотека на Българската академия на науките*. Софија: БАН, 1969, с. 90–91 рукопис је назван „Службеник и молитвеник“ и датиран је помоћу водених знакова. У опису садржаја рукописа није издвојен овај састав. На његово постојање указано је у БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине*, с. 92, бел. 168. Рукопис није у целини сачуван, његови листови су испретурано укоричени, а текст се налази на листовима 35а и 65б.

⁴⁷ Рукопис Архив БАН № 48, л. 65б.

⁴⁸ Рукопис Архив БАН № 48, л. 35а.

⁴⁹ Прилично упечатљив пример јесте рукописна књига која је препис штампаног Горажданског требника, БОЈАНИН, С. Епитимијни номоканон Горажданског молитвеника (1523) у светлу штампане и рукописне књиге. – *Црквене студије*, 15, 2018, с. 195–196; БОЈАНИН, С., УБИПАРИП, М. Од штампане ка рукописној књизи, с. 3–18.

своју рукописну верзију (не у целости), у књизи из средине XVI века која се чува у манастиру Хиландару под бројем 98.⁵⁰ Највећим делом хиландарски рукопис представља препис штампане књиге, изузев последњег дела, где су поједини текстови изостављени, а неки други унесени.⁵¹ Од карактеристичних текстова Горажданског Псалтира у завршни део рукописне књиге укључени су *Сказаније о заповедним празницима* (л. 3076–3086) и летопис (л. 342а–344а). Један други препис *Сказанија* налази се у тзв. Требнику „на Димитър Йоанович“, насталом почетком XVII века, који се данас чува у Народној библиотеци у Софији под бројем 971 (НБКМ № 971).⁵² Неколико показатеља упућује да предложак потиче од горажданског узора. Заповест о празновању четворице јевнђелиста је уписана у поље месеца маја, док се у санкцији помињу само „оци“, уместо њих 318. Истовремено, уведен је нови празник Света Три Јерарха (30. јануар), док су помени јеванђелистима распоређени према данима у месецу, иако је задржана заповест о четворици јеванђелиста.⁵³ Описане интервенције указују на слободан однос према тексту и уређивању листе нерадних дана у складу са схватањима преписивача-редактора и локалним обичајима.

Листа заповедних празника из рукописне књиге с почетка XV столећа је несумњиво препис с једног старијег предлошка. Колико се далеко у прошлост може протегнути старост текста и да ли у облику у којем нам је данас сачуван, не можемо ништа одређеније рећи. Присуство појединих светковина уведених у време Византијског царства, као што је празник Полагања часне Богородичине ризе у Влахерни (догађај

⁵⁰ Каталогски преглед садржаја рукописа без детаљније анализе његовог садржаја и довођења у везу са старом штампаном књигом, БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ–НБС, 1978, с. 80–81; *Каталог славјанских рукописа афонских обителѝ*. Составили А. А. ТУРИЛОВ, Л. В. МОШКОВА под редакцијом А.-Э. Н. ТАХИАОСА. Второе, исправленное и дополненное издание. Београд: Чигоја штампа, 2016, № 671, с. 310.

⁵¹ BOJANIN, S. The Byzantine Penitential Nomocanon in the Serbian and South Slavic Early Modern Printed and Manuscript Book. – In: *Byzanz und das Abendland*, VII. *Studia Byzantino-Occidentalia*. Hg. v. E. JUHÁSZ. Budapest: Eötvös-József-Collegium, 2021, S. 43.

⁵² Опис рукописа СТОЯНОВ, М., КОДОВ, Х. *Опис на славјанските рѣкописи в Софийската народна библиотека*, Т. III. Софија: Държавно издателство наука и изкуство, 1964, с. 123 у којем је објављен наслов овог састава.

⁵³ То су дани посвећени Св. Луки (18. октобар), Св. Марку (25. април) и Св. Јовану Богослову (његов други празник, 8. мај), НБКМ № 971, л. 3426–344а. Рукопис је доступан на веб-сајту Народне библиотеке у Софији, <https://digilib.nationallibrary.bg/slr/public/image> [прегл. 27. 12. 2022].

из V века, времена владавине цара Лава I)⁵⁴ или поштовање победника над иконоборством патријарха Св. Методија Цариградског (843–847), упућује на временски удаљен *terminus ante quem non* настанка текста. Ближу хронолошку одредницу настанка листе нерадних дана пружа празник Свете Петке, који је у јужнословенским календарима присутан по преносу моштију светице у Трново у време бугарског цара Ивана Асена II (1218–1241).⁵⁵

Присуство листе заповедних празника са санкцијама у књизи са требничким садржајем из Архива БАН № 48 указује на тип књиге у којој је „првобитно“ била укључена (у односу на штампану копију), што одговара њеном садржају и намени. Теодор је није поново штампао у Требнику 1523. године. Разлог не треба тражити у томе што је претходно објављена (постоје текстови које је изнова штампао), већ вероватно у његовом концепту требника проширеног Епитимијним номоканон Псеудо-Зонаре. Тај Номоканон, видели смо, отпочиње знатно садржајнијим текстом о начину празновања заповедних празника седмичног и годишњег циклуса.

Јеромонах Теодор Љубавић је уз постојеће концепте о прослављању празничног времена који су представљени у појању богослужбених песама, у поступању током обреда, клечати – не клечати, или у начину исхране, постити – не постити, увео у Псалтир с последовањем и концепт радити – не радити. Ипак, питање да ли је *Сказаније о заповедним празницима* могло којим случајем бити раније укључено у средњовековне псалитре с последовањем и даље је отворено, све док се не обаве истраживања која би обухватила све постојеће примерке ове врсте књиге. Али, како се већ сада зна да састав не представља нимало уобичајено штиво „последовања“ псалтира, сматрамо да га можемо сврстати у оне текстове, као и летопис, у којима се препознаје посебан израз Теодоровог уредничког подухвата. Он је препознатљив у више вида – у штампању Теодорових оригиналних и компилаторских радова, оригиналном комбиновању познатих састава, објављивању уобичајених текстова са необичим насловима (из корпуса „молитве на сваку потребу“) или уношењу састава који нису уобичајени за одређену књигу

⁵⁴ WORTLEY, J. The Marian Relics at Constantinople. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 45, 2005, pp. 171–187.

⁵⁵ Св. Петка је живела крајем X столећа и њен култ је у Византији успостављен током следећа два века. Поштовање светице добија на значају тек од времена преноса њених моштију у престоницу бугарског царства, СТАНКО-ВА, Р. *Култ и химнографија*, с. 17–19; СТЕФАНОВИЋ, Д. Е. Прилог проучавању месецослова, с. 146. Уп. МИРКОВИЋ, Л. *Хеортологија*, с. 69–73.

или можда нису постојали у облику у којем су штампани.⁵⁶ Указивање на постојање столеће старијег преписа истог текста, са извесним особеностима и у другачијем типу богослужбене књиге, представља посебан допринос истраживању уредничког подухвата јеромонаха Теодора. Та чињеница омогућава да се у Теодоровим књигама јасније сагледа динамичан однос између старог средњовековног рукописног наслеђа и стварања нових образаца помоћу нове технологије и њеног производа. Крајњи учинак Теодоровог подухвата као штампара и иноватора није био успешан, пошто нови медиј није задобио шире поверење људи од пера, ни владајућих кругова јужнословенских цркава, и касније Пећке патријаршије. Сасвим је другачије са Теодором уредником, чије је умеће засновано на познавању текстова било шире доступно захваљујући штампарској технологији, што је учинило да садржај његових штампаних издања постане део рукописне књиге.

Штампани Псалтир с последовањем из горажданске цркве Св. Ђорђа утицао је да састав о заповедним празницима постане приступачнији у пастирској пракси, не само захваљујући нама данас непознатом тиражу, већ и каснијим умножавањем у рукописним књигама. Ипак, одражавајући стање из раније епохе у којој су владајући и подређени слојеви припадали истој религији и где је црква припадала владајућем слоју, гораждански текст није могао потиснути њему сличне, горе наведене листе, чије су заповести и санкције у виду Божје интервенције намењене свим верницима подједнако. Такав тип текста био је прилагодљивији у другачијим друштвеним и верским околностима које су успостављене османским освајањем Југоисточне Европе.

ИЗВОРИ

Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. изд. и прев. Н. РАДОЈЧИЋ. Београд: САНУ, 1960.

Литургија 1519. Фототипско издање. Ур. К. МАНО-ЗИСИ. Горажданска штампарија 1519–1523, књ. I. Београд – Источно Сарајево: Народна библиотека Србије – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2008.

Молитвеник 1523. Фототипско издање. Ур. К. МАНО-ЗИСИ. Горажданска штампарија 1519–1523, књ. III. Београд – Источно Сарајево: Народна библиотека Србије – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2008.

ПРВОВЕНЧАНИ, Стефан. *Сабрана дела.* изд. Т. ЈОВАНОВИЋ, прев. Љ. ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА. Београд: СКЗ, 1999.

⁵⁶ Види БОЈАНИН, С. Епитимијни номоканон Горажданског молитвеника; БОЈАНИН, С. Улога уредника; BOJANIN, S. The Byzantine Penitential Nomocanon.

Псалтир с последовањем 1521. Фототипско издање. Ур. К. МАНО-ЗИСИ. Горажданска штампарија 1519–1523, књ. II. Београд – Источно Сарајево: Народна библиотека Србије – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2008 (= *Псалтир с последовањем 1521. Друго фототипско издање.* Источно Сарајево – Фоча 2019).

JAGIĆ, V. Sitna gradja za crkveno pravo. – *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, VI, 1874, s. 112–156.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БИЛЯРСКИ, И. *Публично- и каноничноправна лексика в българското средновековно пространство.* Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2011.

БЛАГОЈЕВИЋ, М. *Државна управа у српским средњовековним земљама.* Београд: Службени лист СРЈ, 1997.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара.* Београд: САНУ–НБС, 1978.

БОЈАНИН, С. Епитимијни номоканон Горажданског молитвеника (1523) у светлу штампане и рукописне књиге. – *Црквене студије*, 15, 2018, с. 181–203.

БОЈАНИН, С. *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века).* Београд: Историјски институт – Службени гласник, 2005.

БОЈАНИН, С. Језик претње у средњовековним покајничким књигама. – У: *Теолингвистичка проучавања словенских језика.* Ур. Ј. ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, К. КОНЧАРЕВИЋ. Београд: САНУ, 2013, с. 333–356.

БОЈАНИН, С. Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији. – У: *Споменица академика Симе Ђирковића,* Ур. С. РУДИЋ. Београд: Историјски институт, 2011, с. 307–335.

БОЈАНИН, С. УБИПАРИП, М. Од штампане ка рукописној књизи: препис Требника Горажданске штампарије у рукопису Библиотеке Српске Патријаршије № 32. – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 84, 2018, с. 3–18.

БОЈАНИН, С. Улога уредника штампане књиге и текстови обреда Свете тајне покајања из Горажданског требника. – У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе.* Ур. В. БАРТУЛА. Источно Сарајево: Филозофски факултет, Пале – Православни богословски факултет „Св. Василије Острошки“, Фоча, 2020, с. 99–120.

ВИКТОРОВ, А. *Собрание рукописей П. И. Севастьянова, Московский публичный и Румянцевский музеи.* Москва: [б. и.], 1881.

КОДОВ, Х. *Опис на славянските рѣкописи в Библиотеката на Българската академия на науките.* Софија: БАН, 1969.

КРУНИЋ, Б. Ђ. Историографски запис Теодора Љубавића у поговору *Горажданског псалтира са последовањем* из 1521. године. – У: *Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе.* Ур. В. БАРТУЛА. Источно Сарајево: Филозофски факултет, Пале – Православни богословски факултет „Св. Василије Острошки“, Фоча, 2020, с. 199–220.

Лексикон српског средњег века. Ур. С. ЂИРКОВИЋ, Р. МИХАЉЧИЋ. Београд: Knowledge, 1999.

МАКСИМОВИЧ, К. Анафема. – У: *Православная энциклопедия*, (Москва), II, 2003, с. 274–279.

МАНО-ЗИСИ, К. Књиге Горажданске штампарије (1519–1523). – У: *Горажданска штампарија 1519–1523*, књ. IV. Ур. Д. БАРАЋ. Београд – Источно Сарајево 2008, с. 163–224.

МИЛАШ, Н. *Црквено казнено право*. Мостар: Издавачка књижарница Пахера и Кисића, 1911.

МИРКОВИЋ, Л. *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*. Београд: [б. и.], 1961.

Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе XV–XVII века. Ур. М. ПЕШИКАН, К. МАНО-ЗИСИ, М. КОВАЧЕВИЋ. Београд: САНУ – Матица српска – НБС, 1994.

Српска Горажданска штампарија у свјетлости науке и културе. Ур. В. БАРТУЛА. Источно Сарајево: Филозофски факултет, Пале – Православни богословски факултет „Св. Василије Острошки“, Фоча, 2020.

СТАНКОВА, Р. *Култ и химнографија. Служби за местни јужнословјански и балкански светци в рѣкописи от XIII–XIV в.* Софија: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2012.

СТЕФАНОВИЋ, Д. Е. О поменима словенских празника у месецословима псалтира с послодовањем Библиотеке Матице српске. – У: *Ђирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. IV. Псалтири*. Нови Сад: Библиотека Матица српска, 1993, с. 169–193.

СТЕФАНОВИЋ, Д. Е. Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века. – *Јужнословенски филолог*, 45, 1989, с. 137–160.

СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски родослови и летописи*. Београд – С. Карловци: СКА, 1927.

СТОЈАНОВ, М., КОДОВ, Х. *Опис на славјанските рѣкописи в Софийската народна библиотека*, Т. III. Софија: Държавно издателство наука и изкуство, 1964.

ТАРАНОВСКИ, Т. *Историја српског права у немањихој држави*, I–IV. Београд: Геца Кон, 1931–1935.

ТРИФУНОВИЋ, Ђ. Мољеније Теодора Љубавића. – *Зборник Музеја примењене уметности*, 11, 1967, с. 55–57.

ТУРИЛОВ, А. А., Л. В. МОШКОВА *Каталог славјанских рукописей афонских обителей*. Под редакцией А.-Э. Н. ТАХИАОСА. Второе, исправленное и дополненное издание. Београд: Чигоја штампа, 2016.

ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ Љ., ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ М., ЦЕРНИЋ Л., *Опис ћирилских рукописа Народне Библиотеке Србије*, I. Београд: НБС, 1986.

REFERENCES

BOJANIN, S. The Byzantine Penitential Nomocanon in the Serbian and South Slavic Early Modern Printed and Manuscript Book. – In: *Byzanz und das Abendland*, VII. *Studia Byzantino-Occidentalia*. Hg. v. E. JUHÁSZ. Budapest: Eötvös-József-*Collegium*, 2021, S. 31–49.

MACRIDES, R. Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder. – In: *Fontes Minores: Löwenklau Gesellschaft e. V.* (Frankfurt am Main), VI, 1984, pp. 149–155.

MOŠIN, V. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I dio: Opis rukopisa.* Zagreb: JAZU, 1955.

MOŠIN, V. Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka. – *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije*, 2, 1959, c. 17–68.

NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band I: Inkunabeln.* Bibliotheca bibliographica Aureliana CXL. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 1996.

NEMIROVSKIJ, E. L. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band IV: Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig.* Bibliotheca bibliographica Aureliana CLXX. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 2001.

WORTLEY, J. The Marian Relics at Constantinople. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 45, 2005, p. 171–187.

[BILJARSKI, I. *Publično- i kanoničnoppravna leksika v bałgarskoto sredno-vekovno prostranstvo.* Varna: VSU „Černorizec Hrabăr“, 2011.

BLAGOJEVIĆ, M. *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama.* Beograd: Službeni list SRJ, 1997.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara.* Beograd: SANU–NBS, 1978.

BOJANIN, S. Epitimijni nomokanon Goraždanskog molitvenika (1523) u svetlu štampane i rukopisne knjige. – *Crkvene studije*, 15, 2018, s. 181–203.

BOJANIN, S. Jezik pretnje u srednjovekovnim pokajničkim knjigama. – U: *Teolingvistička proučavanja slovenskih jezika.* Ur. J. GRKOVIĆ-MEJDŽOR, K. KONČAREVIĆ. Beograd: SANU, 2013, s. 333–356.

BOJANIN, S. Nedelja kao neradni dan u srednjovekovnoj Srbiji. – U: *Spomenica akademika Sime Ćirkovića*, Ur. S. RUDIĆ. Beograd: Istorijski institut, 2011, s. 307–335.

BOJANIN, S. UBIPARIP, M. Od štampane ka rukopisnoj knjizi: prepis Trebnika Goraždanske štamparije u rukopisu Biblioteke Srpske Patrijaršije № 32. – *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 84, 2018, s. 3–18.

BOJANIN, S. Uloga urednika štampane knjige i tekstovi obreda Svete tajne pokajanja iz Goraždanskog trebnika. – U: *Srpska Goraždanska štamparija u svjetlosti nauke i kulture.* Ur. V. BARTULA. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet, Pale – Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sv. Vasilije Ostroški“, Foča, 2020, s. 99–120.

BOJANIN, S. Zabave i svetkovine u srednjovekovnoj Srbiji (od kraja XII do kraja XV veka). Beograd: Istorijski institut – *Službeni glasnik*, 2005.

KODOV, H. *Opis na slavjanskite rākopisi v Bibliotekata na Bālgarskata akademija na naukite.* Sofija: BAN, 1969.

KRUNIĆ, B. Đ. Istoriografski zapis Teodora Ljubavića u pogovoru Goraždanskog psaltira sa posledovanjem iz 1521. godine. – U: *Srpska Goraždanska štamparija u svjetlosti nauke i kulture.* Ur. V. BARTULA. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet, Pale – Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sv. Vasilije Ostroški“, Foča, 2020, s. 199–220.

- Leksikon srpskog srednjeg veka.* Ur. S. ĆIRKOVIĆ, R. MIHALJČIĆ. Beograd: Knowledge, 1999.
- Liturgija 1519. Fototipsko izdanje.* Ur. K. MANO-ZISI. Goraždanska štamparija 1519–1523, knj. I. Beograd – Istočno Sarajevo: Narodna biblioteka Srbije – Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 2008.
- MAKSIMOVIĆ, K. Anafema. – U: *Pravoslavna enciklopedija*, (Moskva), II, 2003, s. 274–279.
- MANO-ZISI, K. Knjige Goraždanske štamparije (1519–1523). – U: *Goraždanska štamparija 1519–1523*, knj. IV. Ur. D. BARAĆ. Beograd – Istočno Sarajevo 2008, s. 163–224.
- MILAŠ, N. *Crkveno kazneno pravo*. Mostar: Izdavačka knjižarnica Pahera i Kisića, 1911.
- MIRKOVIĆ, L. *Heortologija ili istorijski razvitak i bogoslužnje praznika pravoslavne istočne crkve*. Beograd: [b. i.], 1961.
- Molitvenik 1523. Fototipsko izdanje.* Ur. K. MANO-ZISI. Goraždanska štamparija 1519–1523, knj. III. Beograd – Istočno Sarajevo: Narodna biblioteka Srbije – Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 2008.
- Pet vekova srpskog štamparstva 1494–1994: razdoblje srpskoslovenske štampe XV–XVII veka.* Ur. M. PEŠIKAN, K. MANO-ZISI, M. KOVAČEVIĆ. Beograd: SANU – Matica srpska – NBS, 1994.
- PRVOVENČANI, Stefan. *Sabrana dela*. izd. T. JOVANOVIĆ, prev. Lj. JUHAS-GEORGIJEVSKA. Beograd: SKZ, 1999.
- Psaltir s posledovanjem 1521. Fototipsko izdanje.* Ur. K. MANO-ZISI. Goraždanska štamparija 1519–1523, knj. II. Beograd – Istočno Sarajevo: Narodna biblioteka Srbije – Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 2008 (= Psaltir s posledovanjem 1521. Drugo fototipsko izdanje. Istočno Sarajevo – Foča 2019).
- Srpska Goraždanska štamparija u svetlosti nauke i kulture.* Ur. V. BARTULA. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet, Pale – Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sv. Vasilije Ostroški“, Foča, 2020.
- STANKOVA, R. *Kult i himnografija. Službi za mestni južnoslavjanski i balkanski svetci v rękopisi ot XIII–XIV v.* Sofija: Akademično izdatelstvo «Prof. Marin Drinov», 2012.
- ŠTAVLJANIN-ĐORĐEVIĆ Lj., GROZANOVIĆ-PAJIĆ M., CERNIĆ L., *Opis ćirilskih rukopisa Narodne Biblioteke Srbije*, I. Beograd: NBS, 1986.
- STEFANOVIĆ, D. E. O pomenima slovenskih praznika u mesecoslovima psaltira s posledovanjem Biblioteke Matice srpske. – U: *Ćirilske rukopisne knjige Biblioteke Matice srpske*. IV. Psaltiri. Novi Sad: Biblioteka Matica srpska, 1993, s. 169–193.
- STEFANOVIĆ, D. E. Prilog proučavanju mesecoslova XIII i XIV veka. – *Južnoslovenski filolog*, 45, 1989, s. 137–160.
- STOJANOV, M., KODOV, H. *Opis na slavjanskite rękopisi v Sofijskata narodna biblioteka*. III. Sofija: Džržavno izdatelstvo nauka i izkustvo, 1964.
- STOJANOVIĆ, Lj. *Stari srpski rodoslovi i letopisi*. Beograd – S. Karlovci: SKA, 1927.
- TARANOVSKI, T. *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, I–IV. Beograd: Geca Kon, 1931–1935.

TRIFUNOVIĆ, Đ. Moljenije Teodora Ljubavića. – *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 11, 1967, s. 55–57.

TURILOV, A. A., L. V. MOŠKOVA. *Katalog slavjanskih rukopisej afonskih obitelej*. Pod redakcijej A.-Ė. N. TAHIAOSA. Vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe izdanie. Beograd: Čigaja štampa, 2016.

VIKTOROV, A. *Sobranie rukopisej P. I. Sevast'janova*. Moskovskij publičnyj i Rumjancevskij muzei. Moskva: [b. i.], 1881.

Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. izd. i prev. N. RADOJČIĆ. Beograd: SANU, 1960.]

THE LIST OF NON-WORKING DAYS IN THE GORAŽDE PSALTER WITH APPENDICES FROM 1521

Abstract. This article analyzes a text with a list of non-working days of the year published in the Goražde Psalter with Appendices in 1521. The text consists of three parts. The first and second parts contain the immovable and movable holidays of the year, while the third contains sanctions for believers who do not observe the prescribed holidays. The list includes 102 non-working days per year, including Sundays. Sanctions are both spiritual and secular in nature, and they are formulated differently depending on the social class and status of the offenders.

A list of non-working days with sanctions is not commonly a part of a Psalter with Appendices. It is a penitential, not a liturgical feature and has its origins in the Middle Ages. There is a copy of it in an Euchologion with the penitential texts from the early 15th century. We recognize the presence of the list in the Goražde book as part of the editorial work of the printer and hieromonk Teodor Ljubavić. Thanks to the fact that the Goražde printed book was soon afterwards transcribed into a manuscript, we know of two more copies of the Goražde-type lists of non-working days in different liturgical books.

Keywords: non-working days and holidays, calendar, spiritual and worldly sanctions, Goražde printing shop, Psalter with Appendices.

Stanoje Bojanin, PhD, Senior Research Associate

ORCID: 0000-0003-3424-6247

The Institute for Byzantine Studies – Serbian Academy of Sciences and Arts

35, Knez Mihajlova Str., 11 000 Beograd, Serbia

E-mail: sbojanin@gmail.com

ЗА НЯКОИ ВЪЗМОЖНИ УПОТРЕБИ НА ДИЕТОЛОГИЧНИТЕ КАЛЕНДАРИ В ЮЖНОСЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ

Резюме. Статията предлага възможни отговори на въпроса дали диетологичните календари, разпространявани сред южните славяни през Късното средновековие, се практикуват или служат само за четиво. Във връзка с това се открояват основните специфики във византийския и в славянския културен контекст, в които се разгръща интересът към диететиконите. На базата на тази съпоставка е изказано предположението, че на славянска почва този приложен жанр би могъл да притежава преди всичко символна стойност, и, макар да задава модел за конкретен *modus vivendi*, е преди всичко знак на престижа, маркер за читателски нагласи и културни потребности. Привлечена е информация от извори, която доказва реалната възможност да се изпълняват зададените в календарите хранителни предписания. В същото време, с оглед на паметниците, преписвачите и, най-общо казано, на духовните промените, настъпили през Късното средновековие, четенето на диететологичните съчинения през този период се интерпретира като социокултурен феномен, като част от по-широката авторефлексия на оформящия се нов читател и ползвател.

Ключови думи: диетологични календари, медицина, Късно средновековие, рецепция

Диетологичните календари (предписания за хранене, хигиена, очистителни процедури и т.н. за всеки месец от годината, съобразени с принципите на античната хуморална теория) са хетерогенна група текстове. Те могат да са както лапидарни указания, състоящи се от включване или избягване на единствен продукт в менюто за конкретен месец, така и да са снабдени с подробни разяснения за динамиката на хуморите в човешкото тяло според промените в сезоните, указания за прием или въздържание от водещите до хуморален дисбаланс нутриенти, препоръки или забрани за извършване на труд, секс или къпане през месеците, както и предупреждения за болестите, които могат да сполетят човек, в случай че не следва изложените съвети. Тази структурна вариативност е заложена в жанра – Античността по-

знава и сравнително детайлни, и много пестеливи диететикони. Въпреки съдържателното си разнообразие, диетологичният календар, бидейки естествено-научно и медицинско съчинение, е едноизмерен текст без претенция за душеполезна дидактика. Той би могъл да влиза, като всяко четиво, в по-широката интерпретация на социокултурните явления на своето време, но като профилактично предписание трудно би могъл да се подложи на друг, освен на буквален прочит. По природа е нормативен, но не в смисъла на средновековната нормативност, а на иманентните за медицината акрибия и емпиричност, които разчитат на ясен, установен терапевтичен режим.

Когато съчинение, което не разполага с оригиналния контекст на своето пораждане, е възпроизведено в друга култура, а и в друга епоха, защото все пак диететиконът е продукт на Античността, естествено възникват няколко въпроса. Какви са причините, довели до появата му? Практикува ли се този предписателен текст или само се чете? Има ли вероятност на славянска почва този приложен жанр да притежава единствено символична стойност, и, макар да задава модел за конкретен *modus vivendi*, да е преди всичко знак на престижа, маркер за читателски нагласи и културни потребности.

В друго свое изследване, посветено на диетологичните календари, коментирах разпространението им с оглед на състава на ръкописите, в които те се поместват, както и през сведенията за техните притежатели, преписвачи и книжовни средища, към които последните принадлежат¹. От запазените свидетелства се вижда, че за периода

¹ До този момент са ми известни 24 преписа на диетологични календари – основно с южнославянски и молдовски произход, като почти нямам сведения за руската традиция на тези съчинения. Запазените преписи се поделят в шест основни групи. Единствената атрибуирана сред тях съдържа превода на Στίχοι εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας на Николай Каликъл. Най-многобройна – 11 преписа – е групата с диетологичните календари, приписвани на цар Соломон. Анонимният диететикон О исправленіе зодиахъ е познат по три преписа. Версия, приписвана на Йоан Дамаскин, е засвидетелствана в два преписа. Отделна група, отново от три преписа, образува О лѣтнѣ обхѣни и вѣдоушны прѣмененіх. Последната група, засвидетелствана в две копия, е представена от анонимен диетологичен календар без наслов, който се приписва заедно с Галиново на Ипократа. Диететиконите най-често се поместват в сборници със смесено съдържание, където се преписват заедно с гадателни книги като гръмници и трепетници, предсказания за добрите и лошите дни, астрономически и астрологически статии, както и *Сказанието за дванадесетте петъка*. Друга особеност в писмената традиция на тези съчинения е, че нерядко те се включват като непланирани добавки, т.е. не са интегрална част от обмислена периферия в съдържанието на кодексите. Предварителен списък и групиране на южнославянските преписи на диетологични календари в: KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietetic texts in Medieval Slavonic Literature. Preliminary

XV–XVII век диететиконите могат да се възприемат като висока литература, като текстове за елита, докато преписите от XVIII–XIX в. са репрезентативни за формиращата се култура на редовия свещеник или мирянин, т.е. календарите стават достойни на недотам образования, но все пак грамотен читател. Настоящият текст ще се опита да даде възможен отговор на въпроса дали диететиконът е само четиво, което е важно именно като теоретично знание, като обща култура, или е преписван с идеята да бъде практикуван.

Две са базовите предпоставки за осъществяване на предписанията в календарите – едната е нивото на грамотност и волята за собственото физическо благополучие, другата е материалната способност да се реализира режимът. Второто условие се отнася както към икономическата възможност да се осигуряват посочените в съчиненията ядива, така и до териториалната наличност на продуктите, тъй като текстовете, послужили за превод, са византийски и са съобразени със спецификите на умерения морски климат и свързания с него добив на растителни, животински и рибни продукти. Смяната на цивилизационните контексти предполага и смяна на адресатите, въпреки пренасянето на конкретни културни практики, каквато е и „грижата за себе си“ по определението на М. Фуко². Защото античният календар е писан за елити – дворцови или представители на градски нобилитет – докато византийските текстове, а и славянските преводи, са насочени към друга аудитория. От една страна, първият регистриран южнославянски пример е в сборник, създаден по поръчка на владетеля – Изборника от 1073 г. Най-пространните и добре структурирани, включително визуално, преписи на диететикони са поместени в представителни псалтири с последования, които обичайно са поръчка, респективно дар за богат манастир или заможен притежател. Може да се предположи, че собствениците на такива кодекси биха могли да си осигурят необходимите храни, изисквани от медицинските предписания. В същото време повечето запазени южнославянски преписи – и то по-пространните като съдържание – датират от периода на османското владичество. Този факт подновява питането дали техният читател, вече пода-

remarks. – In: *Scripta & e-Scripta*, 19, 2019, p. 327–342. За книжовния контекст и конвоя на диететиконите вж. в: KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages: A Case Study. – In: *Studia Ceranea*, 11, 2021, p. 269–282.

² Вж. ФУКО, М. *История на сексуалността. Т. 3. Грижата за себе си*. Плевен, 1994. Фуко отделя специално внимание на интереса към медицината, грижата за тялото, вниманието към природата и обстоятелствата и бдителността към връзките между календара и здравето през Античността. В своя коментар върху механизмите на това сложното взаимодействие той използва като наглед и диететиконите. Пак там, с. 123–178.

ник на Османската империя, може да си набави изброените в указанията продукти. Така например хранителните съставки в диететикона, поместен в Псалтир, дело на кописта Авраам Дмитриевич (ркп. № 115 Народна библиотека – Пловдив от XVII в.)³, изискват консумация на пилешко, козе, агнешко и говеждо месо, диви птици, риби, мед, кебап, зехтин (дървено масло), люти подправки, както и продукти, които, макар и типични за Балканите, обикновено не се споменават в медицинските предписания: прясно и кисело мляко, масло, яйца, шипки, пшеница и др. Цитираните откъси са достатъчно илюстративни за разнообразието на диетата, което налага календара:

Мѣзъ Септемврѣе. Въ съ мѣзъ вѣрѣ сръдно. и чловекъ лице развалѣ се. вино вѣрло самоси не пѣи. и пази се ѿ козе месо и говеже. И ѿ банно не къпи се. сладко гажѣ и шерветѣ, и пи былѣе, и топло гастѣе гажѣ съ щецетомѣ. и месо кокошѣе, и рѣбы тльсты. и сѣтро прѣсно маѣво да пѣешъ добро е. и сѣтро и вѣръ покраи рѣкъ да сѣдишь добро е.
Мѣзъ октом'врѣе. Въ съ мѣзъ вѣрли вѣтрове вѣють ѿ истокъ. и лице чловецьско добѣе мощь. добро е да гадешъ прасовно листовѣе варено и пражено и рѣбы печени, и вино сладко. и шипки гѣ, добро е. и кръвь да теглишь добро е. пази се ѿ постѣ. и ѿ зли овоцѣа. и ѿ банно горецѣ пази се до дѣ ѿ.

Издаването и превеждането на съвременни езици на извори, свързани с гастрономията на Византия, тяхното анализиране в антропологичен, кулинарен, медицински и изобщо културно-исторически контекст, позволяват да се формира по-конкретна представа какво е храненето в отделни социални групи и територии на империята⁴. За Балканите не може да се твърди същото, въпреки че през последните десетилетия се появиха нови изследвания върху храната на българите през Средновековието и Възраждането⁵. В съвременните анализи

³ Описание на ръкописа в: ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София 1920, с. 173–181.

⁴ Вж. напр. BRUBAKER, L., K. LINARDOU (Eds.). *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*. Aldershot, 2007; DALBY, A. *Tastes of Byzantium: the Cuisine of a Legendary Empire*. London-New York 2010; MAYER W., S. TRZCIONKA (Eds.). *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*. Brisbane, 2005; WILKINS J., NADEAU R. (Eds.) *A Companion to Food in the Ancient World*. Malden-Oxford: Wiley Blackwell, 2015.

⁵ Ще посоча само някои актуални публикации: БЕНЧЕВА, Й. Храната на средновековните българи според византийските извори от XI–XII век. – В: ГЮЗЕЛЕВ, В. (съст.). *Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов*. София, 2017, с. 279–283; БЕНЧЕВА, Й. *Трапезата във византийско-балканския свят X–XV век*. София, 2019; ГЕОРГИЕВА, Т. Грамотите и житията като извори за храната на средновековния българин (XIII–XIV век). – *Времена*, 20, 2021 (електронна версия: shorturl.at/mMR26); ПАВЛОВ, И. *Присъствие на храненето по българските земи през XV–XIX век*. София, 2000; ПАВЛОВА, А. Храната на

на хранителните практики в средновековна България са привлечени като изворов материал данни за търговията, добива и консумацията на хранителни продукти, грамотите на българските владетели, различни византийски източници, покаяните книги, кръстоносните хроники, а за по-късния период – от търговски документи от Венеция и Генуа, пътеписи на западноевропейски и арабски пътешественици, османските данъчни документи, както и регистри за задълженията на земевладелците в османска Румелия и т. н.

Житийната литература, поради нормативния си характер предлага по-оскъдна и стандартизирана информация, а в епизодите, съдържащи лечителство, то е по правило чудотворно и дори да не клони към екзорцизма, не се обляга върху медицинска емпирия, както и върху диететика⁶. Малкото медицински текстове, като диететиконите, имат предписателен характер и по-скоро изискват, отколкото се съобразяват с наличното продоволствие. Късните хекимджийски тефтери, лековниците, които също са феномен на XVIII и XIX век, медико-фармакологичните компендиуми, продуктите списъци на възрожденските ахтари – магазините за аптекарски стоки, билки, мехлеми, етерични масла, подправки, чай – допълват номенклатурата на растителните и животински компоненти, използвани в лечението и профилактиката⁷.

Храните и напитките, които могат да се извлекат от тези писмени източници, подсказват за развитието на добра селскостопанска и търговска дейност, независимо от политическата ситуация по нашите територии. Както е известно, бидейки поданици на Османската империя, българите имат владелческо право над земята си и могат да се ползват от реколтата след изплащането на задълженията си към

средновековните българи от XIII–XIV в. като част от всекидневния бит. – *История*, 1, 1994, с. 36–47; ЦАНКОВА, Г., П. ТИВЧЕВ, Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII век. – *Археология*, 6, 1964, 2, с. 41–45; НАЙДЕНОВА, Д. Храната и храненето в средновековните славянски пенитенциални текстове. – *Българска етнология*, 44, 2018, 4, с. 400–420.

⁶ За възприемането на болестта като демонично обладаване на тялото и изместването на акцента от античното схващане за здравето като равновесие на хуморите към лечението като екзорцизъм вж. БРАУН, П. *Светът на Късната античност*. София, 1999, с. 58.

⁷ За методите и употребите на билки и вещества по данни от късносредновековните медицински сборници и съчинения вж. АНГУШЕВА, А., М. ДИМИТРОВА. Текстове за женското здраве в късната южнославянска традиция. – В: *Кирило-Методиевски четения 2019. Сборник*. София, 2020, с. 126–138; ГЕОРГИЕВ, Г. Опиум, живак и магия – български народни лековници и регионални лечителски „школи“ през Ранното възрождане. – *История*, 23, 2015, 5, с. 471–490.

хазната. Данъци се взимат от добивите от ниви, лозя, градини, рибни ловилища, орешащи, пчелини; от животновъди, винари, земеделци, готвачи, търговци, еснафи. Само като пример – още от самото начало на XVII в. има документи за отчета на еснафа на зарзаватчиите, членове на който са били само рая-българи⁸. Повечето пътешественици, минаващи през България, подчертават изключителната плодородност на земята, както и умението на българина да отглежда земеделски култури и да развъжда домашни животни.

В менюто на българите, посочва Йоанна Бенчева, присъстват петте основни групи храни... като най-често в изворите се споменават зърнени култури – пшеница, просо, ечемик и направен от тях хляб [...] каши, приготвени от брашно от различни зърнени култури. Плодове и зеленчуци, лук, чесън, краставици, зеле, различни тревни растения, гъби, леща и нахут, както и ябълки, круши и смокини и др. Млечните продукти са обичайна храна за българите от периода. Предимно се споменава сиренето, прясно или втвърдено, [...] прясното мляко. От месото преобладава овчето, говеждото, пилешкото, дивечът; рибата – морска, но заради географските ширини има превес речната. Използват се и ядки – орехи и лешници. Основен подсладител е медът, а от мазнините [се употребяват] главно животински и по-рядко зехтин.⁹

Следователно, погледнато в материален аспект, българинът би могъл да спазва, ако не изцяло, то основните насоки на диетологичните календари. Кой обаче има достъп до такава информация и в какъв контекст тя може да се вгради?

Вече беше отбелязано, че до XV в. почти няма или не са ми известни преписи на диететолози¹⁰. Не е такава положението в съседна Византия – периодът от XI в. нататък и особено XIV–XV в. е ключов за развитието, преосмислянето и разпространението на медицинското

⁸ ПАВЛОВ, И. *Присъствие на храненето по българските земи през XV–XIX век*, с. 25.

⁹ БЕНЧЕВА, Й. *Трапезата...*, с. 269–270.

¹⁰ Хипотезата, че може да са съществували по-ранни, от XIV век, преводи на подобни съчинения в България, които не са достигнали до нас, се нуждае от допълнителни доказателства за български превод на съставите, в които тези текстове се откриват. А. Турилов посочва групата астрологични и прогностични съчинения, сред които попадат и диетологичните календари, като един от малкото примери, в които текстове, фиксирани в славяно-молдовски преписи, не са засвидетелствани в българската литература от XIV век. – Вж. ТУРИЛОВ, А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. – В: ТУРИЛОВ, А. *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва, 2010, с. 410–438 (бел. 22, с. 424).

знание. Подемът на диетологичните съчинения в империята започва от единадесетото столетие. От това време е диетологичният трактат на придворния лекар и астролог на Михаил VII Дука, антиохиеца Симеон Сит – *Σύνταγμα κατὰ στοιχείων περὶ τροφῶν δυνάμεων*¹¹. Съчинението е засвидетелствано в десетки византийски ръкописи и неговата популярност се дължи както на употребата му като практически диетологичен наръчник, достъпен и за специалисти, и за широка аудитория, така и на факта, че обединява гръцката традиция с актуален за времето си ориенталски материал¹². От същото столетие е дидактичната поема *De medicina* на Михаил Псел¹³, сравнително обемно произведение, предназначено да служи като въведение в медицината за неспециалисти и в което също са включени диетологични препоръки¹⁴. Самите диетологични календари добиват популярност приблизително от XII в. нататък, въпреки че има немало примери и от по-ранно време. Именно от XII-то столетие е стихотворният диетологичен календар *Στίχοι εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας* на Николай Каликъл¹⁵, придворен лекар на Алексий I Комнин, по-известен като дворцов поет, автор на панегирична лирика, на похвали за императора и аристократи от неговия двор¹⁶. Пак през XII в. по повеля на Йоан II Комнин е изградена най-голямата болнич-

¹¹ Издание на текста: LANGKAVEL, B. *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus*. Leipzig, 1868. Дигитализиран вариант на изданието: <https://wellcomecollection.org/works/fuvfjy7a>

¹² BOURAS-VALLIANATOS, P. Galen's reception in Byzantium: Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories on human physiology. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55, 2015, p. 457.

¹³ HOHLWEG, A. Medizinischer 'Enzyklopädismus' und das Πόνημα Ἰατρικόν des Michael Psellos. Zur Frage seiner Quelle. – *Byzantinische Zeitschrift*, 81, 1988, no. 2, p. 39–49.

¹⁴ Твърди се, че двамата големи ерудити взаимно се конкурират и подражават в желанието си да впечатлят младия император, който проявява изявен интерес към природните науки. Вж.: BOURAS-VALLIANATOS, P. *Galen's reception in Byzantium...*, p. 440.

¹⁵ IDELER, J. *Physici et medici Graeci minores*, 1, Berlin, 1841, p. 418–420.

¹⁶ Диететиконът му е познат поне в четири славянски преписа – два сръбски от XV в. и XVI в. и два руски от XV в., които възхождат към южнославянския превод. За славянската традиция на календара на Николай Каликъл вж.: БЫЛИНИН, В. Календарные эпиграммы Николая Калликла в южнославянской и русской письменности XV–XVI вв. – В: БОГОЛЮБОВ, А., Р. СИМОНОВ (ред.). *Естественно-научные представления Древней Руси*, Москва, 1988, с. 39–51; ТУРИЛОВ, А. Ранний славянский список календарных эпиграмм Николая Калликла („Птохопродрома“): к вопросу о времени перевода. – В: ТУРИЛОВ, А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*, Москва, 2012, с. 471–477.

на институция във Византия – болницата към манастирския комплекс Пантократор¹⁷. Вероятно към края на XIII в. най-късно в началото на XIV в. възниква трактатът на Йоан Архиятрот, *Терапевтика*¹⁸. Ключова фигура в медицинското знание на XIV век е византийският лекар и автор на медицински съчинения Йоан Захариас¹⁹. От XIV в., но най-вече от XV и XVI в. са запазени стихотворни диетологични календари в гръцки ръкописи. Списъкът с автори и заглавия може да се допълва, но това, което трябва да се подчертае е, че във Византия интересът към диетологията е следствие на цялостен подем на природните науки, той е своеобразен отглас от времето на енциклопедизма, на християнското връщане към Аристотел, на писането на екзегетични съчинения към античните автори и на създаването на натурфилософски съчинения.

Още античните и византийските автори и преписвачи на диетологични календари подчертават тяхната полезност – диететиконът е нужен, за да спести посещението при доктор, чиято помощ съвсем не е евтина, а нерядко е и безрезултатна. Медицинската услуга сама по себе си е лукс, тя предполага грамотни ползватели и образовани специалисти, изисква преподаватели и институции, в които обучението да се случва, или поне наличие на градска, ако не и столична среда – условия, които дори в късната византийска империя невинаги са изпълними²⁰. Ако е прав Перегрин Хордън, че „елитните пациенти са лекувани от елитни лекари“²¹, то тогава е логично по-големият сегмент от не толкова заможни и/или териториално отдалечени от лекаря болни да предпочете ползите на профилактиката и диететиката. Това, разбира се, не води до

¹⁷ КАЖДАН, А., А. ЕПСТЕЙН. *Византийската култура XI–XII век. Промени и тенденции*. Прев. ДИМИТРОВ, Д., София: Фабер, 2001, с. 179.

¹⁸ Издание и коментар у: ZIPSER, B. *John the Physician's Therapeutics. A Medical Handbook in Vernacular Greek*. Leiden–Boston, 2009.

¹⁹ BOURAS-VALLIANATOS, P. *Innovation in Byzantine Medicine. The Writings of John Zacharias Aktouarios (c. 1275–c.1330)*. Oxford, 2020. В съчиненията на авторитетния интелектуалец от времето на Палеолозите често се откриват диетологични предписания за лечение на конкретни болести. В своето изследване върху писменото наследство на Йоан Захариас П. Бурас-Валианатос коментира и книга трета от *Medical epitome*, посветена на неинвазивните медицински практики като кръвопускане, очистителни процедури, пиявици, бани, физически упражнения и диететика. Основни източниците на тази глава са обобщения от предходен текст на Йоан Захариас – *On Psychic Pneuma*, глава 2, както и извлечения от енциклопедичния труд Ἐπιτομῆς Ἱατρικῆς на Павел от Егина, книга първа. Ibid., p. 128, p. 199 f.

²⁰ NUTTON, V. Byzantine medicine, genres, and the ravages of time. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna, 2013, p. 13.

²¹ HORDEN, P. Medieval hospital formularies: Byzantium and Islam compared. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna, 2013, p. 146.

радикална промяна на адресата – инструкциите на превантивната медицина са насочени отново към дворецовата и провинциална аристокрация. Диетологичните съвети се откриват в медицински трактати, писани за императори или високопоставени особи, както цитираните вече примери със съчиненията на Симеон Сет, Михаил Псел, Йоан Захариас и т.н.²². Обмисляйки своята аудитория, авторите на наръчници и енциклопедични справочници създават и текстове, удобни за използване от непрофесионалисти²³. Именно това е голямото предимство на диетологичния календар – той притежава практическото преимущество да е изпълним от сравнително добре образования мирянин, без необходимостта от лекарски надзор и ръководство.

Рационализмът на византийските текстове от това време, обаче, се отличава от този на балкано-славянския свят през Късното средновековие. Действително, запазените славянски писмени паметници от XIV-то столетие насетне показват повишен интерес към медицината в основните ѝ направления – диагностика, лечение и профилактика. Примерите са единични, но показателни – от края на XIV в. е *Ятрософията* или *Медицинско изкуство за всякакъв случай*, запазена в единствен сръбски препис в ръкопис № 462 от Хилендарския манастир²⁴. От XV-ти век е колекция от Галенови и Хипократови рецепти в *Ходошкия сборник* (ръкопис № IXF10 НМ–Прага)²⁵, а *Хилендарският медицински кодекс* (ръкопис № 517 от Хилендарския манастир) датира от средата на XVI в.²⁶ Диетологични съчинения се появяват в няколко молдов-

²² Вж. тук бел. 15 за конкуренцията между Михаил Псел и Симеон Сет, вкл. в утвърждаването на авторитетни позиции чрез предлагане на естественонаучни трактати и справочници пред императорския двор. Известно е и, че съчинението *Medical Epitome* на Йоан Захариас Актуариус е писано за Алексий Апокавк († 1345), изтъкнат византийски военачалник по времето на императорите Андроник III Палеолог и Йоан V Палеолог.

²³ Бурас-Валианатос отделя специално внимание на специфичната категория *philiatroi* – потенциалните ползватели на медицинските справочници, които не са доктори, но са добре образовани и проявяват изявен интерес към медицината. От тях не се очаква сами да изготвят лекарства или да си пускат кръв, но в случай на натрупан достатъчен опит и знания и това е възможно. Вж. BOURAS-VALLIANATOS, P. Texts for amateur physicians (*philiatroi*) in the ancient and early Byzantine world. – In: BOURAS-VALLIANATOS, P. *Innovation in Byzantine Medicine...*, p. 105–138.

²⁴ Сбирката съдържа 13 рецепти с мехлеми и отвари за лечение на различни болести, сред които краста, дизурия, хемороиди, гниене на червата, настинка и др. Описание на ръкописа в: БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*. Београд, 1978, с. 177.

²⁵ Описание на ръкописа у VAŠICA, J., J. VAJS. *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze (Catalogus Codicum Palaeoslovenicorum Musaei Nationalis Pragae)*. Praha, 1959, s. 212–218.

ски ръкописи²⁷, включително и в кодекс на известния копист Гаврил Урик²⁸, от това време са и част от преписите на диетологичния календар на Николай Каликъл²⁹. От XVI-ти до XIX в. включително са известни двадесетина преписа на диететикони, поместени основно в сборници с антологичен състав³⁰. Изброяването на тези примери има за цел да открие през тях основната тенденция на медицинското знание през Късното средновековие, а именно – неговото прагматизиране. Текстовете с анатомични и физиологични описания, с медицински термини, с разяснения на връзките между природните цикли и човешкото здраве са известни още от времето на Първото българско царство. Но това в същината си са енциклопедични съчинения с богословски и теоретичен характер, в които сведенията за макрокосмоса – за света и за природата, са съчетани с информация за микрокосмоса – за устройството и функционирането на човешкото тяло. Сред тях са *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, *За природата на човека* на Немезий, еп. Емески, *Шестоднев* на Йоан Екзарх, *Физиолога*. Тези текстове, преведени, за да отговорят на нуждата от индивидуално четиво за дворцовия и провинциален елит, притежават образователна, а не терапевтична насоченост.

Медицинската литература през Късното средновековие в най-широкия смисъл на думата е ориентирана към друг тип ползвател. Тя е насочена не само към духовенството, но към оформилите се групи от грамотно градско население, към позамогналите се търговско-занаятчийски прослойки, готови да усвояват знание в достъпната форма на „праkritите“, според сполучливото определение на И. Добрев³¹. Тради-

²⁶ Описание на ръкописа у БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*. Београд, 1978, с. 194–195.

²⁷ Ръкописи: РГБ, Ф. 209, № 201 от първата четвърт на XVI в.; Украинска национална библиотека, Ф. 313, № 47 – ок. 1561 г.; № 649 от библиотеката на Румънската академия (Тулчански сборник) от първата половина на XVI в. За контекстуализирането на диетологичните календари в молдовската писмена традиция вж. ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Храна и аксиология според два текста в молдовски сборник Ms. Slav. BAR 649 от XVI век. – *Slověne*, 8, 2019, No 2, с. 140–162.

²⁸ Текстът на преписа е открит в два фрагмента – в ръкописи в РГАДА, Ф. 188, № 778 и в РГБ, Ф. 178, № 923 от 1447 г., идентифициран от А. Паскал. Вж. ПАСКАЛЬ, А. Неизвестное апокрифическое сочинение „Сказание Соломона како ясти во вся дни“ в славяно-молдавской книжности XV–XVI вв. – *Русин*, 54, 2018, 4, с. 13–32.

²⁹ Два южнославянски преписа са: ГИМ, собр. А. И. Хлудов № 114, ок. 1404 г.; РГБ, Ф. 178, Муз. Собр., № 921, втора четвърт на XVI в.

³⁰ Вж. бел. 3 тук.

³¹ ДОБРЕВ, И. XIV век – класицизъм или праkritи? – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция в София, 26–28 юни 2003*. София, 2004, с. 19–26.

ционно, анализите на културни и обществени процеси при подчиненото положение на славяните под османска власт отчитат огромните щети над културния живот, липсата на самостоятелна църковна, просветителска и книжовна дейност. Въпреки че не съществуват официални културни институции, знание има, има и поръчители на ръкописи, както и изпълнители на скъпи поръчки³². Малкото запазени имена на съставители на кодекси, съдържащи диететикони, принадлежат на професионални кописти, на високо ерудирани книжовници, които са обвързани с авторитетни скриптории и манастири – Нямец в Молдова, „Св. Троица“ до Плевля, Атон, Карлово. Такива са изтъкнатите преписвачи като Гавриил Урик³³, атонския инок Гавриил от XV в.³⁴ и по-късните, Гаврило Тройчанин³⁵ и Аврам Димитриевич³⁶. В кодексите на гореизброените книжовници диетологичният календар не е случайна добавка. Той е част от сложната амалгама на антологичния тип сборници, в които библейският и църковният пласт се пресичат с този на всекидневния, битов прагматизъм, но тук емпиричното знание е знак за широката начетеност на съставителя, а и на притежателя³⁷.

Диетологичните съчинения, обаче, се откриват по-често в неугледни сборници със смесено съдържание, в молитвеници на свещеници, понякога и в лековници. Същото може да се каже и за византийски-

³² Показателно в това отношение е изследването на Е. Мусакова за луксозните ръкописи на XVII век. МУСАКОВА, Е. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга. Описи. Находки. Библиология: втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854–1916)*. Пловдив, 2015, с. 247–263.

³³ За дейността на Гавриил Урик и най-нови идентификации на ръкописи, излезли под неговото перо вж. у ПАСКАЛЪ, А. О рукописном наследии молдавского книжника Гавриила Урика из монастыря Нямец. – *Istorie și cultură. In onoreț academician Andrei Eșanu*, Ed. С. MANOLACHE, Chișinău 2018, p. 343–375.

³⁴ Кратка справка за сръбския монах Гавриил вж. у ТУРИЛОВ, А. Гаврил. – В: *Православная энциклопедия*, Т. 10, Москва 2005, с. 205–206. <https://www.pravenc.ru/text/161273.html>, както и ДИМИТРОВА, М. *Тълкувания на Песен на песните в ркп. 2/24 от Рилската света обител*. София, 2012, с. 21–29.

³⁵ СЫРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, књ. 197, 1899, св. 1, с. 1–54; KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages, p. 276–277.

³⁶ За централната роля на средногорския книжовен кръг, към който принадлежи Аврам Димитриевич, в създаването и разпространението на луксозни ръкописи по аналогия на гръцките такива вж. МУСАКОВА, Е. Цит. съч., с. 247–263. Актуална информация и библиография за делото на иерей Аврам вж. у РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*. София, 2020, с. 129–135.

³⁷ ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Цит. съч., с. 156.

те ръкописи с диететикони, които често са изписани с небрежен почерк, без украса, понякога липсват дори отчетливи наслови към предписанията. При липса на експертни източници на медицинско знание, достъпът до информация се осъществява от профанни носители, от пътуващи монаси или свещеници, които обслужват широки територии извън малките си енории.

Извън пряката необходимост да се избегне зависимостта от докторите или по-скоро да се преодолее недостигът на такива, назрява още една – да се подреди живеенето според принципи, които са свързани с по-задълбоченото разбиране на природните цикли и тяхното отражение върху човека. Медицинското знание е само един от компонентите на дългия процес на съзряване на прединдустриалното общество, демократизирането и секуларизацията на образованието е друг фактор, който катализира интереса към сфери, излизащи извън строго църковната грамотност. XIX век, през който също се преписват диетологични календари, е време, в което усилено се превеждат и препечатват медицински текстове – напр. „Правила за сохранение на здравието“ (1852); претърпелият няколко издания труд на А. Сарантис „Игиономия, сиреч, правила, за да знаем как да си вардим здравието“, преведен от Сава Доброплодни; „Гигиена (наука за сохранение на здравието)“ от Орфил (1851) и т. н. Сам по себе си възходът на книгопечатането в Европа дава могъщ тласък в разпространението на медицинската литература – вероятно тя е единственият достоен конкурент на Библията и богослужебната книжнина от Гутенберговата епоха³⁸. През 1845 г. в Букурещ се появява първият печатан лековник на български език, а паралелно с това през цялото столетие се преписват лековници. През този период се повишава вносът на подправки и билки на Балканите, които обогатяват номенклатурата на лековниците и макар и бавно започва да се разгръща мрежа от ахтарски дюкяни, спицери и същински аптеки. Интересът към лечението, както и през Античността и цялото Средновековие, не се разгръща изолирано, ръкописите изобилстват с астрономически и астрологически съчинения, тълкуванията на съни-

³⁸ Класическият случай е издаденият в Майнц *Aderlasskalender* за 1457 г., указващ дните за кръвопускане и очистителни процедури. Макар че е предназначен за лекари, той се радва на изключителна популярност и сред неспециализирана читателска среда и претърпява множество преиздания на немски и латински език. Той е само един от примерите за широкото разпространение на медицинската литература с развитието на печата. С множество преиздания са Канон на медицината на Авицена, Салернският кодекс на здравето на Арнолд от Виланова, Естествената история на Плиний Стария, хербариите от Майнц (*Gart der Gesundheit*, *Hortus sanitatis* и *Herbarius moguntinus*) и т. н. – Вж. ШУЛЪЦ, Ю. (съст.) *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье*. Москва, 1972, с. 6.

щата, гадания и прочие, които преследват същата цел на човека да разчита знаците на природата, за да планира и овладее живота си. Сякаш интересът към здравето на собственото тяло, към възможностите да се предскаже бъдещето според земните и небесни промени, към медицинското възприемане на света припомнят културните модели на Античността. Коментарът на Фуко върху социални феномени от класическата римска епоха в голяма степен е валиден за културния контекст, в който се утвърждава интересът към диетологичния календар в балкано-славянския свят през Късното средновековие: „от нея [медицината – б. м., И. К.-К.] се очаква под формата на корпус от знание и правила, да определя един начин на живот, един промислен тип отношение към себе си, към своето тяло, към храненето, към съня и будното състояние, към различните дейности и към обкръжаващата среда. Медицината трябвало да предлага под формата на режим, една доброволна и рационална структура на поведение.“³⁹

В посочения от Фуко модел на живеене полезността на диететикона е несъмнена, а с оглед на продуктовете наличности на Балканите този режим е и реализируем. Отвъд буквалността на диетологичната приложност, остава въпросът коя от възможните оптики към четенето и употребата на медицинските текстове е най-адекватна за жанра. Отговорът на това питане може да се търси в предложените от П. Хордън три възможни аспекта към употребите на медицинските ръкописи⁴⁰. Първият от тях се отнася до *полезността* с всичките условия на този смисъл, т. е. дали тези текстове са били ефикасни като лечение и дали действително са вършели някаква работа. Вторият е свързан с *лукса и показността* – медицинските съчинения и сборници обикновено демонстрират образоваността на своя поръчител или засвидетелстват уважението на автора или изпълнителя на поръчката към неговия патрон. Третият е насочен към *начетеността*, тъй като въпросните ръкописи се ползват от хора, които нерядко не са лекари, но са изкушени от науката и естествознанието, в което търсят не чистата терапия, а знанието за устройството на света и човека. Тези подстъпи към разбирането на медицинските сборници, подчертава Хордън, не подценява терапията като тяхна същностна категория, а се стремят към широкоспектърно анализиране на медико-литературните феномени във Византия. Тоест, обмисляйки медицинските наръчници и трактати, изследователят им трябва да надскочи интерпретирането им в плана на лечителската практиката на един доктор или обучителната им функция в специализираните за

³⁹ ФУКО, М. Цит. съч., с. 126.

⁴⁰ HORDEN, P. Prefatory Note: The Uses of Medical Manuscripts. – In: ZIPSER, B. (Ed.). *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna, 2013, p. 1–6.

това места, и да вземе предвид и техните извънмедицински употреби. Конкретните обстоятелства и контекст определят как ще се чете медицинският текст, коя ще е преваляращата функция – „грижата за себе си“, клиничната практика, образоването и самоутвърждаването, изграждането на представа за себе си в определени социални среди, или нещо друго.

И все пак здравната профилактика, индивидуалното самообразоване и лечението на Балканите не може да се изведе като естествено продължение и адаптация на византийската медицина. Колкото и скромен да е приносът на византийските интелектуалци и доктори в сравнение с наследството на Хипократ и Гален, отношението към него е академично – то се развива на базата на собствени надграждания, теория и практика, както и на по-късен синтез с достиженията на ислямската медицина. Въпреки че компендиумите и текстовете на Диоскурид, Орибазий, Аеций, Александър от Тралес, Павел от Егина и т.н. не блестят с оригиналността на гръко-римската медицинска мисъл, те не могат да се възприемат като просто съхранение и продължение на хилядолетната традиция. Прилагани или не в клиничната практика, те изразяват научния интерес към средновековното здравеопазване и лечение, и поддържат авторитетното реноме на техните съставители, преписвачи и читатели.

На този фон четенето на диетологичния календар от южнославянските ръкописи през Късното средновековие е по-скоро социокултурен феномен. Не създаването на наука и трактати, а оформянето на грамотни ползватели е моторът, който задвижва медиализирането на късния балкано-славянски свят. Факт е, че периодите на най-интензивно преписване на тези съчинения отразяват различни аспекти на тяхното възприемане. Първият пик, от средата на XV и XVI век, започва като реплика на високата среднобългарска традиция, доколкото повечето преписи са молдовски по произход и немалка част от тях са поместени в сборници с антологичен състав от типа на монашеската енциклопедия⁴¹. От това време обаче са и наченките на втората тенденция – включването на диететикони в сборници със смесено съдържание, която ще се разгърне в пълнота през следващия етап на усилено преписване през XVIII–XIX в. В този, по-разнороден и неустойчив състав, прочитът на диететикона се разколебава между просвещенския рационализъм, формиращата се „практика на себе си“⁴², от една страна, и езотеричното възприемане на света и човека през знаците на природата, звездните констелации и тълкуванията на психосоматичните процеси. В този контекст календарът звучи като медицински идиом,

⁴¹ ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Цит. съч., с. 143.

⁴² ФУКО, М. Цит. съч., с. 127.

който не следва да се чете единствено в дословността на предписанията, но и в проекциите на една развиваща се саморефлексия в полето на все по-нарастващата и усложняваща се „медицинска“ παιδεία.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГУШЕВА, А., М. ДИМИТРОВА. Текстове за женското здраве в късната южнославянска традиция. – В: *Кирило-Методиевски четения 2019. Сборник*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 126–138.

БЕНЧЕВА, Й. *Трапезата във византийско-балканския свят X–XV век*. София: ИК „Гутенберг“, 2019.

БЕНЧЕВА, Й. Храната на средновековните българи според византийските извори от XI–XII век. – В: ГЮЗЕЛЕВ, В. (Съст.) *Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов*. София: ИК „Гутенберг“, 2017, с. 279–283.

БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*. Београд: Српска Академија Наука и Уметности и Народна Библиотека Србије, 1978.

БРАУН, П. *Светът на Късната античност 150–750 г. сл. Хр.* Прев. С. ГЯУРОВ. София: Наука и изкуство, 1999.

БЫЛИНИН, В. Календарные эпиграммы Николая Калликла в южнославянской и русской письменности XV–XVI вв. – В: БОГОЛЮБОВ, А., Р. СИМОНОВ (ред.). *Естественно-научные представления Древней Руси*, Москва: Наука, 1988, с. 39–51.

ГЕОРГИЕВ, Г. Опиум, живак и магия – български народни лековници и регионални лечителски „школи“ през Ранното възраждане. – *История*, 23, 2015, 5, с. 471–490.

ГЕОРГИЕВА, Т. Грамотите и житията като извори за храната на средновековния българин (XIII–XIV век). – *Времена*, 20, 2021. Електронна версия: shorturl.at/mMR26 [прегл. на 06.09.2023].

ДИМИТРОВА, М. *Тълкувания на Песен на песните в ркп. 2/24 от Рилската света обител*. София: Херон прес, 2012.

ДОБРЕВ, И. XIV век – класицизъм или пракрити? – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция в София, 26–28 юни 2003*. София: ГорексПрес, 2004, с. 19–26.

КАЖДАН, А., ЕПСТЕЙН, А. *Византийската култура XI–XII век. Промени и тенденции*. Прев. Д. ДИМИТРОВ. София: Фабер, 2001.

МУСАКОВА, Е. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга. Описи. Находки. Библиология: втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854–1916)*. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 2015, с. 247–263.

НАЙДЕНОВА, Д. Храната и храненето в средновековните славянски пенинциални текстове. – *Българска етнология*, 44, 2018, 4, с. 400–420.

ПАВЛОВ, И. *Присъствие на храненето по българските земи през XV–XIX век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.

ПАВЛОВА, А. Храната на средновековните българи от XIII–XIV в. като част от всекидневния бит. – *История*, 1994, 1, с. 36–47.

ПАСКАЛЬ, А. О рукописном наследии молдавского книжника Гавриила Урика из монастыря Нямец. – *Istorie și cultură. In honorem academician Andrei Eșanu*, ed. С. MANOLACHE, Chișinău 2018, p. 343–375.

ПАСКАЛЬ, А. Неизвестное апокрифическое сочинение „Сказание Соломона како ясти во вся дни“ в славяно-молдавской книжности XV–XVI вв. – *Русин*, 54, 2018, 4, с. 13–32.

РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020.

СЫРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, књ. 197, 1899, св. 1, с. 1–54.

ТУРИЛОВ, А. Ранний славянский список календарных эпиграмм Николая Калликла („Птохопродрома“): к вопросу о времени перевода. – В: ТУРИЛОВ, А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва: „Знак“, 2012, с. 471–477.

ТУРИЛОВ, А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. – В: ТУРИЛОВ, А. *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва: Знак, 2010, с. 410–438.

ТУРИЛОВ, А. Гавриил. – В: *Православная энциклопедия*, Т. 10, Москва 2005, с. 205–206. Электронен вариант на: <https://www.pravenc.ru/text/161273.html> [прегл. на 06.09.2023].

ФУКО, М. *История на сексуалността. Т. 3. Грижата за себе си*. Прев. А. КОЛЕВА. Плевен: ЕА, 1994.

ЦАНКОВА, Г., П. ТИВЧЕВ, Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII век. – *Археология*, 6, 1964, 2, с. 41–45.

ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Храна и аксиология според два текста в молдовски сборник Ms. Slav. BAR 649 от XVI век. – *Slověne*, 8, 2019, No 2, с. 140–162.

ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София: „Държавна печатница“, 1920.

ШУЛЬЦ, Ю. (съст.) *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье*. Москва: Книга, 1972.

REFERENCES

BRUBAKER, L., K. LINARDOU (Eds.). *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers Delivered at the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies under the Auspices of the Society for the Promotion of Byzantine Studies, in Honor of the Professor A. A. M. Bryer, at the University of Birmingham, 29–31 March 2003*, Aldershot: Ashgate Variorum, 2007.

BOURAS-VALLIANATOS, P. Galen's reception in Byzantium: Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories on human physiology. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55, 2015, pp. 431–469.

- BOURAS-VALLIANATOS, P. *Innovation in Byzantine Medicine. The Writings of John Zacharias Aktouarios (c. 1275–c. 1330)*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- DALBY, A. *Tastes of Byzantium: the Cuisine of a Legendary Empire*. London – New York: I. B. Tauris & Co Ltd., 2010.
- HOHLWEG, A. Medizinischer 'Enzyklopädismus' und das Πόνημα Ἰατρικόν des Michael Psellos. Zur Frage seiner Quelle. – *Byzantinische Zeitschrift*, 81, 1988, no. 2, pp. 39–49.
- HORDEN, P. Prefatory Note: The Uses of Medical Manuscripts. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna: Eikasμός [Online], 2013, p. 1–6. Е-версия на адрес: http://www2.classics.unibo.it/eikasmos/index.php?page=doc_pdf/studi_online/02_zipser&lang=en [seen 06.09.2023].
- HORDEN, P. Medieval hospital formularies: Byzantium and Islam compared. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna: Eikasμός [Online], 2013, p. 145–165.
- IDELER, J. *Physici et medici Graeci minores*, 1, Berlin: G. Reimeri, 1841.
- KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages: A Case Study. – *Studia Ceranea, Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*, 11, 2021, pp. 269–282.
- KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietetic texts in Medieval Slavonic Literature. Preliminary remarks. – *Scripta & e-Scripta*, 2019, 19, pp. 327–342.
- LANGKAVEL, B. *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus*. Leipzig, 1868. Електронно копие на изданието: <https://wellcomecollection.org/works/fuvfjy7a> [seen 06.09.2023].
- MAYER W., S. TRZCIONKA (Eds.). *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*. Brisbane: Brill, 2005.
- NUTTON, V. Byzantine medicine, genres, and the ravages of time. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna: Eikasμός [Online], 2013, p. 7–18.
- VAŠICA, J., J. VAJS. *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. (= Catalogus Codicum Palaeoslovenicorum Musaei Nationalis Pragae)*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1959.
- WILKINS, J., R. NADEAU (Eds.). *A Companion to Food in the Ancient World*. Malden–Oxford: Wiley Blackwell, 2015.
- ZIPSER, B. *John the Physician's Therapeutics. A Medical Handbook in Vernacular Greek*. Leiden–Boston: Brill, 2009.
- [ANGUŠEVA, A., M. DIMITROVA. Tekstove za ženskoto zdrave v kăsnata južnoslavjanska tradicija. – V: *Kirilo-Methodievski četenija 2019*. Sbornik. Sofija: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, s. 126–138.
- BENČEVA, J. Hranata na srednovjekovnite bălgari spored vizantijskite izvori ot XI–XII vek. – V: Gjuzeev, V. (Săst.) *Izsledvanija v pamet na prof. d-r Georgi Bakalov*. Sofija: IK „Gutenberg“, 2017, s. 279–283.
- BENČEVA, J. *Trapezata văv vizantijsko-balkanskija svjat X–XV vek*. Sofija: IK „Gutenberg“, 2019.
- BRAUN, P. *Svetăt na Kăsnata antičnost 150–750 g. sl*. Hr. Prev. S. GJAUROV. Sofija: „Nauka i izkustvo“, 1999.

BYLININ, V. Kalendarsne èpigrammy Nikolaja Kallikla v južnoslavjanskoj i ruskoj pis'mennosti XV–XVI vv. – V: BOGOLJUBOV, A., R. SIMONOV (red.). *Estestvenno-naučnye predstavlenija Drevnej Rusi*, Moskva: „Nauka“, 1988, s. 39–51.

CANKOVA, G., P. TIVČEV, Novi dannii za bita i materialnata kultura na naselenieto v zapadnite bälgarski zemi prez XII vek. – *Arheologija*, 6, 1964, 2, 41–45.

CIBRANSKA-KOSTOVA, M. Hrana i aksiologija spored dva teksta v moldovski sbornik Ms. Slav. BAR 649 ot XVI vek. – *Slovène*, 8, 2019, No 2, s. 140–162.

CONEV, B. *Opis na slavjanskite räkopisi i staropečatni knigi v Plovdivskata narodna biblioteka*. Sofija: „Däržavna pečatnica“, 1920, s. 173–181.

DOBREV, I. XIV vek – klasicizëm ili praktiri? – V: *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite. Dokladi ot meždunarodnata konferencija v Sofija, 26–28 juni 2003*. Sofija: „GoreksPres“, 2004, s. 19–26.

FUKO, M. *Istorija na seksualnostta*. T. 3. Grižata za sebe si. Prev. A. Koleva. Pleven: „EA“, 1994.

GEORGIEVA, T. Gramotite i žitijata kato izvori za hranata na srednovekovnija bälgarin (XIII–XIV vek). – Väv: *Vremena*, 20, 2021. Elektronna versija: shorturl.at/mMR26 [seen 06.09.2023].

KAŽDAN, A., A., EPSTEJN. *Vizantijskata kultura XI–XII vek. Promeni i tendencii*. Prev. D. DIMITROV. Sofija: Faber, 2001.

MUSAKOVA, E. Luksoznite räkopisi na XVII vek. – V: *Po sledite na bälgarskata kniga. Opisi. Nahodki. Bibliologija: vtori nacionalen kolokvium, posveten na 160-godišnjinata ot roždenieto na Luka Kasarov (1854–1916)*. Plovdiv: Narodna biblioteka „Ivan Vazov“, 2015, s. 247–263.

PASKAL', A. Neizvestnoe apokrifičeskoe sočinenie „Skazanie Solomona kako jasti vo vsja dni“ v slavjano-moldavskoj knižnosti XV–XVI vv. – *Rusin*, 54, 2018, 4, 13–32.

PASKAL', A. O rukopisnom nasledii moldavskogo knižnika Gavriila Urika iz monastyrja Njamc. – *Istorie ši cultură. In honorem academician Andrei Eșanu*, ed. C. MANOLACHE, Chișinău 2018, p. 343–375.

PAVLOV, I. *Prisästvija na hraneneto po bälgarskite zemi prez XV–XIX vek*. Sofija: AI „Prof. Marin Drinov“, 2001.

PAVLOVA, A. Hranata na srednovekovnite bälgari ot XIII–XIV v. kato čast ot vsekidnevniija bit. – V: *Istorija*, 1994, 1, s. 36–47.

RADOSLAVOVA, D. Bälgarskata knižnina ot XVII vek: centrove, knižovnici, repertoar. Sofija: IC „Bojan Penev“, 2020.

ŠUL'C, Ju. (s"st.) *Kniga antičnosti i Vozroždenija o vremenah goda i zdorov'e*. Moskva: Kniga, 1972.

SYRKU, P. Stari srpski rukopisi sa slikama. – *Letopis Matice srpske*, кн. 197, 1899, sv. 1, s. 1–54.

TURILOV, A. Gavriil. – V: *Pravoslavnaia ènciklopedija*, T. 10, Moskva 2005, 205–206. Elektronen variant na: <https://www.pravenc.ru/text/161273.html>

TURILOV, A. Rannij slavjanskij spisok kalendarsnyh èpigramm Nikolaja Kallikla („Ptohoprodroma“): k voprosu o vremeni perevoda. – V: TURILOV, A. *Mežslavjanskije kul'turnye svjazi èpohi srednevekov'ja i istočnikovedenie istorii i kul'tury slavjan: Ètjudy i harakteristiki*, Moskva: „Znak“, 2012, s. 471–477.]

ON SOME POSSIBLE USES OF DIETOLOGICAL CALENDARS IN A SOUTHERN SLAV CONTEXT

Abstract. The article offers possible answers to the question of whether the dietary calendars disseminated among the South Slavs in the Late Middle Ages were actually practised or served only for reading. In this connection, it highlights the main specificities in the Byzantine and Slavic cultural contexts within which interest in dieteticons unfolded. On the basis of this comparison, it is suggested that, on Slavic soil, this applied genre may have had mostly symbolic value and that, although it provided a model of a concrete *modus vivendi*, it was primarily a sign of prestige, a marker of readers' attitudes and cultural needs. Evidence is drawn from sources that demonstrate that the dietary prescriptions given in these calendars were entirely feasible. At the same time, considering the extant manuscripts, the copyists and, more generally, the spiritual changes that took place in the Late Middle Ages, the reading of dietetic works in this period is interpreted as a socio-cultural phenomenon, as part of a wider self-reflection of the emerging new reader and user.

Keywords: dietetic calendars, medicine, Late Middle Ages, reception

Irina Kuzidova-Karadžinova, PhD,

ORCID iD 0000-0002-3202-8118

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: irina.kuzidova@gmail.com

Деница Петрова, гл. ас., д-р

Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

СРЪБСКИ ПИСМОВНИК В ПРЕПИС ОТ НАЧАЛОТО НА XVI В.

Резюме. В Руския държавен архив в Москва (РГАДА), фонд Оболенски, оп. 1, № 88 се съхранява сръбски ръкопис от началото на XVI в. с уникално съдържание. На л. 211а–218а се съдържа писмовник с формуляри за писма до висши духовници и владетели, който е най-ранният известен сръбски епистоляр. Съпоставката с други сръбски писмовници показва, че епистолярът има уникален състав и повечето от текстовете в него нямат паралели. Забелязват се сходства между някои от образците в РГАДА 88 и БАН 31, които вероятно имат общ първоизточник, съставен въз основа на византийски образец. Епистолярът в РГАДА 88 отразява навлизането на жанра в сръбската книжнина, но и обогатяването му с текстове, характерни за сръбската действителност.

Ключови думи: писмовници; византийска книжнина; сръбска книжнина

В Руския държавен архив (РГАДА), фонд Оболенски (201), оп. 1, № 88 се намира уникален по състава си ръкопис – сборник със смесено съдържание, датиран според водните знаци към първата четвърт на XVI в., около 1510 г. Открит е от А. С. Норов в Палестина. За първи път е описан от А. Х. Востоков¹. Съдържа 296 листа хартия, изписани с дребен полуустав от няколко ръце, с ресавски правопис. На л. 9а е запазена приписка от 1635 г. на Михаил, митрополит Бански, Кратовски и Щипски², който вероятно е притежавал книгата продължително време. Ръкописът се отличава с богато и уникално съдържание, най-напред характеризирани от Людмила Мошкова³. В него са включени откъс от славянския превод на 0 образъ чловѣка (*De hominis opificio*) на Григорий от Ниса

¹ ВОСТОКОВ, А. Х. *Филологические наблюдения А. Х. Востокова. Изд. по поручению 2-го отд-ния Акад. наук И. Срезневский.* Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1865, с. 183–184.

² АНГЕЛОВ, Б. Ст. Михаил митрополит Коласийски. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Руско-южнославянски книжовни връзки.* София: БАН, 1980, с. 5–83.

³ МОШКОВА, Л. В. Долгие путешествия сербского сборника. – *Вестник «Альянс-Архео»*, 16, 2016, с. 38–58.

(л. 15а–17а)⁴, космографското съчинение „Отломки по космография и география“ (л. 69а–84а) на Константин Костенечки (ок. 1380–средата на XV в.)⁵; Родослов на сръбските владетели (л. 120а–121а)⁶; поредица от мъдрословни съчинения, започваща със *Стословец*, предполагаема славянска компилация (л. 87б–95а)⁷; извадки от съчиненията на Йоан Дамаскин (675–749) (л. 114б–119б); ключ към тайнопис (проста литорея) (л. 177б); Трепетник (допълнително вписан) (л. 198а–198б); най-ранният препис на молитвата на Димитър Кантакузин към Богородица (л. 220а–225а)⁸ и др.

На л. 211а–218а се съдържа уникален писмовник с формуляри за писма до висши духовници и владетели. Това е най-ранният известен сръбски епистоляр. Повечето текстове в него съдържат само началните и финалните части на образците. Те са подредени в строг йерархичен порядък. Първият е адресиран до патриарх; следва писмо до епископ и митрополит; до епископ; до игумен; до брат (монах); до цар; до архиепископа на Първа Юстиниана, тоест на Охридската архиепископия; писмо на Теофил II (1417–1424), патриарх на Йерусалим, до сръбския деспот Стефан Лазаревич (1402–1427); послание на вселенския патриарх Дионисий I Константинополски (1466–1471, 1488–1490) до митрополит.

Както и при други документални жанрове, епистолярните творби навлизат в славянската книжнина от византийската. Във Византия писмата представляват специфичен жанр с точно определена структура. До днес са съхранени над 15 000 текста, датиращи от периода

⁴ MILTENOVA, A., L. SELS. The Independent Transmission of Chapter 21 of the Slavic De hominis opificio in Codex Mosquensis, Russian State Archive 88 (Obolensky collection 201). – *Scripta & e-Scripta*, 20, 2020, p. 137–159; MILTENOVA, A. The Mysteries of MS 88 of the Obolensky Collection (No 201) RGADA. – *Старобългарска литература*, 63–64, 2021, с. 258–278.

⁵ ДУЙЧЕВ, Ив. XIX. Отломки по космография и география. – В: КРИСТАНОВ, Цв., ДУЙЧЕВ, Ив. *Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори*. София: БАН, 1954, с. 336–375.

⁶ ПЕТРОВА, Д. *Житие на Стефан Лазаревич и Сръбски родослов в ръкопис № 88, Ф. 201, РГАДА*. – *Старобългаристика*, XLVI (2022), 2, с. 121–140.

⁷ MILTENOVA, A. The History of South Slavonic Florilegia Continued. – *Кирило-Методиевски студии*, 31, 2021, с. 183–216.

⁸ За историята на текста вж. ЈОВАНОВИЋ, Т. Нови преписи Кантакузинове Молитве Богородици. – В: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, X, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2019, с. 145–177. Текстът от Оболен. 88 е издаден: ЈОВАНОВИЋ, Т. Три нова преписа Кантакузинове Молитве Богородици. – *Прилози за Књижевност, језик, историју и фолклор*, LXXIX, 2013, с. 141–163.

IV–XV в.⁹ Ромейските епистоларни творби се превръщат в образец за развитието на жанра в другите страни от Византийската общност. В славянската традиция писмата се назовават и с термина питак (от гр. πῖττάκιον). Използват се също понятията писание и послание, като средновековните книжовници не правят разлика между тях.

Заради изискванията за създаването на епистоларни текстове и тяхното използване се съставят и сборници, включващи образци и указания за писане на писма. Те биват два вида¹⁰. Първият съдържа примерни послания, обособени според съдържанието им, в които трябва да се добавят само подробности като имената на изпращача и получателя. Във втората група писмата са подредени според лицата, между които се води кореспонденцията; в тях се предава не самото съдържание на писмото, а отделни готови формули за задължителните елементи в него, като похвала и титулатура на получателя, приветствие, пожелания, молба и заключителна част. Писмовници се съставят още през късната Античност, но най-вече в последния период от съществуването на Византийската империя, по време на управлението на династията на Палеолозите¹¹.

Важна част сред епистоларните творби заемат дипломатическите писма. Има данни, че още през X в. във Византия са съставяни образци за послания до другите балкански владетели¹². За съжаление голяма част от тях – както византийски, така и славянски – не са запазени в оригинал; те са съхранени в преводи на латински език във Ватиканския архив и други западноевропейски библиотеки¹³. Тази особеност до голяма степен затруднява изучаването на развитието на епистолографията.

Днес са запазени над 170 ръкописни славянски писмовника – предимно руски, но също молдавски, сръбски и български, датира-

⁹ RIEHLE, Al. Byzantine Epistolography: a Historical and Historiographical Sketch. – In: *A Companion to Byzantine Epistolography*. Boston: Brill, 2020, p. 2.

¹⁰ БИЛЯРСКИ, Ив. Два наръчника за питакия от късното средновековие. – *Сборник радова Византолошког института*, 29–30, 1991, с. 234–235.

¹¹ PAPAIOANNOU, S. The Epistolographic Self. – In: *A Companion to Byzantine Epistolography*. Boston: Brill, 2020, p. 342.

¹² ТРИФУНОВИЌ, Ђ. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Вук Караџић, 1974, с. 43.

¹³ АНГУШЕВА, А. Епистоларни произведения. Кореспонденцията на цар Калоян на латински език. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. МИЛТЕНОВА, А. София: Изток–Запад, 2008, с. 484–486; WEINHAMMER, A. Epistolography and Diplomats. – In: *A Companion to Byzantine Epistolography*. Boston: Brill, 2020, p. 206–208.

щи от XVI–XX в.¹⁴ В българската книжна жанрът е слабо продуктивен. До днес са известни: кореспонденцията на цар Симеон (893–927) с Лъв Хиросфакт (запазена на гръцки език); на папа Инокентий III (1198–1216) с цар Калоян (1197–1027), с примас Василий, княз Белота и няколко висши български духовници (в превод на латински език); писмо на деспот Яков Светослав до киевския митрополит Кирил III (1242–1281); писма на патриарх Евтимий, митрополит Киприан и Димитър Кантакузин. Български средновековен епистоляр не е запазен, най-ранните датират към XVIII–XIX в. В писмовниците в сръбски миней от XVI–XVII в. (БАН, София, № 31) и в молдавски по произход пергаментов псалтир от XVI в. (Румънска академия, Букурещ, Слав. № 219) се съдържа послание до „архиепископа на цяла България“, но то се отнася към архиепископията в Охрид, а не към тази институция в Търново¹⁵. Има предположения обаче, че в руската книжовна традиция писмовниците навлизат от Търновската книжовна школа.

Най-ранният руски епистоляр¹⁶ е датиран около 1410 г. Съдържа образци за шест писма и е запазен по два преписа – ГИМ, Муз., № 1009, л. 75а–77б, 117а–117б, и Ярославл, Музей-заповедник, инв. № 15231, л. 259а–260б. Има предположения, че той е със сръбски произход, но е по-вероятно да се приеме, че е съставен през последната четвърт на XIV в. в канцеларията на митрополит Киприан¹⁷. Писмовникът отразява първия етап от навлизането на епистолярния жанр в руската книжна¹⁸. По образеца „к старцу велику“ е написано писмо до митрополит Дионисий, запазено в Триод от 1409 г. (РГАДА, ф. 181, № 760, л. 148а). По образеца за послание до цар и княз е съставено писмото от Григорий Цамблак до Тверския княз Иван Михайлович от 1415 г., съхранено в препис от XVII в. (ГИМ, Муз., № 1209).

Следващият руски сборник от този тип, т. нар. Неозаглавен писмовник, е съставен не по-късно от 1492 г. и съдържа предимно образци за послания до духовни лица, но и до великия княз. Приема се, че той не

¹⁴ ДЕМИН, А. С. Вопросы изучения русских письменников XV–XVII вв. (из истории взаимодействия литературы и документальной письменности). – *Труды Отдела древнерусской литературы*, XX, 1964, с. 90.

¹⁵ ТУРИЛОВ, А. А. Митрополит Киприан и русская культура его времени (новые аспекты проблемы – факты и гипотезы). – *Славяноведение*, 2017, № 2, с. 8.

¹⁶ ПЛИГУЗОВ, А. И., А. А. ТУРИЛОВ. Древнейший южнославянский письменник третьей четверти XIV в. – *Русский феодальный архив XIV–первой трети XVI в.* Вып. 3. Москва: Академия Наук СССР, 1987, с. 555–568.

¹⁷ ТУРИЛОВ, А. А. Митрополит Киприан, с. 8–9.

¹⁸ ТУРИЛОВ, А. А. *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина. История и культура славян IX–XVII вв.* Москва: „Индрик“, 2011, с. 186–187, бел. 52.

е преводна творба, свидетелство за което е близостта с няколко руски по произход писма от XIII–XIV в. Съставянето на по-късните сборници от този тип се свързва с периодите на борби за власт и политически промени. Те имат не само практическо приложение, но и утвърждават новите авторитети¹⁹.

В сръбски ръкописи са запазени различни епистоларни текстове²⁰. Като образци са използвани не само формуляри, съдържащи основните елементи на питак, но и реални писма²¹. Най-голям брой от съхранените текстове съдържат кореспонденцията между владетели, власти и духовници. Тези, съставени в църковните канцеларии, следват определена формула, докато другите, разменени между светски лица, са с по-свободен текст, тъй като имат по-разнообразно съдържание²².

Най-ранното запазено сръбско писмо е написано от св. Сава до студеничкия игумен Спиридон през 1229 или 1234 г. и описва пътуването на светеца до Светите земи²³. Има сведения и за други послания, чиито текстове не са съхранени²⁴. От *Житието на св. Симеон* разбираме, че писането на писма било обичаен начин за общуване между членовете на владетелското семейство. Най-много сведения има за посланията, писани от св. Симеон и св. Сава²⁵. В житията им Доментиян също споменава за водената от тях кореспонденция. Сходно сведение откриваме и в другото житие на св. Сава, писано от монах Теодосий. Архиепископ Данило II дава информация за писма, писани от съпругата на Стефан I Неманич (1243–1276) Елена Анжуйска и от нейния син, крал Стефан Драгутин (1276–1282). По-късни агиографски творби, писани от Григорий Цамблак, Константин Костенечки, патриарх Паисие, дават сведения за кореспонденция на Стефан Милутин (1282–1321) и Стефан Драгутин (1276–1282), Стефан Дечански (1321–1331), Стефан Лазаревич (1402–1427) и Вук Лазаревич (ок. 1380–1410), Вълкашин (1365–1371) и Йоан Углеша (1365–1371).

Сръбските владетели разменят писма също с висши духовници²⁶. Особената връзка между Църквата и светската власт в среднове-

¹⁹ ДЕМИН, А. С. Цит. съч., с. 94–95, 99.

²⁰ БИЛЯРСКИ, Ив. Цит. съч., с. 237, бел. 15.

²¹ БУБАЛО, Ђ. *Писана реч у српском средњем веку*. Београд, 2009, с. 219.

²² БУБАЛО, Ђ. Пак там, с. 221; BUBALO, Ђ. *Pragmatic literacy in medieval Serbia*. Turnhout: Brepols, 2014, p. 223.

²³ DANIĆIĆ, Ђ. *Poslanica Svetog Save arhiepiskopa srpskoga*. – *Starine*, 4, 1872, s. 230–231.

²⁴ СУБОТИН–ГОЛУБОВИЋ, Т. *Средњовековна српска епистографија*. – В: *Писмо (зборник радова)*. Београд: Удружење за српску повесницу, 2003, с. 13–14.

²⁵ БУБАЛО, Ђ. *Писана реч у српском средњем веку*, с. 223–225.

²⁶ BUBALO, Ђ. *Pragmatic literacy*, p. 300–304.

ковна Сърбия подсказва, че е съществувала редовна кореспонденция между тях. Основен извор за това отново са житията, макар че сведенията в тях до известна степен идеализират образа на владетеля. Друг източник са запазените образци за писма, голяма част от които са адресирани до патриарх, митрополит, игумен, монах и т.н. Църковните писмовници съдържат поне по един образец за писмо до владетел.

По-оскъдни са сведенията за кореспонденцията, водена от други аристократи. Съхранени са също писма до Дубровник²⁷.

В Сборник № 22 от библиотеката на манастира Савина, датиран към 1418 г., се съдържат девет писма, писани от монаха исихаст Силуан през XIV в. Същият книжовник е автор на стиховете към *Проложното житие на св. Сава* в неговата най-късна редакция. Писмата са с различен обем. Адресатът не е отбелязан, но се предполага, че те са предназначени за споменатите в текстовете кир Исая и Ромил. Дватамата вероятно са част от исихастите, които през втората половина на XIV в. напускат Парория и, преминавайки през Света гора, се установяват в сръбските земи²⁸. Не е изключено Исая да е Исай Серски, игумен на манастира „Св. Пантелеймон“, който в препис на *Словата на Псевдо-Дионисий Ареопагит* оставя обширна приписка, даваща сведения за битката при Черномен от 1371 г.²⁹ По същата логика името на другия духовник би могло да се свърже със св. Ромил Видински³⁰. Според Д. Богданович посланията на монах Силуан следват традицията на византийските „приятелски писма“³¹.

В Горичкия сборник (САНУ № 446), писан през 1441–1442 г., е съхранена кореспонденцията между Елена Балшич и нейния духовен наставник Никон Йерусалимец³². Това е единственият случай в сръбската средновековна книжнина, в който са известни и двамата участници в кореспонденцията, макар че преписката им не се е запазила в цялост.

Както е известно, братът на Елена, деспот Стефан Лазаревич, е автор на т. нар. *Слово за любовта*, написано през 1404 или 1409 г.³³ То е

²⁷ СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Старе српске повеље и писма*. Београд: Српска краљевска академија, 1934.

²⁸ БОГДАНОВИЋ, Д. Епистолије кир-Силуанове. – *Зборник Филозофског факултета*, XIV/1, 1979, с. 183–209; БОГДАНОВИЋ, Д. *Шест писаца XIV века*. Београд: Просвета, 1986, с. 16–33.

²⁹ СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. Средњовековна српска епистографија, с. 13.

³⁰ RIGO, A., SCARPA, M. *La Vita di Romylos da Vidin asceta nei Balcani (1310 ca. – 1376/1380)*. (= Subsidia Hagiographica, 99), Bruxelles: Société des Bollandistes, 2022.

³¹ БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска Књижевна Задруга, 1980, с. 185–187.

³² БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*, с. 222–224.

³³ ТРИФУНОВИЋ, Ђ. Цит. съч., с. 268.

било познато по препис, обнародван от Дж. Даничич, в ръкопис № 29 в Народната библиотека в Белград, който е изгорял през 1941 г. По-късно Дж. Трифунович открива друг препис в сборник от XVI в., № 159 в Патриаршеската библиотека в Белград. Като структура и съдържание *Словото* излиза извън обичайните рамки на епистоларния жанр. То няма адресат, а е използвана формулата „име рек“, която позволява да се добави име. Според някои изследователи писмото е било предназначено за Вук Лазаревич, по-малкия брат на Стефан. Според други то е за Джурадж Бранкович, племенник на деспота. Постепенно се налага мнението, че *Слово за любовта* е образец за литературно послание, който не е адресиран до конкретна личност.

И след падането на сръбските земи под османска власт епистоларният жанр се съхранява сред образованите кръгове. Пример в това отношение са няколко писма, писани от патриарх Паисие (1614–1647) до папа Урбан VIII (1623–1644)³⁴.

Известно е, че през XIV и XV в. в Сърбия се преписват византийски епистолари. Изследователите свързват сръбските сборници от този тип с византийския писмовник от 1386 г. *Ектезис Неа*, приписван на патриарх Нил (1379–1388). Той е запазен по 25 преписа в две редакции, но вероятно нито един от тях не съдържа оригиналният текст. Писмовникът включва писма, адресирани от константинополския патриарх и от митрополит до папата, до другите патриарси, главите на автокефалните църкви, митрополити, както и до светски владетели³⁵. В *Ектезис Неа* се съдържат и писма³⁶, адресирани до Печкия архиепископ Спиридон, до „княза на Сърбия“ и до неговата съпруга (княз Лазар Хребелянович (1371–1389) и княгиня Милица), до „деспотицата“ и нейния син (вероятно Томаис Орсини, вдовица на Симеон Синиша, и първородния ѝ син Йован Урош), до жупан (най-вероятно Никола Алтоманович), както и до „деспота на Сърбия“ Константин Драгаш³⁷. В сръбските сборници също преобладават послания до духовници, но има съществена разлика – в тях се посочва адресатът, но не и изпращачът. Първообразът на сръбските писмовници не е запазен, но стилът и терминологията на съхранените сборници подсказват за

³⁴ СУБОТИН–ГОЛУБОВИЋ, Т. Цит. съч., с. 16.

³⁵ DARROUZÈS, J. *Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIV-e siècle.* – *Revue des études byzantines*, 27, 1969, p. 5–127.

³⁶ БУРИЋ, И. „Ектесис неа“ – византийски приручник за „питакиа“ о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века. – *Зборник Филозофског факултета*, 1974, том XII/1, с. 415–432; БУРИЋ, И. Световни достојанственици у „Ектесис Неа“. – *Зборник радова Византолошког института*, Т. 18, 1978, с. 189–211.

³⁷ МАТАНОВ, Хр. *Югозападните български земи през XIV в.* София: Наука и изкуство, 1986, с. 127.

по-ранен средновековен извод³⁸. Наличието на близки формули в отделните образци свидетелства, че те имат общ първоизточник, вероятно преведен от византийски текст.

В сръбската книжнина са запазени няколко сборника, съдържащи образци за писма. Слепченският писмовник (РГБ, ф. 87, № 52) е написан през втората четвърт на XVI в. в Охридската архиепископия³⁹. Бил е притежание на манастира „Св. Йоан Продром“ в с. Слепче, но през 1845 г. Виктор Григорович го пренася в Москва. Текстът му е публикуван от Й. Радониц през 1910 г.⁴⁰, по-късно Й. Иванов обнародва отделни извадки⁴¹. Приема се, че ръкописът е дело на Висарион Дебърски⁴². Книгата съдържа: л. 1а – предисловие, в което се споменава охридският архиепископ Прохор (1528–1550); л. 1б: послание до епископ; л. 2а: до игумен, до господар; л. 3б: до монах; л. 4б: питак за „место сие“; л. 5б: питак за църква; л. 6а: за господар; л. 6б: за молдавския войвода Йоан Петър (вероятно Петру IV Рареш, 1527–1538 и 1541–1546), за султан Сюлейман (Сюлейман I Великолепни, 1520–1566); л. 7б: за монахиня. Следват няколко заключителни статии, сред които има и три образца за писма до кратовския княз Димитър (втората половина на XVI в.). В препис на *Синтагмата на Матей Властар* от 1558 г., принадлежал на Рашкия митрополит Силвестър (№ 56 в библиотеката на Цетинския манастир⁴³), също се съдържат образци за писма – поучителни послания и модели на документи, свързани с ежедневната църковна дейност⁴⁴.

Епистолярът в Сборника на Йоан Злокрухович (Национална библиотека в Любляна, Копитарова сбирка, № 22⁴⁵) е от XVII в.; в него се съдържат образци за писма до патриарх и митрополит, както и до няколко посочени по име духовници – бачкия епископ Василий, зворничкия митрополит Теодосие (1601–1602), печкия митрополит Йоан

³⁸ БУБАЛО, Љ. *Писана реч у српском средњем веку*, с. 218.

³⁹ РАДОНИЋ, Ј. Епистоляр манастира Продрома (Слепче) из XVI в. – *Споменик Српске Краљевске Академије*, 1910. Књ. 49, с. 56–66.

⁴⁰ РАДОНИЋ, Ј. Цит. съч., с. 56–66.

⁴¹ ИВАНОВ, И. *Български старини из Македонија*. София: Наука и изкуство, 1970, с. 484–486.

⁴² АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из старата българска, руска и сръбска литература*. Т. 3. София: БАН, 1978, с. 200–201.

⁴³ МОМИРОВИЋ, П., ВАСИЛЕВ, Љ. *Тирилске рукописне књиге Цетињског манастира (XIV–XVIII вијек)*. Цетиње: Централна народна библиотекa републике Црне горе, 1991, с. 211–213.

⁴⁴ СОЛОВЈЕВ, А. Синђелије рашког митрополита Силвестра писане после 1560. год. – *Гласник Српског научног друштва*, 14, 1935, с. 224–226; BUBALO, Љ. *Pragmatic*, p. 289–291.

⁴⁵ МОШИН, Вл. *Тирилски рукописи Повјесног музеја Хрватске и Копитарове збирке*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971, с. 171–176.

(Йован Кантул, 1592–1614). В ръкопис САНУ № 109 (46)⁴⁶ от средата на XVII в. и XVIII в. са включени послания⁴⁷ до московския цар, угровлашкия господар, владетеля на Галиция, киевския митрополит, московския патриарх, Светотроицкия манастир в Москва, както и до царете Михаил Фьодорович (1613–1645) и Алексей Михайлович (1645–1676) и до московския патриарх Никон (1652–1666); втората му част включва послания до митрополит, игумен, духовен отец, до монах роден брат и монах манастирски събрат, до ктитор.

В миней с добавени статии от Архива на Българската академия на науките № 31, от XVI–XVII в.⁴⁸ се съдържат два писмовника (нататък БАН 31). Ръкописът е датиран от Хр. Кодов по палеографски особености към XVI–XVII в.⁴⁹ Ив. Билярски установява, че върху хартията е запазен воден знак от 1472 г., което е основание да се предложи по-ранна датировка⁵⁰. Според А. А. Турилов водният знак може с по-голяма вероятност да се отнесе към 1560–1600 г.⁵¹ На л. 238а–238б, който е добавен допълнително в ръкописа, е поместен първият писмовник, съставен най-вероятно през XVI–XVII в. Той представлява самостоятелен завършен текст; съдържа образци за писма от манастира Косиница в Македония до владетелите на Влахия и Молдавия, митрополитите на двете княжества, съпругите на владетелите и великия жупан. В подреждането е спазена строга йерархия. Някои от текстовете в него имат почти пълно съответствие в писмовника от Букурещ, РАН 219⁵². Изследователят открива редица паралели с византийския *Ектезис неа*, в който също е включен образец за писмо до владетеля на Влахия.

Вторият писмовник заема л. 239а–244а. В него са включени писма до сановници като цар, деспот или велик доместик, които са характерни за периода преди османското завоевание. Това дава основание на Ив. Билярски⁵³ да приеме, че съчинението е препис от по-ранен текст. То не е превод на византийски оригинал, макар че в него също се откриват някои паралели с *Ектезис неа*. Съставено е въз основа на гръцки питак за митрополит, но към него са добавени текстове, отразяващи сръбската действителност.

⁴⁶ ТРИФУНОВИЌ, Ђ. Цит. съч., с. 43–44.

⁴⁷ БУБАЛО, Ђ. Зборник. – В: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2016, с. 418–420.

⁴⁸ КОДОВ, Хр. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София: БАН, 1969, с. 55.

⁴⁹ КОДОВ, Хр. Пак там, с. 55.

⁵⁰ БИЛЯРСКИ, Ив. Цит. съч., с. 239.

⁵¹ ТУРИЛОВ, А. А. Митрополит Киприан, с. 8–9, бел. 24.

⁵² ТУРИЛОВ, А. А. Митрополит Киприан, с. 9, бел. 28.

⁵³ БИЛЯРСКИ, Ив. Цит. съч., с. 241.

Първата част на писмовника съдържа образци за писма от митрополит до светски лица, подредени в йерархичен ред – цар, царица, деспот, деспотица, кесарица, велик примикюр, велик domestik. За питак до цар има и други образци, които се различават помежду си, но и се допълват. Втората част съдържа няколко отделни образци, адресирани до светски и духовни лица. Това е оригинален сръбски текст, доказателство за което са образците за писма до сановници, напр. „властел“, които не са характерни за йерархичната система на Византия⁵⁴. Последният дял от съчинението включва образци отново от митрополит до други духовници – патриарси, глави на автокефални църкви, митрополит, епископ, протопоп, както и прот, игумен и монах от Света гора. Ив. Билярски предполага, че първообразът на писмовника е съставен най-вероятно в периода от 1366 г. до към средата на XV в.

Между изброените епistolари и новонамерения писмовник в РГАДА 88 могат да се забележат общи черти, но между повечето текстове няма паралели. Изключение е писмото до цар в РГАДА 88, което е близко до уводните части на два от общо петте образци за цар във втория писмовник от БАН 31. Повечето от използваните в тях изрази имат точни гръцки паралели в *Ектезис неа*, а и тези, при които не се откриват такива, са типични за византийските обръщения към император⁵⁵. Следователно, най-вероятно писмата до цар в двата сборника са превод на византийски текстове.

РГАДА 88, л. 212б	БАН 31, л. 239б	БАН 31, л. 240а
<p>црѣ Холоубиво и прѣвѣскокомѣ и бѣохранномѣ, и бѣовѣнчаномѣ и бѣо(м) вкрѣмляемомѣ великомѣ(ѣ) црѣ и сам(о)дрѣжцѣ възсои земли, им(р). възсѣдѣ владяющомѣ стѣи(м) скѣптромѣ. прѣданіемѣ аггльскыма ро(у)кама, ѿ рѣкы въседръжителневи въ рѣцѣ стѣо ти цр(с)тва: азъ смѣрени им(р) смѣрено мѣтаніе до лица земли стѣмѣ ти цр(с)твѣ : ~</p>	<p>дрѣга гла(в) къ црѣ прѣвѣскокомѣ и прѣвѣланкомѣ и самодръжавномѣ црѣ въсѣ(д) владяющѣ. стѣимъ скѣптерѣ(м) прѣданіимъ аггльскыма рѣкама ѿ(т) рѣки въседръжитѣлневи въ рѣки стѣаго тѣ цр(с)тва. см(р)еннѣ азъ. см(р)енно меданіе стѣомѣ ты цр(с)твѣ.</p>	<p>и се къ црѣ бѣовѣнчаннѣ(м)ѣ и х(с)любывнѣ(с)- тивнѣ(м)ѣ вѣланкѣ(с) црѣ и бѣодарованномѣ вл(д)цѣ и самодръжавномѣ въсею землю им(р)е вл(д)цѣ влад(д)яющѣ. стѣи(м) скѣптерѣ(м) прѣданіимъ аггль(с)кыма рѣка(м) ѿ(т) рѣки въседръжитѣлневи въ рѣцѣ стѣаго ти цр(с)тва.</p>

⁵⁴ БИЛЯРСКИ, Ив. Цит. съч., с. 243.

⁵⁵ БИЛЯРСКИ, Ив. Цит. съч., с. 262–263.

Образецът за епископ и митрополит в РГАДА 88 почти се покрива с един от текстовете в БАН 31, който обаче е адресиран до патриарх и митрополит. Той съществено се различава по своята структура от другите обръщения към патриарх в БАН 31 и най-много се доближава до структурата на цялостно писмо⁵⁶. Съставянето на общ образец за послание до патриарх и митрополит е съществено отклонение от нормите. В РГАДА 88 текстът е предшестван от питак за патриарх. Близостта на двата образци навежда на мисълта, че в първоизточника писмото е било адресирано до епископ и митрополит, както е в по-ранния текст.

РГАДА 88, л. 211a	БАН 31, л. 241a
<p>Ѳп(с)копѸ и митро(п)ли(т)</p> <p>Мнѡгы(м) и великыѡмъ архіерѡ(м) слава. црѸ же и кнезѡмъ и възѡмъ люде(м) похвала и величїе на(м) же грѣшныѡмъ застѸпникѡмъ и покровителѡмъ и помощникѡмъ. Ѳко сы пастырѡ истинїни стаѸѸ хвѸѸ ѡ ба поставленнѸ. Сице вавѸдѸщѡмъ хвѸѸи и недо(с)ины. мѡи(м) пристѸпающе къ величїи твоѡи стѡстї нѸж(д)Ѹ ѡи нѡвѸдо имѸще. принѸждаемъ твою величїю стїно помощи намъ и ѡ дшѡ и ѡ тѸбѡ. Ѳко(ж) ѡиѸди е(с) просвѸщенномъ(Ѹ) ти рѸзѸмѸ ѡ стїго дѸа и блгои твоѡи съвѸсти на памѡтъ възлагдемъ. еже е(с) се. и наконецъ. блгы гѸ да спо(д)обитъ на(с) грѣшны(х) и недо(с)ны(х) твои(х) стї(х) и великы(х), и бжѸствѡ(х) мѡтѡ полѸчїти проценїе грѣхо(в) въ днѡ страшнаго сѸда : ~</p>	<p>сеж патрїархѸ или митрѡ(п)литѸ</p> <p>многы(м) и вѸлїкы(м) архіерѡ(м) слава црѸ же и кнѸзе(м). и вѸсемъ лю(д)ѡмъ. похвала и вѸлїчїе. намъ грѣшны(м) застѸпникѡмъ и покровїтель и помощникѡмъ. Ѳко сїи пастырѡ истинїи стаѸѸ х(с)вѸѸ. бгѡ(м) поставлѡнъ синѸ вавѸдѸщы(м) хвѸѸи и недо(с)иинї. мѡимъ прїстѸпающе. къ вѸлїци твоѡи свѸтлости. нѸж(д)ѡу бо некою имѸще. немощы намъ и ѡ дшѡ и ѡ тѸбѡ Ѳко же ѡиѸди просѸщенномъ(Ѹ) ты рѸзѸмѸ стї(м) дѸхѡ(м).</p> <p>и блгон твоѡи съвѸсты. на памѡтъ възлагдемъ иже е(с) се(и) ко(ц) блгы иже бѸ да спо(д)быть на(с) грѣшны(х). и недо(с)їни(х) стї(х) рѸ(д)и и вѸлїкы(х) и бж(с)тѡны(х) мѡтѡ твои(х). полѸчїти проценїе грѣхѡвѡ. въ днѡ страшнаго сѸда : ~</p>

Писмото на архиепископ Теофил, включено в РГАДА 88, е известно и по един втори препис⁵⁷. В ръкопис, съдържащ патерик и принадлежал на манастира Велика Ремета, е имало три добавени листа хартия, съдържащи писмо от св. Сава до игумена на Студеница Спиридон, както и посланието на патриарх Теофил до деспот Стефан. Днес ръкописът е изгубен и двата текста са познати единствено по публикация от 1872 г. В сравнение с обнародвания препис, в този в РГАДА 88 има видими съкращения, например при споменаването на Косовската битка.

⁵⁶ БИЛЯРСКИ, Ив. Цит. съч., с. 274.

⁵⁷ DANIĆIĆ, Đ. Poslanica Teofila patriarha patriarha jerusalimskoga despotu srpskom Stefanu. – *Starine*, 4, 1872, s. 232–234.

РГАДА 88	БАН 31
прѣдани вѣхѡ(м) иноплѣмниикѡ(м)	(про)гнѣваніемъ же божиимъ и грѣхъ радї нашихъ оубы намъ вкад(нимъ), прѣданїи вѣхѡмъ иноплемениикомъ, и втѣнеше намъ (вса при)ходештад втѣ метохїе и прѣчад, таже имѣхомъ кь жи(вотоу) нашего храненїа. нь и пакы имѣхѡмъ втѣ бога и живехѡмъ слабо втѣ некихъ инѡкъ втѣ затокїи купрьскїе, еже давахоу намъ властеле и владыкїе и прѣчїи своихъ доушь радї милостино намъ. съда же пакы прогнѣваніемъ божиимъ погыбе и тад Купрь, и оудръжаше вса Генуовиси, погыбоше же и властеле вси, кои твораахоу оу насъ задоушїе, и хогиваемъ и мы.
помѣнь дѣши своен	сего ради тако да и ми избѣгнемъ и да (не) разорит се и сїи монастырь, иже бѣше въ похвалоу и величїе христїаннѡмъ, не имоуште же нигдеже ниде привѣгнути
и милисе	сего ради посламо к вамъ всемъ втѣ насъ два брата кь свештенноиноикѡхъ попа курь Аданасїа доуховника и свештеннодїакѡна курь Лоукоу за милостино за дїаконїю сего маностира чѣстнаго прѣдѣтече Ѳванна, иже естъ близъ Ѳрдана светые рѣкы и мили дѣем
марїе	марїе и чѣстнаго и славнаго прѣрока прѣдтече и крѣстителя Ѳванна.

В преписа на писмото в РГАДА 88 е включено и съчинението „За-чало о Троице“⁵⁸.

Посланията до архиепископа на Първа Юстиниана (Охридска архиепископия) и до деспот Стефан Лазаревич (1402–1427) съществено се отличават от останалите текстове не само с това, че представляват цели писма, а и с множеството препратки към библейските текстове. Останалите писма са близки по структура до тези в БАН 31 и най-вероятно са преписи на византийски образец. Писмото до Охридския архиепископ в РГАДА 88 явно е уникален книжовен паметник, тъй като до момента няма сведения за друг негов препис⁵⁹. В БАН 31 се съдържа образец, адресиран до архиепископа в Охрид, но той е назован „архиепископ на цяла България“, както е и в *Ектезис неа*, а не на Първа Юстиниана, както се казва в РГАДА 88. Последният текст в писмовника е недовършено послание от Константинополския митрополит Дионисий. Той заема тази длъжност в периода 1467–1471 г. и 1488–1490 г.

⁵⁸ МОШКОВА, Л. В. *Долгие путешествия сербского сборника*, с. 36–58.

⁵⁹ МОШКОВА, Л. В. Цит. съч., с. 56.

Според Л. Мошкова неговото писмо е най-рано съставеният текст в писмовника⁶⁰.

Писмовникът в РГАДА 88 не само е най-ранният известен сръбски епистолар, но и е уникален по своето съдържание. Напълно възможно е част от текстовете в писмовниците в РГАДА 88 и БАН 31 да имат общ първоизточник – запазен сръбски писмовник, съставен въз основа на византийски образец. Интерес представлява царската титулатура, използвана в текста. В Сърбия има двама владетели, носили тази титла – Стефан Душан (1331–1355) и синът му Урош V (1355–1371). Може би това насочва към периода на създаване на първообраза, като се има предвид, че в сборника няма питак до деспот. Възможно е и друго – под „цар“ да се разбира не сръбският владетел, а ромейският император. В по-късните писмовници – Слеченския и този на Йован Злокрухович, отсъстват писма до цар. В първия има образец, адресиран до султан Сюлейман I, наречен в текста „велик емир“ и „цар на царете“. Във втория се съдържа питак до „властелин“ и се моли за благоволенieto на княз, но не и на цар. Причината е в периода на съставяне на писмовниците. Вероятно първоизточникът на РГАДА 88 и БАН 31 е преведен в Сърбия във времето преди падането на Византия под османска власт през 1453 г. Под влияние на промените в политическата обстановка писмовникът се е обогатявал с нови текстове, други са отпадали, а трети са приспособявани към новата действителност. Следователно, епистоларът в РГАДА 88 отразява два етапа в развитието на жанра – навлизането му в сръбската книжнина и обогатяването му с текстове, характерни за сръбската политическа обстановка.

⁶⁰ МОШКОВА, Л. В. Цит. съч., с. 58.

ПРИЛОЖЕНИЕ
ТЕКСТ НА ПИСМОВНИКА В РГАДА 88

л. 211а

Прѣвѣщенномъ и глѣ избранно(мъ) ап(с)лв(м) сзпѣрстолникъ. и ѡчителемъ сзпричестникъ пастыре(м) истинныи(м) единомыслзникъ(ъ) и многомъ(ъ) въ пр(ѣ)мъдростіи и мнвжидшв(мъ) въ смѣреніи. доволномъ въ наказани. и изещномъ(ъ) въ ѡтѣшени. высквомъ(ъ) въ ра(зъ)мѣ и въ смѣреномъдріи, наи паче посѣтителю же и покровителю и застѣпникъ. Словесны(м) вѣцо(м) хѣва стада. их же ра(дї) великыи пастїръ и моемъ же вѣж(д)елѣнномъ(ъ) вл(д)цѣ ѡцѣ и гнѣ патрїарха кѣр им(р). метанїе вл(д)чѣствѣ ти до лица землянаго : ~

Ѣп(с)копъ и митро(п)ли(т)

Многы(м) и великымъ архїереу(м) слава. црѣ же и кнеземъ и вѣсѣмъ люде(м) похвала и величїе на(м) же грѣшнымъ застѣпникъ и покровителъ и помощникъ. како сы пастыръ истинни стада хѣв ѡ ба поставленнъ. Сице вавѣдѣцемы хѣдыи и недо(с)ины. мли(м) пристѣпающе къ велицѣи твоєи стѣстї нѣж(д)ъ бв нѣкѣю имѣще. принѣждаемъ твою великѣю стїно помощи намъ и в дшїе и в тѣлѣ. како(ж) ввїчди е(с) просѣвщенномъ(ъ) ти разъмѣ ѡ стїго дѣа и бл҃гои твоєи сѣвѣсти на паметъ възлагаемъ. еже е(с) се. и наконецъ. бл҃гы гѣ да спо(д)обитъ на(с) грѣшны(х) и недо(с)ны(х) твои(х) стѣи(х) и великы(х), и бжѣствы(х) млтвѣ полѣчїти прощенїе грѣхо(в) въ днѣ страшнаго сѣда : ~

л. 211б

Ѣп(с)копъ

Вѣсѣтѣшишемъ вл(д)цѣ и пастїрѣ хѣоименитаго стада. намъ же ѡ гї наставникъ и прѣводителю. къ иже ѡ бсѣ сѣврзшеннаго разъма. имъ же сѣстоит се вѣсако дѣло и начинанїе се ѡ хѣ бываемо, къ сѣврзшенїю иже по бсѣ сѣврзшаемаго чл҃ка. бл҃женѣшишемъ Ѣп(с)кпъ им (р). много въ смѣрени метанїе даже до лица земли. млимо гѣ ба и прѣч(с)тѣю вгомтѣрѣ. нашемъ семъ хоудомъ писанїю вѣрѣсти стѣе ти вл(д)чѣство з(д)равстввоующе въ вбон(х), дшѣвнѣ же кѣпно и тѣлѣснѣ. въ многы(х) полѣзѣ и назыданїе дѣовное. и на(м) въ сѣврзшеное познанїе иже ѡ хѣ вѣгоднаго ти жительства и не лицемѣрнїе любве : ~

ѡцѣ и игоуменъ(ъ)

ѡцѣ въ ѡцѣ(х) и пастыръ в҃гради хѣви. и стїго и великаго храма, им (р)е. радовати се ѡ гї оуповаемъ како(ж) и мы млим се, аще и недостоины. нь вбачѣ млимъ гѣ и того прѣч҃тоую мтѣр(ѣ). сѣоуза ради любве влѣкѣще ни еже ра(д) прѣбывати твоєи стїни вѣсег(д)а въ вѣскв(м) просѣвщени дшѣвнѣ и тѣлѣснѣ како(ж) оуповаемъ еси. да какоже гл҃емъ по сѣгѣвомъ чл҃кѣ просѣвщномъ быти, помощи и ѡ на(с) хѣди(х) и смѣренны(х) млити се. и вѣсегда покры-

л. 212а

ВАТИ НА(С) ТВОИМИ СТИМИ МЛІТВАМИ. И ТВОЕГО СТАДА И НА(С) НЕВЛДЧАИ, ЛЮБВЕ РАДИ
ДА Н'НЫЕ ТИ СЗВЫШЕ СТИМЗ ДХМ(М). КЗ СЕМЗ ЖЕ ВДІ ВДОМВ СТНИ ТИ : ~

На коньць (бъ) же нашъ їс хс, твои(х) ради сты(х) млтвь да спо(д)бити и пр(с)но въ
дѣбаны(х) и делѣхъ добр гы(х). и твои стни въсег(д)а слышавши въсакѣ блгодгвдѣна
и пользна и на(м) въкдптѣ прѣ(д) прѣвнїю едїномыслѣно простирати се кз цр(с)твѣ хвѣ.
[в полето - амї(н) старцѣ]

Оче въ вѣце(х) прп(д)обныи и ч(с)тнѣиши и дѣчителю мои ходатаю, кѣр им(р). вѣди
дѣбо стна твоѣ тѣлв(м) зд(р)авствѣдѣюци, іако(ж) и дѣша твоѣ блга и блгопо(д)бна, и
о мнѣ грѣшнѣмъ ходатаистѣдѣюци, млтвами твоими стими вѣдомо же вѣди стни ти
о мнѣ, іако(о) безъ наставника іако листѣе падають. и бе(з) врачѣма ли дѣврачѣми,
паче же въсѣмз пѣти исплзненѣмз мрака ходѣцимз іако(ж) азъ невѣждзства глѣю.
оутѣшан на(с) оубо ѡ ч(с)тнѣиши. и посѣщан словеси твоими сла(д)ча изре(д)ны(мї)
[ишими паче мѣда - задраскано]. что бо ми ино добрѣишее на земли оутѣшенїе на(с)
тѣчїю блговѣщанна твоѣ словеса іако сла(д)ка грѣтанѣ о дѣше моеѣ іавлѣют се, паче
мѣда дѣтв(м) оче сла(д)чѣиши млі же гѣ іако да избавити ме [...]хаго

л. 212б

члѣка страстїи. и въсѣблгїи бѣ да ме не лишитъ стхъ ти млтвь, амїнъ : ~

[в полето - бра(тѣ)] Мзншаго и грѣшнаго мнїха имене(м) кз иже въ
сцѣенноиноков(х). и мнѣ ѡ въсем(д) гнѣ и братѣ, им(р). млію се аще и грѣхы
вскврзненѣ єсмь, да з(д)равствѣуещи по сдгдѣвѣмз члѣкѣ. живѣ и азъ трѣпѣнїемъ
члѣколюбца бѣ нашего.

[в полето - црѣ] Колѣубиво и прѣвысокомѣ и бгѣохранимомѣ, и бгѣовѣчаномѣ и
бгѣв(м) вкрзмлиаеомѣ великом(д) црѣ и сам(о)дрѣжцѣ въсѣи земли, им(р). въсдѣдѣ
вбладающомѣ стїи(м) скѣптрѣомъ. прѣданїемъ аггльскыма ро(у)кама, ѡ рѣкы
въсѣдрѣжителїевї въ рѣцѣ стго ти цр(с)твѣ: азъ смѣрени им(р) смѣрено мѣтанїе до
лица земли стмѣ ти цр(с)твѣ : ~

Бж(с)тѣвныѣ и славныѣ цр(с)кыѣ вбитѣли, храма, им(р). въсѣч(с)номѣ и
блженномѣ и вѣщенномѣ вѣдѣ игдѣменѣ кѣр им(р). и ч(с)тны(м) старце(м). и
въсемѣ иже ѡ хѣт братѣтвѣ. и въсѣблгїи бѣ въ блгїи(х) да спо(д)бить на(с) быти
до(с)ины(х) сѣ вами прѣбыванїѣ стїи(х) ваши(х) млтвь, амїнъ

Млімо гѣ бѣ и прѣч(с)тѣю его (бгѣ)мѣтерѣ, въсег(д)а з(д)равствѣвати ти по
сдгдѣвом(д), члѣкѣ дѣшевнѣ ко(у)пно и тѣлѣснѣ. въ мнѡ-

л. 213а

гы(х) веселїе и на(м) въ сзврѣшен(н)ою любо(в) д и мы прѣбываемо дос(д)ѣ како
є даровал(з) бѣ. на въсакѣ днѣ же и чд(с) грѣхы себе прїсзбырающе донде(ж)
вола и хотѣнїе сзз(д)авшомѣ ни боуде(т) прѣбывати ни [боуде(т) - задраскано]

вз здѣшны(х). малъ нѣкыи пло(д) покаанїа ѿ на(с) вжидающѣ. раздѣлѣсмо ѿ добродѣтелномѣ ти жителствѣ, и в томъ хвалѣ бѣ въз(д)аемо. понїе(ж) възсакъ даръ сврзшєнь (ѿ бѣ) свыше. сѣходитъ на до(с)ины(х) его⁶¹. добра дѣла. ель се еси в любимичѣ братскаго настоанїа строителствѣ. и таковаго [настоанїа - задраскано] монастыра цр(с)каго сздръжанїю. и блюди како хоцешїе оуправити, вжїею възлагає(м) блг(д)тїю. да нѣкоторїи бра(т) немощни не погыбнеть въ твое(м) раздѣлѣ, за него же хс оумреть. нь вбразъ възсѣмъ възсакъ боуди по добродѣтели да възсѣхъ приврещеши. тако(ж) дѣчи(т) ап(с)ль⁶². и не лѣни се в дарѣ дарованиѣмъ тебѣ в(т) свышняго помысла. нь люботрѣднѣ дѣла и заповѣди гнїе сз възсѣмъ прилѣжанїемъ(ъ). мз(д)ѣ дѣланїа чає в(т) зачєлника спсєнїю нашємѣ, и сврзшитєла вѣрѣ їса га възпрїєти, въз свое по(д)бное вѣрѣме, възнєг(д)а въз(д)ати има(т) комѣждо на(с)

л. 213б

противѣ дѣла(м) его. спо(д)внѣ се такова радостнѣишаго слышанїа ѿ него, на възсе свборн(м) он(м) и страшн(м)ъ позорици прѣ(д) агглі, кѣпно же и члѣкы. еже блгы рабѣ и вѣрныи, въз малѣми бы(с) вѣрнѣ, и на(д) мнѣгыми те поставлю. възниди въз рад(с) га своего. сїеже да спо(д)внѣ се възси блг(д)тїю его. дминѣ : ~
 Мл(с)тїю вжїею и блг(д)тїю прѣвѣтго дха др(х)їєп(с)копъ прѣвои юустїнїанїе и възсои блзгарїє им(р)⁶³. кѣ по дхѣ стѣмѣ снѣв(м) смѣренїами бг(м) сздръжимо и земли, им(р). сѣ възсею вблстїю и прѣдѣла(м), и кѣ прпо(д)вн(м) вцємъ игдѣмен(м) стѣ(х) и ч(с)тныи(х) монастырь ієрѣмних(м). и мних(м) и ч(с)тнымъ прото(по)па(м)ъ, и възсѣмъ сцєнник(м). и господа(м) православны(м), сѣ ч(с)тными и хлюбивыми влстѣлы. и възсѣмъ прочи(м) малы(м)ъ и великы(м). миръ ви боуди и мл(с)ть ѿ бѣ вца възєдржитєла и възсєблгы бѣ да вы бл(с)внѣ и да испльни(т) землю ваш(ѣ) възсѣхъ изъвбллы блгы(х) и живѣть и з(д)равїє да пода(с) възсѣмъ и млтѣва смѣренїами боуди сѣ вами. и тако(ж) ап(с)лз павль гла(т)⁶⁴. вѣди въз градѣхъ вѣди

⁶¹ Яков 1:17.

⁶² Ап. Павел, Римляни 12:11.

⁶³ Тоест архиепископ на Охридската архиепископия – официалната титла є архїєпископъ Прѣвїє Іустинїанїе и възсои блзгарїє. Срещат се и други варианты: архиепископ Прохор (1527–1550 г.) нарича себе си Прохо(р) мл(с)тїю вжїею архїєпк(п) дє Іустинїанїе вс(ѣм) блзгар(м) сръблє(м) и прочи(м) (ИВАНОВ, Й. Цит. сѣч., с. 45); в приписка от 1617 г., Зограф № 112, се говори за господара Гергїа блаженѣишаго архїєпискупа прѣвє Іустинїанїе вѣмъ възгаромъ сръблємъ Македонїи Албанїи Боснїи угрѣвлахїи и прочимъ дакїскимъ землѣмъ патрїархъ и обладатєль (ИВАНОВ, Й. Цит. сѣч., с. 248).

⁶⁴ Ап. Павел, Ефесяни 6:10–18.

вз поустыниа(х), и по възсѣдѣ тако бываю(т) рати w(т) дѣвола члконенавистника ѿ
начела даже и до дн(с)ь, адамово изъ-

л. 214а

гнаніе, авелово ѡбїеніе. потопленіе прѣселеніе. ноуж(д)а стѣ(м) и наваж(д)еніе и
прогнаніе. и смѣреніе мое видѣши (его) такова искоуси(х) его съ еп(с)копи моими
прѣвѣщенными. іако члкъ добродѣтелна и по(д)бна и потрѣбна, и добра имѣща
искоушенїа наставляти дше кз спсномѣ поути, и бл(с)вихъ того іеромона(х) им(р).
бытї емѣ прѣвѣщенни митро(п)литъ, им(р), земли съ властїю и пр(ѣ)дѣлw(м)
искоушенї бw показав се кз болшомѣ и съврзшенномѣ начелѣ добрѣ ѡпо(д)блати
и наставляти и добродѣтелїю и смѣренїемъ быти смѣренїами съслѣжьбникъ,
тѣмъ же и подддо(х) емѣ власть законѣ назвати се и анагносте, сфрарисати
иподїаконе дїаконе, сщеники херотонисати. еп(с)пи ставлїаи дхѡвне вѣце блѣ(о)лїати.
бжѣствныхъ стѣхъ домовъ вѣщати своєю властїю. и быти възсакомѣ блгопрїетнь.
люди истезати сщеники въз законъ и въз прав(д)ѣ приводити. и надѣавати и(х)
запрѣщати законw(м) по бж(с)твом(ѣ) ап(с)лѣ. да възсѣхъ приврѣщеть : ~

Изреднъ даръ съвыше блгородїе тѣла емѣ же и дшвное присъпослѣ(д)ствѣе(т) [в
полето - въз члцѣ(х)]

л. 214б

добр(ѣ)ишее. възторомѣ же несо(у)щѣ. прѣвїимъ тычно хвалит се хвалени се по моемѣ
непцеванїю. аще и (и)мѣнїа аще и гради аще и цр(с)твїа дрзж(т)ь мнwждиши ѿ
сего. іадавоу бо не въз похвалѣ іадаково и авраамле блгородїе, нь въз wсоуж(д)енїе⁶⁵,
ни же ровоамѣ по(д)бнѣ⁶⁶. іwвъ же блгороднь ѿ възстокъ слнца наре(ч)е се. припрѣ же
бо тѣлесномѣ дшвное. имъ же и прослави се ѿчѣскоую во ѿврьгъ ѿ себѣ злобѣ⁶⁷. кз
прѣвѣцемъ възстече добродѣтелїми. его же мнwгда добрыи(х) лихонимїа іако же вѣси.
ты же w любовьне любовьнь бw мнѣ и похвальнь възсакъ о блггы(х) тыщен се, аще
и невысокъ ро(д)w(м) на земли ми имъ, сърw(д)ство же въз вышны(х) стежавъ, и
нв(с)ныи іако(ж) лѣпо наре(ч)нь члкъ, и здешнь(х). толико држе се елико или члкъ
оутїити се или члкъ мнѣти се. вєславїе же изволивъ славы истинныне желде оное пр(с)
носѣщее и по тѣлеснw(м) блгородїю те іавлїенна вѣмъ, и дшвное похвалїаю, о блггы(х)
тщанїе аще въз конецъ произїде(т) оублажаю. к тебѣ бw пакы възстекw(х) словw(м).
и ра(д)ую се мнѣсеа оного бгovidца те въз малѣ по-

⁶⁵ Евреи 12:16.

⁶⁶ Летописи 12:1.

⁶⁷ Иов 19:1–29.

л. 215а

ревнов'ша слыше. иже w(т)ре(ч) се снь дъщерѣ нарицати се фарауніе⁶⁸. изволи же съ людми възлоблѣти се бжїими паче приврѣменнѣю имѣти грѣха сладость⁶⁹. тако бw великыи р(ч)е въ ѡчителне(х). и по елико възможно кз лѡчшїимъ проиходѣ, и фараунѣ бѣ. страсте(м) глѡ повѣднтель покажеши се. и море невѣрїа прош(д)ѣ и сего извѣгъ. повѣдноуоу гѣи своємѡ възспѣваше пѣ(с)нь. елика wбѣща все възз(д)авде томѡ на свое спсєніе по ѡннѣ пр(о)ркѡ⁷⁰. въ дѣлѣ(х) бо прѣславнѣ и сильнѣ въз чюдесехъ єдиннѣ бѣ нашѣ. и ищюуцїи(м)и того възсѣмъ ср(д)цемъ блгъ и мнwгомл(с)тивѣ wбрѣ(т)ает се. аще инѣции погрѣ(тѣ)шише прошенїа злѣ вѣро(у)ю просивше, іако да стр(с)тнѣ по ре(ч)ннѡѡ иж(д)ивоутѣ. zde же въз вєчїи бжїихъ блгодѣанїи и словw(м) соуцїѣми, или твоа похвалѣю, или своа невззблгодѣанїа wбличу. и твоа оубо похвална zde и толико елико словw(м) твѣю. тамо же на великw(м) онw(м) и възсєчлчнw(м) сзборици егда вєце(м) боуде(т) испльненїе, и дѣлw(м) соу(д)а и добродѣтѣліе(м) мззды. цр(с)твїа вѣнчаю (sic) сз любезныи(м) твоимъ вл(д)кою хwмъ и възсѣми стѣм(и) наслѣдїе. его(ж) истинно възлюбиль єси.

л. 215б

наша же възса нїна страст'ми wбздръжима и сзвѣстїо wсѡж(д)аема, тамо же мочуное въз жилище мѣсто прїимѣтъ, аще wгннѣ рѣка. аще таргарѣ. аще зоубw(м) скрзжетѣ, аще чрзвѣ аще и лютѣиша каа (!) по мѣре мои(х) злы(х). іаже бесчисльна и несказанна соу(т)и не вѣдома, до иде(ж) прїидетѣ възса сзкрзвена ѡкрыти хотѣи. и іавлєна сзтвори дн(с)ѣ. его же члколюбїемъ мнwгомл(с)тиваго и блгопрѣмѣннаго ба и твоими (чтїимъ) млтвami сз дрзновенїе(м) да спо(д)бим се видѣти, сзи же w деснѣю сзщїими шѡихъ гласа ѡбѣжавше и сзпрѣбыванїа. въз радо(с) агглw(м) и сты(х) ликомъ, аминъ : ~ писанїемъ же на(с) посѣщанїи твоа вѣ(д)ати желаюци(х). и възсємъ ч(с)тное любвѣ испльнѣе. іако(ж) и въз мнwгы(х) з(д)равствѣи : ~ Самовластна сзтвори бѣ члка тѣ(м) же и ч(с)тыи и мѡкы прѣ(д)лѣже(т). подвижающим се добрѣ чѣсти и вѣнци. прѣстоупающимъ же и неврѣжливѣ(м) томленїа и мѡкы : ~ ⁷¹

л. 216а

деуфїлъ мл(с)тїо бжїею патрїархъ стго града їер(с)лима⁷². и възсои палестини, сирїи, и аравіи, wбонь поль їурдана кана галилеискыє стго иwанна чєда възлюбленна

⁶⁸ Еврей 11:24.

⁶⁹ Еврей 11:25 – сзщїят цитат се съдържа и в *Житието на Стефан Лазаревич*.

⁷⁰ Иона 2:10.

⁷¹ Авва Доротей, Душеполезни поучения (?).

⁷² Теофил II (1417–1424), патриарх на Йерусалим.

w ги радовати се w вѣсѣмъ. иже по вѣсѣхъ граде(х) же и селехъ бл҃гочѣстивы(х) госпо(д), и х҃олюбивы(х) властель. и ты высоудниши и б҃годарованныи бл҃гочѣстивѣ деспоте стефане⁷³ гнѣ вѣсѣмъ срѣбле(м). и б҃гомъ наставляемыи вкрьзмителю иже по вѣсѣ(д) бл҃гочѣстивы(х) хр(с)тїанъ, и инвѣкь припадающы(х) къ бл҃гочѣстїю госпо(д)ства твоего. и вѣси х҃вименити архїере(ї)е, и сценници съ вѣсѣ(м) црковны(м) сѣслоуїемъ. бл҃г(д)ть и миръ и мл(с)ть и вѣсако еже раз(д)рѣшително грѣх(м) и спсительнo. млитвьствѣеть смѣренїе наше быти вѣсѣмъ вл(м) w(т) бѣ вѣсѣдръжителѣ. wвѣщи се и ѡзна се вѣсѣмъ еже къ бѣдѣ нашемѣ моленїе, и бл҃гочѣстїе непрѣстанно творити къ бѣдѣ. вѣсте вw вѣси извѣстнo ѡко избавленїю нашемѣ начело и клѣтвѣдѣ измѣненїю и спсенїю надежда. и вѣсѣ(х) бл҃гы(х) вина. истинныи бѣгъ нашъ їу хс̄ е(с). иже прѣж(д)е вѣсѣхъ вѣкь родивїи се ѿ безначелнаго wца непрѣложно и неизмѣнно ѡко(ж) самъ вѣсѣ пл(т)ь прїемъ⁷⁴. ѿ пр(ѣ)ч(с)тыне вл(д)чце наше б҃гомѣре бы(с) члѣкъ. и прѣвываетъ бѣ ѡко(ж)

л. 216б

и пр(ѣ)ж(д)е. ѡко да вражїа мѣчителства избавить и измѣнить рw(д) члѣцкыи и распет се на(с) ради волею и вѣскрсе третїи днѣ. и вѣзне(с) се и сѣде w деснѣю wца и бѣ.⁷⁵ рекъ пакы хоте и прїити сѣдити живїимъ и мрѣтвїимъ⁷⁶. и wстави на(м) свѣ(д)телѣ стѣне свое оученикы и ап(с)лы съ ч(с)тныи(м) свои(м) еѿ(г)лїемъ⁷⁷. ѡко да ними оутвѣрж(д)аеми бѣдемъ вѣ всакое б҃гоповинованїе. гдѣ же сїа вѣса сѣдѣла быти. и гдѣ коньчне и вѣсенародное сѣдище хощеть сѣвршити. нигдѣ же инде тѣчїю вѣ стѣмъ град(ѣ) їер(с)лмвѣ⁷⁸ юже трѣж(д)е вѣкь бл(с)ви. w(т)нѣдѣдѣ же и б҃гоносни wци наши ѡко(ж) млнїе и wблаци вѣсїавше вѣселеннѣ вѣсѣдѣ просѣтвїише⁷⁹. прогнѣванїемъ же бжїимъ и грѣхъ ра(д)їи нашихъ оувы на(м) wкаданы(м). прѣдани вѣх(м) иноплѣменникw(м)⁸⁰. погыбоше же и властеле вѣси, кои творадхѣдѣ оу

⁷³ деспот Стефан Лазаревич (1402–1427).

⁷⁴ Препратка към *Символа на вярата*.

⁷⁵ Марко 16:19.

⁷⁶ Деяния 10:42.

⁷⁷ Деяния 2: 23, Деяния 12:31.

⁷⁸ Матей 20:18.

⁷⁹ Вероятно е препратка към Службата за 318–те отци на Първия вселенски събор – в Песен 1 се казва: „Като мълнии събрани днес, богоносните отци ясно изповядаха, Христе, че Ти Си Син Единороден“.

⁸⁰ Препратка към Косовската битка; в другия препис текстът е по-подробен. Мотивът за греха се появява и в други съчинения, напр. *Житието на княз Лазар* от т. нар. Раванчанин I, но там се говори за „измаилтяни“ и текстовете не се сходят.

на(с) помѣнь дѣши своен.⁸¹ тѣм же привѣгае(м) къ ва(м) възсѣмъ православыи(м) хр(с)тѣан(м) х̄олюбиви(м) госпо(д)а(м) и властел(м) и стѣнемъ. и богатыи(м)ъ и ѹбогы(м). и⁸² милсе (!) зѣмь възсѣмъ елице свое спсенеіе прикѹпити тѣщит(е) се и елице блженѣства хѣа свободаѹ помните. и елице блженаго вного гла(с)

л. 217а

призывающаго праведники на ѹслаж(д)еніе. прїидѣте бл(с)веніи вѣца моего, наслѣдѹйте оуготованное ва(м) цр(с)тво ѿ сложенїа мирѹ. и блженъ имѣе чѣда въз сїиуе. и домъ свои(м) въз їер(с)лимѣ. присвоим се оубо бѹ братїе мл(с)тинне(ю), еже ра(д) тамо вбещемъ сѣдїю мл(с)тїва. дадимъ тлѣннаа паче же истлѣннаа. іако до вѣчнаа блгаа прибреще(м). немлѣтва бо е(с) сѣ(д)ба нетворецимъ мл(с)ти. блжени бв сѣ(т) мл(с)тївїи іако ти помлѡвани бѣ(д)тъ. ни въз чѣсом бв іако въз мл(с)тини бѣ оуслаждает се. и чю(д)нїи великїи пр(о)ркѣ дѣдъ глїе(т) въз днѣз милѣте и въз заемь дае(т) праведнїи⁸³, и сѣме его въз бл(с)вени бѣде(т) и пакы растоучи и да(с) оубогы(м) правда его прѣбываеъ въз вѣкы вѣка. такожде нѣ(с) правда бжїа пища и питїе. тѣчїю правда сѣ мл(с)тыннею. сего ради ни богатїи възнидѣ(т) въз цр(с)тво бжїе нз елице богатство (свое) въз рѣцѣ ѹбогы(м) възлагають. и чюднїи соломѡнъ источникъ прѣмѣдростї и разѹма. милѣе и оубога въз заимъ дае(т) бѣ⁸⁴. и възложивїи въз рѣцѣ ѹбогаго вбрѣщетъ въз дланѣ(х) сѣдїе. мл(с)тини бв глїю и вѣра да не вискѣдѣветъ в(т) тебе. и не рци моцнѣ сѣцѣ блготворити възвращ се и ѹтре-

л. 217б

да(м). не вѣси бв что роди(т) нахѡден. и пакы богатство вставлаеъ и неволнею. а иже блгы(х) дѣль гостолюбіе прѣдаеъ то вл(д)цѣ⁸⁵ сам бв гѣ нашъ їѹ хѣ въз стѣ(х) его еѹ(г)лїи глїе(т)⁸⁶. прїидѣте бл(с)венїи вѣца моего. сего ра(д) възлюбленнаа братїе. донѣдеже врѣме имами хѣ напитанмъ, хѣ вблѣцѣмъ. хѣ прїимемъ его же млїмъ. сїа и сицева прѣ(д) очима имѣце сѣдїю ѹмли(м). иже и сѣбде сѣблюдае(т) на(с) сѣвыше⁸⁷. зде ѿ вѣсакого зла срѣтенїа. и възнѣ(д)щемъ наслѣдники сѣтворить

⁸¹ Във втория препис има добавка: сего ради іако да и ми избѣгнемъ и да (не) разорит се и сїи монастырь, иже бѣше въ похвалоу и величїе хрїстїаннѡмъ, не имѡуште же ни гдѣже нидѣ привѣгнути.

⁸² Във втория препис има добавка: сего ради посламо к вамъ всемъ вѣтъ насъ два брата къ свещенноиноковѹхъ попа курь Аданасїа доуховника и свещеннодїакѡвна курь Лоукоу за милостинно за дїаконїю сего маностира чѣстнаго прѣдѣтеге їѡанна, иже естъ близъ їордана светые рѣкы.

⁸³ Псалми 37:21.

⁸⁴ Притчи 14:31 – цитатѣ е включен и в *Житието на Стефан Лазаревич*.

⁸⁵ Римляни 12:13.

⁸⁶ Матей 25:34–46.

⁸⁷ Псалми 33:13.

цр(с)твѣа своего. млтвами пр(ѣ)ч(с)тыне вл(д)ѣце наше вѣце и пр(с)нодѣвы маріе.⁸⁸ и възсѣхъ стѣхъ амінъ.

За(ч)⁸⁹

Блговоленіемъ оца и поспѣшеніемъ сна и съврзшеніе стго дха единецъ въ тр(о)ици. и тр(о)ицъ въ единици. едино исповѣдлю стые троице. единъ волю едино хотѣніе. едино сътвореніе. едино не(с)ство. едино соуцьство. единъ силъ единъ власть. едино госпо(д)ство едино бж(с)тво, едино цр(с)тво. безначелное. не имѣще прѣмененїа, ѿ небытїа въ бытїе. смѣрающа высокые и възносеща смѣренное. сего еди-
л. 218а

на(го) безначелна(го) ба и га госпо(д)ствѣющїи(м) и ца цр(с)твѣющїимъ. стѣи бж(с)твѣнии пр(о)рци. и ап(с)ли, и учителие възселенїи и проповѣдаше. и семъ едином(ъ) вѣровати и покланїати се надѣчише семъ же възвбраженїю, и азъ грѣшнїи рабъ хъ моему послѣдлю. и вѣроую и покланїаю се. и исповѣдлю троицъ въ единствѣ. и единство въ троици. понеже възсакомъ не(с)ствъ члчю желателно есть приближити се вѣт. и еже послѣдовати възсакомъ блгомъ произволенїю, и w(т)тѣдъ елико възможно просвѣцати се бжѣствени(м) свѣтw(м). вѣроо добродѣтѣлми. и мл(с)тынами еликаа къ бжїю оугож(д)енїю възводе(т) члка. ими же възможно е(с) полдѣчити вѣчннн(х) блгъ да не вѣсаа же зде плѣти wтавы(м). нь въ вѣчнw(м) жити скровице себѣ с(з)твори(м). ѣако же и прѣж(д)е насъ бывш(ї)ихъ. блгомдрїи и блгораздмнїи мжїе. иже w блгочѣстїи, и блго[д]строении възсєрз(д)чное желанїе(м), и потѣцанїе имѣще. иже въ настоещїимъ вѣцѣ блгочѣстно поживше. и въ боу(д)ще(м) вѣчннн(х) блгъ наслаждают се : ~⁹⁰

[Феуфїаль милостїю божїею патрїархъ] стго град їерслама и палестїни сїрскы аравыскы [и обь онъ] поль їурдана галилеиск[...стгаго сїїwна

л. 218б

Дїwннїе⁹¹ мл(с)тїю бжїею архїепископъ константїна гра(д), новаго р[и]ма. и възселенскы патрїархъ. стѣишемъ и пр(ѣ)ч(с)тному вл(д)цѣ, митрополитъ им(р) градъ. и w дсѣ стѣм възлюбленном(ъ) братъ мири мои и сзслд(ж)вникъ нашемъ кв(р) им(р): блг(д)тъ з(д)равїе мл(с)тъ и миръ вѣди твої стл(с)твѣ ѿ ба възсєдръжителїа [ї ко(н)] и бжїа блг(д)тъ и мл(с)тъ и миръ вѣ(д) съ стлство(м) твои(м), и съ възѣми твоим(н) ... [недовършено]

⁸⁸ Липсва името на св. Йоан Кръстител; в другия препис се казва: и чѣтнаго и славнаго пророка прѣдтече и кръстителїа їwанна.

⁸⁹ Тук започва текстът „Зачало о Троице“, за който говори Л. Мошкова.

⁹⁰ В другия препис има датировка, макар и недовършена – сѣписа се мѣсеца генара индї...

⁹¹ Дионисий I Константинопольски (1466–1471, 1488–1490), вселенски патриарх.

ИЗВОРИ

БИЛЯРСКИ, Ив. Два нарѣчника за питакия от кѣсното средновековие. – *Зборник радова Византолошког института*, 29–30, 1991, с. 233–300.

БОГДАНОВИЋ, Д. Епистолије кир-Силуанове. – *Зборник Филозофског факултета*, XIV/1, 1979, с. 183–209.

ЂУРИЋ, И. „Ектесис неа“ – византијски приручник за „питакия“ о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века. – *Зборник Филозофског факултета*, 1974, Т. XII/1, с. 415–432.

ЂУРИЋ, И. Световни достојанственици у „Ектесис Неа“. – *Зборник радова Византолошког института*, Т. 18, 1978, с. 189–211.

ИВАНОВ, Й. *Български старини из Македонија*. Софија: Наука и изкуство, 1970.

РАДОНИЋ, Ј. Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI в. – *Споменик Српске Краљевске Академије*, 1910. Књ. 49, с. 56–66.

СОЛОВЈЕВ, А. Синђелије рашког митрополита Силвестра писане после 1560. год. – *Гласник Српског научног друштва*, 14, 1935, с. 224–226.

СТОЈАНОВИЋ, Јь. *Старе српске повеље и писма*. Београд: Српска краљевска академија, 1934.

DANIĆIĆ, Ђ. Poslanica Teofila patriarha jerusalimskoga despotu srpskom Stefanu. – *Starine*, 4, 1872, p. 232–234.

DANIĆIĆ, Ђ. Poslanica Svetog Save arhiepiskopa srpskoga. – *Starine*, 4, 1872, s. 230–231.

DARROUZÈS, J. Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIV-e siècle. – *Revue des études byzantines*, 27, 1969, p. 5–127.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из старата българска, руска и сръбска литература*. Т. 3. Софија: БАН, 1978.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Михаил митрополит Коласийски. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Руско-южнославјански книжовни врѣзки*. Софија: БАН, 1980, с. 5–83.

АНГУШЕВА, А. Епистоларни произведения. Кореспонденцията на цар Калоян на латински език. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. МИЛТЕНОВА, А. Софија: Изток-Запад, 2008, с. 484–486.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска Књижевна Задруга, 1980.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Шест писаца XIV века*. Београд: Просвета, 1986.

БУБАЛО, Ђ. *Писана реч у српском средњем веку*. Београд, 2009.

БУБАЛО, Ђ. *Зборник*. – В: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2016, с. 418–420.

ВОСТОКОВ, А. Х. *Филологические наблюдения А. Х. Востокова. Изд. по поручению 2–го отд–ния Акад. наук И. Срезневский*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1865.

ДЕМИН, А. С. Вопросы изучения русских письменников XV–XVII вв. (из истории взаимодействия литературы и документальной письменности). – *Труды Отдела древнерусской литературы*, XX, 1964, с. 90–99.

ДУЙЧЕВ, Ив. XIX. Отломки по космография и география. – В: КРИСТА-НОВ, Цв., ДУЙЧЕВ, Ив. *Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори*. София: БАН, 1954, с. 336–375.

ЈОВАНОВИЋ, Т. Нови преписи Кантакузинове Молитве Богородици. – В: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, X, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2019, с. 145–177.

ЈОВАНОВИЋ, Т. Три нова преписа Кантакузинове Молитве Богородици. – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, LXXIX, 2013, с. 141–163.

КОДОВ, Хр. *Опис на славјанските рѣкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София: БАН, 1969.

МАТАНОВ, Хр. *Југозападните български земи през XIV в.* София: Наука и изкуство, 1986.

МОМИРОВИЋ, П., ВАСИЛЕВ, Љ. *Тирилске рукописне књиге Цетињског манастира (XIV–XVIII вијек)*. Цетиње: Централна народна библиотекa републике Црне горе, 1991.

МОШИН, Вл. *Тирилски рукописи Повјесног музеја Хрватске и Копитарове збирке*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971.

МОШКОВА, Л. В. Долгие путешествия сербского сборника. – *Вестник «Альянс-Архео»*, Вып. 16, 2016, с. 36–58.

ПЕТРОВА, Д. *Житие на Стефан Лазаревич и Срѣбски родослов в рѣкопис № 88, Ф. 201, РГАДА*. – *Старобългаристика*, XLVI (2022), 2, с. 121–140.

ПЛИГУЗОВ, А. И., ТУРИЛОВ, А. А. Древнейший южнославянский письменник третьей четверти XIV в. – *Русский феодальный архив XIV–первой трети XVI в.* Вып. 3. Москва: Академия Наук СССР, 1987, с. 555–568.

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. Средњовековна српска епистографија. – В: *Писмо (зборник радова)*. Београд: Удружење за српску повесницу, 2003, с. 9–16.

ТРИФУНОВИЋ, Ђ. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Вук Караџић, 1974.

ТУРИЛОВ, А. А. *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина. История и культура славян IX–XVII вв.* Москва: „Индрик“, 2011, с. 186–187.

ТУРИЛОВ, А. А. Митрополит Киприан и русская культура его времени (новые аспекты проблемы – факты и гипотезы). – *Славяноведение*, 2017, № 2, с. 3–13.

REFERENCES

BEINHAMMER, A. Epistolography and Diplomats. – In: *A Companion to Byzantine Epistolography*. Boston: Brill, 2020, p. 206–208.

BUBALO, Đ. *Pragmatic literacy in medieval Serbia*. Turnhout: Brepols, 2014.

MILTENOVA, A., SELS, L. The Independent Transmission of Chapter 21 of the Slavic *De hominis opificio* in Codex Mosquensis, Russian State Archive 88 (Obolensky collection 201). – *Scripta & e-Scripta*, 20, 2020, p. 137–159.

MILTENOVA, A. The History of South Slavonic Florilegia Continued. – *Куполо-Методиевски студии*, 31, 2021, с. 183–216.

MILTENOVA, A. The Mysteries of MS 88 of the Obolensky Collection (No 201) RGADA. – *Старобългарска литература*, 63–64, 2021, с. 258–278.

PAPAIOANNOU, S. The Epistolographic Self. – In: *A Companion to Byzantine Epistolography*. Boston: Brill, 2020, p. 333–352.

RIEHLE, Al. Byzantine Epistolography: a Historical and Historiographical Sketch. – In: *A Companion to Byzantine Epistolography*. Boston: Brill, 2020, p. 1–30.

RIGO, A., SCARPA, M. *La Vita di Romylos da Vidin asceta nei Balcani (1310 ca. – 1376/1380)*. (= Subsidia Hagiographica, 99), Bruxelles: Société des Bollandistes, 2022.

[ANGELOV, B. St. *Iz starata bŕlgarska, ruska i srŕbska literatura*. T. 3. Sofija: BAN, 1978.

ANGELOV, B. St. Mihail mitropolit Kolasijski. – V: B. St. ANGELOV. *Rusko-juŕnoslavjanski kniŕzovni vrŕzki*. Sofija: BAN, 1980, s. 5–83.

ANGUŠEVA, A. Epistolarni proizvedenija. Korespondencijata na car Kalojan na latinski ezik. – V: *Istorija na bŕlgarskata srednovekovna literatura*. Šŕst. A. MILTENOVA. Sofija: Iztok-Zapad, 2008, s. 484–486.

BILJARSKI, Iv. Dva narŕčnika za pitakija ot kŕsnoto srednovekovie. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 29–30, 1991, s. 233–300.

BOGDANOVIĆ, D. *Istorija stare srpske knjiŕevnosti*. Beograd: Srpska Knjiŕevna Zadruga, 1980.

BOGDANOVIĆ, D. *Šest pisaca XIV veka*. Beograd: Prosveta, 1986.

BUBALO, Đ. 87. Zbornik. – V: *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII vek)*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2016, s. 418–420.

BUBALO, Đ. *Pisana reč u srpskom srednjem veku*. Beograd, 2009.

DEMIN, A. S. Voprosy izučenija russkih pis'movnikah XV–XVII vv. (iz istorii vzaimodejstvija literatury i dokumental'noj pismenosti). – *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, XX, 1964, s. 90–99.

DUJČEV, Iv. XIX. Otlomki po kosmografija i geografija. – V: Cv. KRISTANOV, IV. DUJČEV. *Estestvoznaniето v srednovekovna Bŕlgarija. Sbornik ot istoričeski izvori*. Sofija: BAN, 1954, 336–375.

ĐURIĆ, I. „Ektesis nea“ – vizantijski pripučenik za „pitakia“ o srpskom patrijarhu i nekim feudalcima krajem XIV veka. – *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 1974, tom XII/1, s. 415–432.

ĐURIĆ, I. Svetovni dostojanstvenici u „Ektesis Nea“. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, T. 18, 1978, s. 189–211.

IVANOV, I. Bŕlgarski starini iz Makedonija. Sofija: Nauka i izkustvo, 1970.

BOGDANOVIĆ, D. Epistolije kir-Siluanove. – *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XIV/1, 1979, s. 183–209.

JOVANOVIĆ, T. Novi prepisi Kantakuzinove Molitve Bogorodici. – V: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, knjiŕevnosti i umetnosti*, X, Despotovac: Narodna biblioteka „Resavska škola“, 2019, s. 145–177.

JOVANOVIĆ, T. Tri nova prepisa Kantakuzinove Molitve Bogorodici. – *Prilozi za Knjiŕevnost, jezik, istoriju i folklor*, LXXIX, 2013, s. 141–163.

KODOV, Hr. *Opis na slavjanskite rŕkopisi v bibliotekata na Bŕlgarskata akademija na naukite*. Sofija: BAN, 1969.

MATANOV, Hr. *Jugozapadnite bŕlgarski zemi prez XIV v*. Sofija: Nauka i izkustvo 1986.

MOMIROVIĆ, P., Lj. VASILEV. *Ćirilske rukopisne knjige Cetinjskog manastira (XIV–XVIII vijek)*. Cetinje: Centralna narodna bibiloteka republike Crne gore, 1991.

MOŠIN, VI. *Ćirilski rukopisi Povjesnog muzeja Hrvatske i Kopitarove zbirke*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1971.

MOŠKOVA, L. V. Dolgie putešestvija serbskogo sbornika. – *Vestnik «Al'jans-Arheo»*, Vyp. 16, 2016, s. 36–58.

PLIGUZOV, A. I., A. A. TURILOV. Drevnejšij južnoslavjanskij pis'movnik tret'ej četverti XIV v. – *Russkij feodal'nyj arhiv XIV–pervoj treći XVI v.* Vyp. 3. Moskva: Akademija Nauk SSSR, 1987, s. 555–568.

RADONIĆ, J. Epistolarni manastira Prodroma (Slepče) iz XVI v. – *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije*, 1910. Knj. 49, s. 56–66.

SOLOVJEV, A. Sinđelije raškog mitropolita Silvestra pisane posle 1560 god. – *Glasnik Skopskog naučnog društva* 14 (1935) 224–226.

STOJANOVIĆ, Lj. *Stare srpske povelje i pisma*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934.

SUBOTIN–GOLUBOVIĆ, T. Srednjovekovna srpska epistolografija. – V: *Pismo (zbornik radova)*. Beograd: Udruženje za srpsku povescnicu, 2003, s. 9–16.

TRIFUNOVIĆ, Đ. *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*. Beograd: Vuk Karadžić, 1974.

TURILOV, A. A. *Ot Kirilla Filosofa do Konstantina Kosteneckogo i Vasilija Sofijanina. Istorija i kul'tura slavjan IX–XVII vv.* Moskva: „Indrik“, 2011, s. 186–187.

TURILOV, A. A. Mitropolit Kiprian i russkaja kul'tura ego vremeni (novye aspekty problemy – fakty i gipotezy). – *Slavjanovedenie*, 2017, № 2, s. 3–13.

VOSTOKOV, A. H. Filologičeskie nabljudenija A. H. Vostokova. Izd. po poručeniju 2–go otd–nija Akad. nauk I. Sreznevskij. SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1865.]

SERBIAN COLLECTION OF EPISTOLARY FROM THE EARLY 16th CENTURY

Abstract. A Serbian manuscript from the beginning of the 16th century with unique content contains a formulary with templates of letters to high clergy and rulers, which is the earliest known Serbian epistolary. The manuscript is kept at RGADA, Obolensky fund, op. 1, No. 88, ff. 211r–218r. The comparison with other Serbian formularies shows that it has a unique composition and most of the texts in it have no parallels. Similarities are noticeable between some of the samples in RGADA 88 and another manuscript which is kept in the Archive of Bulgarian Academy of Sciences 31, which probably have a common provenance, based on a Byzantine sample. The formulary collection in RGADA 88 reflects the emergence of the genre in Serbian literature, but also its enrichment with texts characteristic of Serbian reality.

Keywords: epistolary; Byzantine literature; Serbian literature

Denitsa Petrova, PhD

Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenki Prohod Blvd., Block 17, Sofia 1113, Bulgaria

ORCID iD: 0000-0003-1433-2818.

Web of Science Researcher ID: AAE-2215-2022.

E-mail: denitsa_kp@abv.bg

Диляна Радославова, гл. ас., д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

АРХАИЧНИТЕ ПРЕВОДИ НА ДАМАСКИН-СТУДИТОВОТО „СЪКРОВИЩЕ“: ИМАЛО ЛИ Е СРЪБСКИ?

Резюме. Текстът предлага критичен прочит на изказаните от Б. Ст. Ангелов предположения за наличието на сръбски архаичен превод на новогръцката антология „Съкровище“ на Дамаскин Студит (Венеция, 1557/58). Резултатите от проучването потвърждават тезата за резистентност на сръбската традиция спрямо нея. Изложени са и открити в неговия ход нови данни за преписваческата дейност на рилски книжовници от кръга на Йосиф Брадати през XVIII в., за археографската история на архаичния средногорски Белградски дамаскин от XVII в., при тежание на виден сръбски църковник около 40-те години на XVIII в. в патриаршеското и митрополитско средище Сремски Карловци. Предложена е също така идентификация на превода и нова датировка на единствения несъмнен сръбски препис на слово от „Съкровище“ („За неделя кръстопоклонна“), включено в Хилендарски комплект от чети-минеи, съставен ок. 1623–1626 г.

Ключови думи: дамаскини, Дамаскин Студит, Неофит Рилски, Живан Черногорец, Аверкиевци чети-минеи

I. За дамаскините

Новогръцкият проповеднически сборник *Съкровище* (Θησαυρός) на Дамаскин Студит (ок. 1520–1577 г.) играе значима роля в книжовната и културна история на Балканите. Показателни за популярността на книгата сред гърците са множеството ѝ издания – от първото, направено във Венеция през 1557/58 г., та чак до наши дни. В своя оригинален вид антологията включва 36 слова – авторски преработки на Дамаскин Студит, предадени на достъпен език¹. Словата са за големите христи-

¹ За Дамаскин Студит и неговата антология вж. ΔΕΛΝΔΗΜΟΥ, Ε. Χρ. *Θησαυρός Δαμασκηνού Του υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*. Εισαγωγή Αρχιμ. Ε. Δεληδήμου. Θεσσαλονίκη: Β. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, 2004, σ. 3–15;

янски празници – Благовещение, Рождество Христово, Богоявление, Сретение, Възкресение Лазарово, Цветоносие, Велики Петък, Възкресение, Преображение, Възнесение, Петдесетница, Успение Богородично и Въведение Богородично; за недели от великопостно-пасхалния и пентикостарния цикъл (общо 13 слова), както и за памети на избрани особено почитани светци – светите Архангели, светителя Никола Мирликийски, великомъчениците св. Георги, св. Теодор Стратилат, св. Теодор Тирон, св. Евстатий Плакида и преподобната Мария Египетска. Словата следват сложен ред, подчинен на обща календарна рамка от месец март до месец февруари и следната обща тематична линия – за Въплъщението и земния път на Христос, за живота в Христа и за Спасението – чрез пост, покаяние, мъченичество, и за Божията благодат, проявена чрез Съшествието на Светия Дух и чудесата на светците. Въпреки усложненото календарно-тематично структуриране антологията се оказва както удобен целогодишен компендиум от текстове за произнасяне от църковния амвон, така и книга за извънхрамово четене – индивидуално или колективно, заради достъпния си език и нравоучителен тон, поднесен с увлекателни наративи².

По стечение на редица културно-исторически, църковно-административни и, не на последно място – книжовни обстоятелства, словата от „Съкровище“ получават голяма популярност не само сред гърците, но и сред българите, както сред никоя от останалите славяноезични традиции на Балканите и в източнославянска среда. В Сърбия сборникът не получава разпространение, най-вероятно поради предпочитание към традиционни състави и достъпността на печатните издания на „Учителното евангелие“ на Константинополския патриарх Калист³.

В българската книжнина значението на „Съкровище“ надхвърля това на обикнатата книга с четива. Българската му рецепция, която започва приблизително през последната четвърт на XVI в., скоро след първото издание, и продължава повече от два века, води до компилира-

ДИМИТРОВА, М. Дамаскинарска литература. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. МИЛТЕНОВА, А. София: Изток-Запад, 2008, с. 729–731; и посочената библиография; ГЕРД, Л. А. Дамаскин Студит. – В: *Православная энциклопедия. Электронная версия*: <https://www.pravenc.ru/text/168736.html>; ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Дамаскин. – В: *Православная энциклопедия. Электронная версия*: <https://www.pravenc.ru/text/168722.html>

² За композирането на „Съкровище“ вж. у РАДОСЛАВОВА, Д. Памети извън състава на Съкровище в българските дамаскини. – В: *Старобългарска литература*, 47, 2013, с. 337–342.

³ ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Дамаскин.

нето на разнообразни по състав книги, наричани от самите книжовници „дамаскини“. Те внасят съществена промяна, както в репертоара от чети-сборници, измествайки традиционните църковно-богослужбени състави, като панегирици, учителни евангелия и т.нар. „сборници със смесено съдържание“, така и в книжовно-езиковото статукво, тъй като именно с компилирането на дамаскини през XVII в. се свързва началото на новобългарската книжнина, създадена на книжовен език на народна основа.

Противно на програмата на самия Дамаскин Студит „Съкровището“ от слова да бъде общодостъпно чрез разбираемия си език, то навлиза в славянската словесност в нейния висок регистър, на архаичния език на църквата, в установената през XV–XVII век редакция, обща за сърби и българи⁴. Една от отличителните черти на този нормиран книжовен език е употребата на ресавски правопис – реформирана в духа на Търновската школа сръбска безюсова ортографска система, която постепенно се налага в писмената практика на славянския юг и докъм края на XVI в. измества почти напълно юсовия правопис в българските книжовни центрове⁵. Процесът е напълно естествен, разгледан на фона на религиозната и книжовна синергия в рамките на православната общност в епохата на Османското владичество, и особено на факта, че част от населените с българи земи, които се поделят между диоцезите на три самостоятелни църкви, попадат в подопечието на сръбската Печка патриаршия, в която, за разлика от по-подчертано гръцизираните Константинополска патриаршия и Охридска архиепископия, има доминираща славяноезична книжовна практика и чийто потенциал за книжовно влияние над средищата в българските земи е силен. Тук се налага уговорката, че за разглеждания период, в който попада и развитието на дамаскинската традиция, определенията „сръбски“ и „български“, би следвало да се използват с определена доза условност. Особено, когато става дума за книжовни събития, които са с неуточнена или неясна локализация и атрибуция, било то конкретни преписи или пък преводи на текстове. Една от често допусканите неточности

⁴ За нея вж. например ВЕЛЧЕВА, Б. Книги, писани „общимъ езикомъ“. Българската и сръбската писменост през XV–XVIII век. – В: ВЕЛЧЕВА, Б., ИВАНОВА, Д. *И от зазоряването започва денят... Изследвания върху приемствеността в развоја на българския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, с. 74–77.

⁵ РАЙКОВ, Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: *Текстологија средновековних јужнословенских књижевности*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, с. 213–222; ХРИСТОВА, Б. За ресавските български ръкописи от XV–XVIII век. – В: *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 4, с. 50–56.

например е автоматичното приемане на ресавския правопис като несъмнен белег за принадлежност към сръбската книжнина и сръбски произход на даден ръкописен паметник. Проблемът за диференцирането на принадлежността на дадени книжовни явления към отделна народностна традиция – особено в контактни зони, сред които попада и Атон, за книжовните взаимовлияния и взаимодействия е сложен и многопластов и изисква внимателен подход. Във всеки случай, многобройни са примерите за съвместна работа на сръбски и български книжовници през изследвания период. Достатъчно е да се спомене преписваческата активност на Йов Шишатовац в българските книжовни центрове, сред които са Враца, където участва в съставянето на минеен комплект, и Драгалевският манастир, където съставя т.нар. „Боянски поменик“⁶. Според основателната хипотеза на А. Турилов елитните български калиграфи Василий Софийнин и Стефан вероятно са работили по висока поръчка на Печкия патриарх Гаврило I Раич (1648-1655), във връзка с която през 40-те години на XVII в. изготвят Карловацкия препис на „Разяснено изложение на буквите“ на Константин Костенечки – единствения известен засега свидетел на пълната редакция на съчинението⁷. Дватама книжовници са представители на Етрополската калиграфска школа и работят също за Рилския манастир. Етрополе е христоматиен пример за български център в подопечие на Константинополската църква, в който сръбското книжовно влияние е подчертано. Мястото на Рила като книжовно средище е особено. През въпросния период Свети-Ивановият манастир е сръбска ставропигия, която се превръща в притегателен център за български книжовници, работили за попълването на нейната библиотека⁸.

⁶ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Книжовна дейност на Йов Шишатовац. – В: *Научни скупови. Српска академија наука и уметности. 10. Одељење језика и књижевности*, 2, 1981, с. 321–334; РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6). София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020, с. 77–82 и др.; МУСАКОВА, Е. Минейният комплект на Врачанския манастир от началото на XVII в. – *Palaeobulgarica*, 46, 2022, 4 (спец. изд.), с. 609–649.

⁷ ТУРИЛОВ, А. А. Кем и с каквоя целю был изготвен карловацкият список граматического трактата Константина Костенеческого? – В: *Словенско средновековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу*. Београд: Чигоја, 2001, с. 673–687.

⁸ Преглед на книжовната дейност в Етрополе и Рилския манастир през XVII в. вж. у РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 36–52, 88–103 и др.

II. Архаичните преводи на „Съкровище“ докъм началото на XVIII в.

В периода от последната четвърт на XVI и докъм началото на XVIII в. възникват няколко архаични славянски превода на новогръцкото „Съкровище“⁹. Предполага се, че два от тях се появяват до края на XVI в. В науката е прието, че Дамаскин-Студитовата антология е преведена на църковен славянски език скоро след първото гръцко издание и че първият превод, наричан по географското означение на своята поява „македонски“, се приписва на Григорий, епископ Прилепски (по свидетелство на един от седемте оцелели преписи). Преводът следва точно съдържанието на оригиналното „Съкровище“, и е запазен в цялост в двутомник, образуван от Кърнинския¹⁰ и Киевския дамаскин¹¹. Останалите известни пет преписа са фрагментарно запазени или унищожени. Вторият архаичен превод, възникнал до края на XVI в., има много по-широко разпространение и именно той ляга в основата на първите новобългарски преработки. Преводът не обема всички слова от „Съкровище“, анонимен е и не е локализиран. Нарича се „средногорски“ по ареала на произход и разпространение на повечето му запазени преписи. Те са над 16 и голяма част са включени в меродавната и до днес класификация на дамаскините, изготвена по езиково-текстологични белези от Е. Дьомина¹². Общият брой на запазените архаични и новобългарски дамаскински сборници за целия период на тяхната традиция надхвърля 200¹³.

Тъй като средногорският превод е анонимен и нелокализиран, съществуват множество хипотези за мястото на неговото възникване – Рилски манастир (според Донка Петканова¹⁴), Етрополски манастир (хипотеза на Б. Цонев¹⁵, подкрепяна в различни етапи на изследвания-

⁹ Вж. ДИМИТРОВА, М. Цит. съч., с. 731–734 и посочената там библиография.

¹⁰ ИЛИЕВСКИ, П. Хр. *Крнински дамаскин*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1972.

¹¹ ИЛИЕВСКИ, П. Хр., ИЛИЕВСКА, Кр. *Киевски Дамаскин*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2015.

¹² ДЕМИНА, Е. *Тихонравовскиј дамаскин. Болгарскиј паметник XVII в. Иследование и текст*. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968, с. 30–65.

¹³ Вж. ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. *Дамаскините в българската литература*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1965.

¹⁴ Пак там, с. 47–48.

¹⁵ ЦОНЕВ, Б. *История на българскиј език*. 1. Второ, посмъртно изд. София: Придворна печатница, 1940 (фототипно изд. София, 1984), с. 233.

та им от учени като Б. Райков¹⁶ и Б. Велчева¹⁷), Пловдивска митрополия (според Е. Коцева¹⁸) или епископското седалище Ловеч (хипотеза на Б. Христова¹⁹). Локализирането на превода в пределите на Търновската митрополия поне на този етап на изследвания изглежда най-вероятен, тъй като се подкрепя както от археографските данни, така и от културно-историческия контекст на явлението „архаични средногорски дамаскини“²⁰.

Средногорските дамаскини имат разнообразен състав, в който са включени и ред слова извън „Съкровище“. Подобно на оригиналния сборник, част от тях имат календарен порядък, каквито са например Нежинският дамаскин (ГИМ, Соколов 130), Еленският дамаскин (НБКМ 1618), Шуменския дамаскин (Шумен, Регионален исторически музей, № 9/2622), Костенецкият дамаскин (София, ЦИАИ 503), Рилският дамаскин (РМ 4/10) и др.²¹. Втори тип са некалендарни чети-сборници, представени от групата на Луковитския сборник (ЦИАИ 134)²².

По традиция тези два превода – т.нар. „македонски“ и „средногорски“, се определят като български, въз основа на ареала на тяхното разпространение и предполагаемо възникване. Доскоро се смяташе, че е съществувал и трети ранен български архаичен превод на „Съкровище“ от края на XVI – началото на XVII в., анонимен и наричан условно „атонски“, запазен в единствен препис – Букурещкия дамаскин (РАН 146)²³. Като показаха обаче последни проучвания²⁴, този ръкопис

¹⁶ РАЙКОВ, Б. Етрополски ръкописен сборник от 1640 година. – В: *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски*. София: БАН, 1993, с. 269, 276.

¹⁷ ВЕЛЧЕВА, Б. За езика и правописа. – В: МЛАДЕНОВА, О., ВЕЛЧЕВА, Б. *Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“, 2013, с. 101–102.

¹⁸ КОЦЕВА, Е. Славянски ръкописи в библиотеката на Пловдивската митрополия. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, с. 160.

¹⁹ ХРИСТОВА, Б. Ловеч. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съст. Д. ПЕТКАНОВА. Второ прераб. и доп. изд. Велико Търново: Абагар, 2003, с. 283.

²⁰ РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 210–213; МЛАДЕНОВА, О. М, Н. ПЕТКОВА, Е. УЗУНОВА. Щрихи към ранната история на средногорския превод на *Съкровище* от Дамаскин Студит: нов поглед към ръкопис НБКМ 432. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 1, с. 41–80.

²¹ Вж. ДЕМИНА, Е. Цит. съч, с. 44–50; РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 200–201; РАДОСЛАВОВА, Д. *Памети*, с. 334–347.

²² ДЕМИНА, Е. Цит. съч, с. 44–50; РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 200–201.

²³ ДЕМИНА, Е. Цит. съч., с. 53; ДИМИТРОВА, М. Цит. съч., с. 742.

²⁴ RADOSLAVOVA, D. Some new data on the literary activity of Samujil Bakašć. – *Scripta & e-Scripta*, 20, 2020, p. 361–363.

всъщност съдържа в автограф липсващата част от архаичния южнославянски превод на „Съкровище“, направен от украинския книжовник Самуил Бакачич на Атон през 1691 г. и засвидетелстван в негов автограф, съхраняван в Народната библиотека в София (НБКМ 327²⁵).

Известни са и два руски църковно-славянски превода на „Съкровище“, направени през XVII в. (преди 1656 г.) и през 1705 г.²⁶ Те обаче не добиват популярност, ако се изключи едно единствено слово от състава му – това за Неделя кръстопоклонна. Неговият вариант от първия руски превод е включено сред добавките на печатния сборник „Скрижалъ“ (Москва, 1655-1656 г.) като авторитетен текст, излагащ доктрината за прекръстване с три пръста, в пряка връзка със свикания от патриарх Никон Московски събор през 1656 г., на който е осъдено т. нар. „двоеперстие“.

III. Досегашни предположения за наличие на сръбски преводи на „Съкровище“

„Македонският“ превод, „средногорският“ превод и Бакачичевата интерпретация изчерпват списъка с несъмнени ранни архаични южнославянски версии на „Съкровище“. Не и според проучванията на Боню Ангелов, чиито резултати са публикувани през 1977 г. в книгата му „Из историята на старобългарската и възрожденската литература“ в главата за Дамаскин Студит и по-точно в нейната втора част, озаглавена „Сръбски превод на слова от Дамаскин Студит“. Там са посочени два паметника, които според изследователя пазят сръбски преводи на текстовете от „Съкровище“²⁷.

1. В първия случай става дума за две слова с изразени сръбски езикови особености, подвързани в общо книжно тяло с основната част на ръкопис НБКМ 1054 – Сборник с неделни поучения от XVIII в.²⁸ Два текста са изписани от една и съща ръка и са разположени съответно на л. 211б–222а и 222а–232а в конволута. Първият е „За причестява-

²⁵ ЦОНЕВ, Б. Цит. съч., с. 320–322.

²⁶ ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. *Дамаскините в българската литература*, с. 13.

²⁷ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Дамаскин Студит. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 91–95.

²⁸ Пак там, с. 93–95. Вж. описание на паметника у СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3. София: Наука и изкуство, 1964, с. 316–319.

нето“: Слово дамáскина философа мoнаха иподiáкoна превeно ѿ eзýка гръчýбскаго на бългáрскý и словeнскý eзýкъ, с начало: Молю вáсъ мoи блáвeни хрiтiáны. не мoйтe мi зázрeти гá рáди. хóщe вáмъ нeкóлико рeчи изгoвóрити...), а вторият – „За изповядването“: Слово стго дамáскина за исповeдáниe. превeдóхъ ѿ гръчýбскаго eзýка, на сръбскýи eзýкъ блви Оѣ: въ лѣ з.р.пд [1676 г.] :: аъ зъ исáна ѿ стъ пáвль, с начало: Молю вáсъ мoи блáвeни хрiтiáни, вэсѣ вá о̀вцe. кoи хóщeтe да сe сѣспeтe, и цр̀тво нeнoе до довиeтe, и своe дше ѿ вѣчнe мáкe да извáвитe...)²⁹. Б. Ст. Ангелов допуска, че книжовникът Исаия е идентичен с Исаия, проигумен на манастира „Св. Павел“, споменат от Константин, бивш игумен на манастира Студеница, който през 1744 г. прави препис на Исаев сборник от 1676 г.³⁰ Макар да познава ръкописа на Константин само по библиографска информация за бележката на книжовника, публикувана от Л. Стоянович³¹, Б. Ст. Ангелов предполага, че двете слова, добавени в НБКМ 1054, вероятно са част от Константиновия препис, както и че изводът му от 1676 г. е съдържал Исаев превод на „Съкровище“³². Издирването и по-нататъшното проучване на ръкописа на Константин биха допълнили познанията за славянската книжовна активност на Атон през последната четвърт на XVII в., но поне на този етап остават ирелевантни по отношение на историята на южнославянските преводи на „Съкровище“, поради факта, че идентификацията на Б. Ст. Ангелов на двете слова от НБКМ 1054 е погрешна. По-внимателният прочит показва, че въпреки оглавленията, които посочват като авторско име Дамаскин (в първото слово съпроводено и с устойчивото определение към името на Дамаскин Студит – „монах и иподякон“), текстовете, които следват и засега остават с неизяснен източник, не са част от неговата антология. В този смисъл, предположенията на Б. Ст. Ангелов за наличие на сръбски превод на „Съкровище“, направен от проигумена на атонския манастир „Св. Павел“ Исаия през 1676 г., следва на този етап

²⁹ Текстовете тук се предават според оригиналното изписване в сборника.

³⁰ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Дамаскин Студит, с. 94.

³¹ СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски записи и натписи*. 2. Београд: Српска Краљевска Академија, 1903, с. 144–145, № 2889.

³² АНГЕЛОВ, Б. Ст. Дамаскин Студит, с. 94. Палеографските особености на преписа в НБКМ 1054 позволяват да се обсъди много по-ранна дата и не изключват вероятността той всъщност да е самият автограф на Исаия. Също така може да се допусне с голяма вероятност, че книжовникът е идентичен с изтъкнатия сръбски духовник Исаия, архимандрит на атонския манастир „Св. Павел“, който е известен с активната си политическа дейност и дипломатически мисии по време на Австрийско-турската война от 1683–1699 г. (вж. ФОТИЋ, А. *Света Гора и Хиландар у Османском царству, XV-XVII век*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2000, с. 157).

да бъдат отхвърлени като неоснователни³³. Забележителен обаче е фактът, че тези две слова свидетелстват за авторитета на българските версии на „Съкровище“ и на тяхната традиция, по силата на които през последната четвърт на XVII в. атонски книжовник от сръбски произход приписва на Дамаскин Студит поучения, които не принадлежат на перото на този новогръцки книжовник. Особено внимание заслужава и непосредственият контекст, в който тези две слова присъстват в книжнината на XVIII в. Това, което е убягнало на Б. Ст. Ангелов в неговия анализ, е спецификата на сборника, в който текстовете са поместени.

Още през 1969 г. в своята студия върху гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. Д. Петканова посочва, че основното книжно тяло на ръкопис НБКМ 1054 съдържа превода на Йосиф Брадати на първите 26 слова (от Неделя на митаря и фарисея до Неделя след Богоявление) от Учителното евангелие на Агапий Ландос (Κυριακοδρόσος/Неделник, Венеция, 1681 г., издаден след смъртта му)³⁴. Тази първа част от Агапиевия „Неделник“ рилският книжовник превежда през 1745–1749 г. в с. Оризаре, Кочанско, и Враца, а преводът на останалата част от книгата завършва през 1752 г. в Самоков. Йосифовият превод на Κυριακοδρόσος има относително широко разпространение благодарение на преписите на отделните му части, които правят неговите ученици и последователи Никифор Рилски, Теофан Рилски (Тодор Врачански), Янкул Хрельовски³⁵. НБКМ 1054 е единственият свидетел на Йосифовата интерпретация на „Неделника“ на Агапий, който е останал анонимен. По всичко обаче личи, че неизвестният книжовник, преписал основната част на НБКМ 1054, е бил от кръга Йосифови ученици. Нещо повече, по-внимателният палеографски анализ на преписа показва, че ръкописът е съставен с участието на Никифор Рилски, един от най-продуктивните рилски книжовници през XVIII в. Неговият почерк, се открива в съдържанието на книгата (л. 1а-б)³⁶. С характерния за Никифор неправилен геометризиран полуустав са изписани заглавията в съдържанието, а предполагаемият анонимен копист на основния текст на сборника, който използва раз-

³³ За жалост те се възприемат безкритично в авторитетни съвременни издания, вж. ПОЛЫВИЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч.

³⁴ ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – *Годишник на СУ. Факултет по славянски филологии*, 62, 1968 (1969), с. 56.

³⁵ Пак там, с. 56–57.

³⁶ За сравнение вж. списък на негови подписани или предполагаеми ръкописи у АНГЕЛОВ, Б. Ст. Никифор Рилски. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Предшественици на Паусий*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1963, с. 86–109.

лично мастило и различен тип писмо – по-бърз полуустав с полукурсивни елементи, след завършването на преписа е нанесъл съответните листовے, както и заглавията на добавените в края слова „За причестяването“ и „За изповядването“³⁷. Компилаторското решение за тяхното включване в сборника очевидно е било основано както на тематичното сходство с „Неделника“, който започва със слова за великопостния цикъл, така и на авторство на тези два текста, асоциирано от преводача им с името на Дамаскин Студит. Както е известно, и през XVIII в. словата на този новогръцки проповедник остават все така актуални и намират място в българските сборници с по-стари преводи, с нови преводи или преработки. По силата на тази логика рилските книжовници от средата на осемнадесетото столетие, които явно са разполагали и със сръбски изводи, дават нов живот на слова, преведени от сръбски атонски книжовник през 70-те г. на предходния век.

2. В същото свое изследване върху славянските версии на Дамаскин Студит Б. Ст. Ангелов привежда като допълнителен довод в полза на предположението си за съществуване на сръбски превод на „Съкровище“ и вметката *Сї рѣчь по сръбскомѣ ѣзыкѣ, врьбница* в оглавлението на словото „За Цветоносие“ в Рилския дамаскин (РМ 4/10, л. 151)³⁸. В бележка под линия ученият добавя, че му е станал известен и втори сръбски превод на Дамаскин-Студитовия сборник – в този случай пълен, запазен в ръкопис № 218 от Сръбската патриаршеска библиотека, за който е бил информиран от Божидар Райков³⁹. Тези твърдения заслужават специално внимание и по-нататъшен анализ, който да провери тяхната релевантност.

Какво се знае за тези два паметника? На първо място, съгласно класификацията на Е. Дьомина Рилският дамаскин и Дамаскин ПБС 218 са свидетели на т. нар. „средногорски“ архаичен превод и са пред-

³⁷ Не е изключено ръкописът да е дело само на Никифор Рилски, който е използвал два типа писмо – едното по-официално, другото – по небрежно и бързо. Подобен стил на работа – изписване на оглавление на сборника от Никифор Рилски и комбинирането на тези два типа писмо, се открива например и в Одеския сборник от 1757 г. (ОГНБ, Григорович 38, описание у МОЧУЛЬСКИЙ, В. *Описание рукописей В. И. Григоровича*. Одесса: Типоритография Штаба Одессаго военного округа, 1890, с. 51–62; ръкописът е достъпен на микрофилм в НБКМ). Тази хипотеза обаче изисква проверка, основана на по-задълбочен и комплексен кодикологичен и тестологичен анализ на известните Никифорови сборници и останалите ръкописни свидетели, включващи рилската версия на Агапиевия „Неделник“, което от друга страна би осветлило в по-големи детайли както историята на този превод в частност, така и работата на книжовниците от кръга на Йосиф Брадати.

³⁸ АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Дамаскин Студит*, с. 95.

³⁹ Пак там.

ставители на групата на същинските архаични дамаскини, наричани „средногорски“⁴⁰. Пак според нейните проучвания само тези два паметника от групата съвпадат напълно по състав⁴¹. Съдържат 23 слова от „Съкровище“⁴², както и две слова на учителя на Дамаскин Студит Теофан Ритор – „За десетте Божи заповеди“ и „За вярата“. Специфичен за състава на двата дамаскина е и поместеният в края им „Индекс на позволените и забранените книги“, който не е отразен в изследването на Е. Дьомина.

И двата ръкописа са анонимни, нямат посочена точна дата и място на създаване. Рилският дамаскин датира от втората половина на XVII в. Според някои автори този богато орнаментиран ръкопис е дело на аджарски книжовници⁴³, но по своите кодикографски и палеографски белези преписът несъмнено е част от продукцията на калиграфи и орнаментатори, представители или адепти на Карловско-Кукленската школа⁴⁴. По последни проучвания най-близкият паралел на дамаскина по украса е известният Загребски октоих от 1685 г. (Загреб, Градска библиотека, Р. 64⁴⁵), анонимен карловско-кукленски паметник, който би могъл с лекота да бъде прибавен към репертоара на изтънчени калиграфи от ранга на Аврам Димитриевич или неговия ученик Кръстю Граматик. Засега по отношение на произхода на Рилския дамаскин могат да се изброят следните вероятности: че е създаден в Рилския мана-

⁴⁰ ДЕМИНА, Е. Цит. съч., с. 44–50.

⁴¹ Пак там, с. 48–49.

⁴² „За Благовещение“, „За Рождество Христово“, „За Богоявление“, „За Сретение“, „За Второто пришествие“, „За неделя сиропусна“, „За неделя кръстопоклонна“, „За Възкресение Лазарово“, „За Цветоносие“, „За Погребение Христово“, „За Възкресение Христово“, „За Томина неделя“, „За мироносиците“, „За разслабения“, „За самарянката“, „За слепия“, „За Възнесение“, „За Петдесетница“, „За Преображение“, „За светите Архангели“, „За св. Георги“, „За св. Никола“, „За св. Димитър“.

⁴³ АНГЕЛОВ, Б. Ст. Старобългарски книжовни средища. 1. Аджар (Свежен) – Карловско. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 110; ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. *Аджарски книжовници-илюстратори от XVII в.* Второ допълнено и преработено издание. Велико Търново: Веста, 2015, с. 78–83.

⁴⁴ РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 127, 133, 138.

⁴⁵ MOUSSAKOVA, E. *The Illustrated Slavonic Miscellanies of Damascenes Studite's Thesaurus – a New Context for Gospel Illustrations in the Seventeenth Century*. – В: *Изкуствоведски четения 2017. 1. Старо изкуство. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници*. София: Институт за изследване на изкуствата, БАН, 2018, с. 334 и посочената там библиография.

стир от средногорски калиграфи, че е изготвен за Рилския манастир в средногорско средище или че попада в рилската библиотека на един по-късен етап.

Ръкопис ПБС 218, известен и като „Белградски дамаскин“, все още не е описан аналитично и е труднодостъпен за изследване⁴⁶. Паметникът е датиран най-общо в рамките на XVII в. Наличните за проучване копия на отделни негови страници⁴⁷, показват, че преписвачът е бил добре школуван, но не дават възможност да бъдат изказани някакви сигурни предположения за локализацията на преписа или за наличие на негови калиграфски аналози. Липсват също така категорични данни преписът да е дело на сръбски книжовник. През XVIII в. обаче книгата е била притежание на видния сръбски сановник Живан Хайдаревић Черногорец (ок. 1670–1751), протойерей на Сремски Карловци, виден църковен деец, ктитор и книголюбец⁴⁸. Той е оставил няколко приписки в дамаскина⁴⁹. Едната няма дата и указва само кой е притежателят – Сѣаѣ ѿста[ѣа] книга [...] є грѣшнго Прѣто Іере[ѣа]: живана црногорца. Други две негови бележки носят дата и имат историческа стойност. С едната Живан Черногорец известява за Сремско-Карловацкия църковно-народен събор от 1744 г. по времето на сръбския патриарх Арсение IV (1698/1699 – 1748)⁵⁰: Слаѣвнаѣ го наѣрѣа славноѣ сѣбѣсго ѣоихѣ чиноѣ свѣщѣни и мирѣни бивши савѣѣ во[с]к[р]сѣѣ при бженшѣ патрѣарѣсе Арсениѣ : дѣ : мѣ генѣа . ѣ : го дѣне на ѣдѣ ѣ мѣ дѣ го : ѣп[ци] старѣць прѣѣтрѣжданѣи ж[ивѣа] ѣ прѣѣппѣ Кар[...]. Другата бележка е за кончината на 22 януари 1749 г. на Исаѣя Антонович, епископ Арадски и Карловацки (1731–1749)⁵¹ – На ѣдѣ ѣ мѣ дѣ гѣа мѣца генѣа ѣѣ

⁴⁶ БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 1982, с. 29, № 211.

⁴⁷ 20 кадѣра от л. 389а–407а са налични в колекцијата на НБКМ. Изказвам огромна благодарност на проф. Олга Младенова за предоставените ми от нея копия на отделни слова от сборника.

⁴⁸ Вж. МОМИРОВИЋ, П. Јеванђеље попа Живана Црногорца у Сремској Каменици. – В: *Саопштења* (Београд), 13, 1981, с. 163–168 и посочената библиографија.

⁴⁹ Приписките не са отразени в свода на Љ. Стојановић. Тук се предават текстовете на три от тях, снети по микрофилмовото копие, съхранявано в НБКМ. Има и още бележки от неговата рѣка, но те са трудно четими по наличните за консултација копия.

⁵⁰ За патриарх Арсение IV вж. у СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђ. *Историја Српске православне цркве. 2. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*. Београд: БИГЗ, 2002, с. 22–24. Тук се цитира по електронната версија: (PDF) *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve II Dr Djoko Slijepcevic - DOKUMEN.TIPS*.

⁵¹ Пак там, с. 24–25.

прѣстави се а љрхїеѣписъ сръбски Їсаїа Анѣевичъ еѣписѣтва и митрополитвова пѣтъ мѣци и ѡитѣе ка гѣѣ егоже вазлюѣви: . Няма сведения как и откъде ръкописът е попаднал във владение на Живан Черногорец и предположенията за това могат да бъдат само хипотетични. За едно правдоподобно обяснение подсказват две приписки в Рилския панигирик на Владислав Граматик (РМ 4/8), оставени от ръката на самия патриарх Арсение IV. С тях той известява, че е идвал на поклонение пред Свети-Ивановите мощи на 16 септември 1725 г. и отново на 10 октомври 1735 г.⁵² Като се има предвид твърде голямата текстологична близост между Белградския дамаскин и Рилския дамаскин, който все още се пази в Рилската библиотека, може да се предположи, че някога и двата преписа са били в ставропигиалната обител и единият е намерил своя път до Сремски Карловци, става притежание на карловацкия протоерей Живан Черногорец и накрая част от фонда на Карловацката патриаршеска библиотека⁵³. Съвсем не без връзка и значение тук трябва да се спомене, че малко преди втората визита на сръбския патриарх в Рила, на поклонение там през 1734 г. е бил и българинът Партений Павлович (нач. на XVIII в. – 1760 г.), забележителен книжовник и бъдещ виден църковен и политически деец. Той прекарва в обителта седем месеца, запознава се с Йосиф Братати и ползва тамошната библиотека⁵⁴. Не е изключено

⁵² СТОЈАНОВИЋ, Љ. Цит. съч., Т. 2, с. 67, № 2453; Цит. съч., Т. 3, с. 190, № 5774 (предадени по описа на СПРОСТРАНОВ, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София: Св. Рилска обител, 1902, с. 112–113). Вж. текстовете и у ХРИСТОВА, Б. *Опис на ръкописите на Владислав Граматик*. Велико Търново: ПИК, 1996, с. 107–108.

⁵³ В рамките на подобна хипотеза може да бъде обсъждан и споменатият вече Карловацки препис на „Сказанието“ на Константин Костенечки. Неговата археографска история посочва, от една страна, принадлежност към Карловацката патриаршеска библиотека (КУЕВ, К., Г. ПЕТКОВ. *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*. София: БАН, 1986, с. 32), а от друга, съдържа подсказки за връзка с Рила. Съществуват несъмнени доказателства, че предполагаемите кописисти на книгата – Василий Софийнин и Стефан са работили може би на няколко пъти в Рилската обител около периода на възникване на Карловацкия препис по попълване на тамошния богослужебен фонд и пълното комплектоване на свода от служебни минеи за Зографския манастир (вж. по-подробно у РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век*, с. 37–39, 47–48, 98–100, 156, 164–165 и др.). В този смисъл не е изключено Карловацкият препис да е бил изготвен в самата Рилска обител или занесен там от Василий и Стефан и през XVIII в. при посещение на патриарх Арсение IV също да е намерил своя път до Карловацката патриаршеска библиотека.

⁵⁴ Вж. ГОСПОДИНОВ, Д. Павлович, Партений. – В: *Енциклопедия на Българското възраждане. Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища*. Т. 2. К-П. [Електронна версия:] Павлович, Партений | Енцик-

именно с Рилския манастир да е свързано и началото на неговата кариера в Сръбската църква, понеже през 1735-а, годината на второто рилско поклонение на патриарх Арсение IV, Партений Павлович става негов протосингел⁵⁵. В този смисъл е твърде възможно предполагаем приносител на Белградския дамаскин от Рила до Сремски Карловци да е бил и самият Партений. Въпрос на бъдещи изследвания е да бъде установена по-прецизно генеалогичната връзка между Рилския и Белградския дамаскин в текстологично отношение⁵⁶, както и да се потърсят палеографски аналози на Белградския препис, които да осветлят питането за мястото на неговото създаване. Несъмнена обаче остава принадлежността му към традицията на „средногорския“ архаичен превод на „Съкровище“, едно специфично за българската книжнина явление. В този ред на мисли трябва да бъде отхвърлено и изказаното от Б. Ст. Ангелов предположение, че Белградският дамаскин е свидетел на сръбски, различен от средногорския, превод на Дамаскин-Студитовата антология⁵⁷. Колкото до споменатото от Б. Ст. Ангелов уточнение „Цветоносие, сиреч по сръбскому езыку Връбница“ в Рилския дамаскин – не е известно дали то присъства и в Белградския препис, но вписването му например би било обяснимо за ръкопис, създаден от български книжовници за манастир в сръбско подопечие, каквато е Рилската обител във въпросната епоха. В тази връзка трябва да се подчертае, че поне на този етап на изследванията липсват категорични сведения за сръбски произход на който и да е от познатите дамаскински сборници, представящи архаичния „средногорски“ превод на „Съкровище“⁵⁸.

лопедия „Българско възраждане. Литература периодичен печат литературен живот културни средища“, Т. 2, К-П (bas.bg).

⁵⁵ Пак там. За Партений Павлович вж. също у СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђ. Цит. съч., с. 22–23, 28, 49.

⁵⁶ Доколкото може да се съди по наличните копия на отделни страници от Белградския дамаскин, той и Рилският дамаскин действително са свидетели на едно и също разклонение на традицията на средногорския архаичен превод, но съдържат и някои различия в композициите на отделни жития, както и разминавания на ниво текст.

⁵⁷ То също е прието безкритично у ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч., където също така се изказва предположението, че е възможно ПБС 218 да съдържа предполагаемия превод на проигумен Исая.

⁵⁸ Според ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч. със сръбски произход е и т.нар. Нежински дамаскин (ГИМ, Соколов № 130). Твърдението обаче не е подкрепено с доводи. Ръкописът несъмнено съдържа слова от архаичния „средногорски“ превод на „Съкровище“ (ДЕМИНА, Е. Цит. съч., с. 44–50). Съгласно осъвременената му датировка, която го отнася към XVI в. (вж. ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Цит. съч., както и електронния ката-

IV. Сръбски препис на Дамаскин-Студитовото „Слово за неделя кръстопоклонна“

Единственият засега препис на Дамаскин-Студитово слово, който има сигурен сръбски произход – съгласно някои лингвистични особености, среда и контекст на възникване, е копието на словото „За неделя кръстопоклонна“, включен в хилендарския чети-миней за месеците май-юни (Хил. 445)⁵⁹. Предполага се, че ръкописът е създаден ок. 1626 г. и се приема за част от пълния комплект сводни чети-миней (Хил. 439–446)⁶⁰, изготвени в периода 1623–1626 г. с ктиторството, по настояване и под надзора на хилендарския игумен Иларион. Сводът включва староизводни и новоизводни четива и е компилиран на Атон, в Карейската кула. Водещ книжовник и копист в това начинание е монах Аверкие, който преписва по-голяма част от комплекта – томовете за септември-януари (Хил. 439–443) и февруари-април (Хил. 444)⁶¹. По свидетелството на бележката му към тома за март-април Аверкие е из-

лог на експонатите в ГИМ: Сокол. 130. Сборник. XVI в. (shm.ru), Нежинският дамаскин, наред с Дриновския (НБКМ 432, ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София: Библиотеката, 1910, с. 438–442) се очертава като един от най-ранните оцелели и вероятно ключов свидетел на превода. За мястото на Дриновския и Нежинския дамаскин в историята на средногорския превод вж. приносното изследване МЛАДЕНОВА, О. М., Н. ПЕТКОВА, Е. УЗУНОВА. Щрихи.

⁵⁹ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилскиг рукописа манастира Хиландара*. 1. Београд: Српска академија наука и уметности и Народна библиотека Србије, 1978, с. 172; МАТЕЈИЋ, Р., THOMAS, H. *Catalog: manuscripts on microform of the Hilandar Research Library (Ohio State University)*. Columbus, Ohio: The Resource Center for Medieval Slavic Studies (The Ohio State University), in cooperation with the „Ivan Dujchev“ Research Centre for Slavo-Byzantine Studies (Sofia, Bulgaria), 1992, p. 541; ТУРИЛОВ, А. А., МОШКОВА, Л. В. *Славянские рукописи Афонских обителей*. Ред. А.-Э. ТАХИАОС. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999, с. 182–183, № 435; ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008, с. 145–146.

⁶⁰ БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилскиг рукописа манастира Хиландара*, с. 168–172; МАТЕЈИЋ, Р., Н. THOMAS. Op. cit., p. 537–542; ТУРИЛОВ, А. А., МОШКОВА, Л. В. Цит. съч., с. 175–184, №№ 429–436; ИВАНОВА, Кл. Цит. съч., с. 141–147, №№ 149–156.

⁶¹ За Аверкиевите чети-миней с подробна библиография вж. ИВАНОВА, Кл. *Хилендарски чети-миней на монах Аверкие от XVII в. – В: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14–16 септември 2003. София: АИ „Марин Дринов“, 2005, с. 313–327; както и THOMSON, Fr. J. Abercuius, the Principal Scribe of the Hilandar Menologium, the Largest Extant South Slav Menologium. – *Analecta Bollandiana*, tome 132. I, June 2014, p. 89–143;

готвил чети-минеите за септември-април, а „другите е писал друг“⁶². В съгласие с това известие някои от каталожните описания на комплекта посочват, че томовете за май-юни (Хил. 445), където е поместено Дамаскин-Студитовото слово, и за юли-август (Хил. 446) са дело на друг, анонимен книжовник⁶³. Да се провери достоверността на това твърдение е трудно, тъй като достъпните за изследване образци са ограничен брой и само от тома за май-юни⁶⁴. Доколкото може да се съди по тях, последният том е дело на книжовник с отлична калиграфска школовка. Използваното от него писмо е изискан геометризиран полуустав с калиграфски удължения. Издирването на други негови ръкописи показва, че най-близък палеографски аналог, ако не и идентичен почерк, на писмото в преписа на Дамаскин-Студитовото слово представя анонимният Изборен апостол от Хилендарската библиотека с каталожен номер 107, преписан по заръка на хилендарския игумен йеромонах Виктор през 1660 г.⁶⁵, около 34 години след комплектоването на т. нар. „Аверкиев чети-минеи“.

Преписът на „Слово за неделя кръстопоклонна“ се открива към края на книгата с четива за месеците май и юни (Хил. 445, л. 328–334). Като предназначено за празник от подвижния цикъл – за Неделя трета на Великия пост, определено попадащо извън календарната рамка на тома, може да се каже, че е сред извънредно добавените текстове в свода⁶⁶. В конкретния том Дамаскин-Студитовото слово е добавено

и СУБОТИН-ГОЛУБОВИЌ, Т. Аверкијев панагирик преписан у Добруну 1615. Године. – *Археографски прилози*, 43, 2021, с. 11–26.

⁶² БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, с. 171; THOMSON, Fr., *Op. cit.*, 107–109.

⁶³ БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог...*, с. 172; както и МАТЕЈИЌ, Р., Н. THOMAS. *Op. cit.*, p. 541–542.

⁶⁴ За настоящото проучване са консултирани наличните образци в БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Т. 2. № 174 (Хил. 445, л. 1а); и наличното в НБКМ микрофилмовото копие на л. 328–336, където попада и „Словото за неделя кръстопоклонна“.

⁶⁵ БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Т. 1, с. 83–84; 2, № 238. Един лист от ръкописа се съхранява в Руската национална библиотека в Санкт-Петербург (РНБ, F.I.612; достъпен он-лайн: Сербские рукописи в Российской национальной библиотеке. Просмотр рукописей (nlr.ru) [прегл. 6.05.2023]. Същата калиграфска школовка като на анонимния копист на Хил. 107, но и с известни отлики в дуктуса, разкрива и почеркът на йеромонах Антоние, работил също по заръка на игумен Виктор. Вж. по специално Антониевия препис на Златоуст от 1652 г. (Хил. 411, БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Т. 1, с. 160; БОГДАНОВИЌ, Д. *Цит. съч.*, Т. 2, № 187).

⁶⁶ За други подобни случаи в томовете, преписани от Аверкиев, вж. ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*, с. 318–319.

с още два други текста – „Мъчението на св. Козма и Дамян“ (за 1 юли, л. 335–336) и Словото на Епифаний за светите Апостоли (за 30 юни, л. 3256–327)⁶⁷.

Съпоставката с известните архаични славянски преводи на „Съкровище“ показва категорично, че преписът на словото „За неделя кръстопоклонна“ в Хил. 445 следва дословно версията на първия руски превод, като е проведена ортографска нормализация съгласно ресавските правописни норми, при което са проявени и някои сръбски фонетични особености, като например отделни случаи на рефлекс *a* за *ь* – ѡдс(т)наго; днѣшнѣе трѣжаство; данѣсь; трѣжаствѣюуть; прешѣдше; а҃гнаць; и за *ъ* – на вм. нѣ; съвакѣпи(т) и пр.

Идентифицирането на превода поставя поредица от въпроси във връзка с датировката на преписа и неговия източник. Първият руски превод на „Съкровище“ е запазен в единствен препис и не получава разпространение с изключение точно на словото „За неделя кръстопоклонна“, което, както се спомена по-горе, е отпечатано в състава на антологията „Скрижалъ“ през 1656 г. В този смисъл най-вероятно и правдоподобно изглежда предположението, че източник за преписвача на Хил. 445 е била по-скоро печатната версия на текста, отколкото ръкописен посредник на превода на целия сборник. Това, от своя страна, автоматично би определило 1656 г. за *terminus post quem* на копието в хилендарския чети-миней за май-юни и една по-късна дата поне на преписите на добавените извън реда текстове в него. То би наклонило също така везните в полза на предполагаемата идентификация на анонимния преписвач на Хил. 445 и вероятно на Хил. 446 с кописата на Изборния апостол от 1660 г., чиито образ би се оформил като на един от високо школуваните сръбски атонски преписвачи на XVII в., който е имал и дълголетна кариера. Поне засега следите от неговия труд сочат, че е работил през 20-те години на столетието по значимия проект на игумен Иларион и монах Аверкие за изготвяне на пълен комплект хилендарски чети-миней, и допълнил своя том за месеците май-юни между две и три десетилетия по-късно, период, в който вече е преписвал и по заръка на хилендарския игумен Виктор, един от най-дейните предстоятели и обновители на атонската сръбска обител през тази епоха⁶⁸. Включването на Дамаскин-Студитовото слово в чети-миней за май-юни изпъква като поанта в амбициозния замисъл за антологизиране на чети-минейно наследство, с която е внесен и актуален акцент чрез заемане на текст от новогръцката традиция, който по стечение на обстоятелствата се е сдобил и с допълнителна идеологическа натовя-

⁶⁷ ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca*, с. 146.

⁶⁸ За хилендарски игумен Виктор вж. у ФОТИЃ, А. Цит. съч., с. 41, 110, 112, 125, 130, 141, 144–148, 214–215, 218, 231, 255, 268, 272.

реност, бидейки специално използван и популяризиран като авторитетен текст, източник на аргументи в утвърждаване на православните догми.

V. Заключение

Направеният преглед на предположенията за наличие на сръбски архаичен превод на „Съкровище“ потвърждава тезата, че сръбската книжнина остава резистентна по отношение на книгата и тя не намира място в сръбската църковна практика, в която, по силата на традицията, предписанията и условията за достъпност, се използват нейни аналози. Обратно, българската рецепция на „Съкровище“ е осезаема и многолика – поради силното гръцко книжовно влияние, вероятно по църковно предписание и, не на последно място, по логиката на книжовната икономия, породена от недостига на печатни книги. То навлиза в българската книжнина веднъж в своята цялост чрез т.нар. „македонски“ архаичен превод, разпространен в диоцеза на Охридската архиепископия, и втори път чрез „средногорския“ архаичен превод в българските книжовни центрове в подопечие на Константинополската патриаршия, където се превръща в извор на текстове за компилация на голямо разнообразие от календарни и некалендарни състави, реструктурирайки, обновявайки и попълвайки ръкописно репертоара от чети-сборници и инспирирайки появата на първите новобългарски книги на книжовен език на народна основа.

Въпрос на бъдещи текстологично-кодикологични изследвания, които науката все още дължи на „средногорския“ архаичен превод на „Съкровище“, е очертаването на генеалогията на неговите свидетели и спецификата на компилаторските подходи, които се проявяват както на ниво композиция, така и на нивото на текста. В този контекст би могло да се потърси и изясни евентуалното участие на сръбски книжовници в този процес, което не би било изненадващо на фона на подчертаното сръбско книжовно влияние в българските центрове в ареала на Константинополската църква и множеството примери за съвместната работа на български и сръбски книжовници в ранния етап на възникване и разпространение на дамаскинската традиция.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Никифор Рилски. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Предшественици на Паусий*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1963.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Дамаскин Студит*. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 88-95.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Старобългарски книжовни средища. 1. Аджар (Свежен) – Карловско. – В: АНГЕЛОВ, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977, с. 96–115.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Книжовна дейност на Йов Шишатовац. – В: *Научни съюпови. Српска академија наука и уметности*. 10. *Одељење језика и књижевности*, 2, 1981, с. 321–334.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска Академија наука и уметности, 1982.

БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Т. 1–2. Београд: Српска академија наука и уметности и Народна библиотека Србије, 1978.

ВЕЛЧЕВА, Б. Книги, писани „общимъ езыкомъ“. Българската и сръбската писменост през XV–XVIII век. – В: ВЕЛЧЕВА, Б., Д. ИВАНОВА. *И от зазоряването започва денят... Изследвания върху приемствеността в развоја на българския книжовен език*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2010, с. 74–77.

ВЕЛЧЕВА, Б. За езика и правописа. – В: МЛАДЕНОВА, О., ВЕЛЧЕВА, Б. *Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“, 2013, с. 101–131.

ГЕРД, Л. А. Дамаскин Студит. – В: *Православная энциклопедия. Электронная версия*: <https://www.pravenc.ru/text/168736.html> [прегл. 6.05.2023].

ГОСПОДИНОВ, Д. Павлович, Партений. – В: *Енциклопедия на Българското възраждане. Литература, периодичен печат, литературен живот, културни средища*. Т. 2. К-П. [Електронна версия:] Павлович, Партений | Енциклопедия „Българско възраждане. Литература периодичен печат литературен живот културни средища“, Т. 2, К-П (bas.bg) [прегл. 6.05.2023].

ДЕМИНА, Е. *Тихоноравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст*. Т. 1. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968.

ДИМИТРОВА, М. Дамаскинарска литература. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. МИЛТЕНОВА, А. София: Изток-Запад, 2008, с. 729–740.

ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. *Аджарски книжовници-илюстратори от XVII в.* Второ допълнено и преработено издание. Велико Търново: Веста, 2015.

ИВАНОВА, Кл. Хилендарски чети-минеи на монах Аверкие от XVII в. – В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. Сборник статии от българо-сръбски симпозиум 14–16 септември 2003. София: АИ „Марин Дринов“, 2005.

ИВАНОВА, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.

ИЛИЕВСКИ, П. Хр. *Крнински дамаскин*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1972.

ИЛИЕВСКИ, П. Хр., ИЛИЕВСКА, Кр. *Киевски Дамаскин*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2015.

КОЦЕВА, Е. Славянски ръкописи в библиотеката на Пловдивската митрополия. – *Старобългарска литература*, 15, 1984, с. 144–160.

- КУЕВ, К., Г. ПЕТКОВ. *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*. София: БАН, 1986.
- МЛАДЕНОВА, О. М., Н. ПЕТКОВА, Е. УЗУНОВА. Щрихи към ранната история на средногорския превод на *Съкровище* от Дамаскин Студит: нов поглед към ръкопис *НБКМ432*. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 1, с. 41–80.
- МОМИРОВИЋ, П. Јеванђеље попа Живана Црногорца у Сремској Каменици. – *Саопшења* (Београд), 13, 1981, с. 163–168.
- МОЧУЛЬСКИЙ, В. *Описание рукописей В. И. Григоровича*. Одесса: Типо-риитография Штаба Одесского военного округа, 1890.
- МУСАКОВА, Е. Минейният комплект на Врачанския манастир от началото на XVII в. – *Palaeobulgarica*, 46, 2022, 4 (спец. изд.), с. 609–649.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. *Дамаскините в българската литература*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1965.
- ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – *Годишник на СУ Факултет по славянски филологии*, 62, 1968 (1969), с. 51–153.
- ПОЛЫВЯННЫЙ, Д. И., ТУРИЛОВ, А. А. Дамаскин. – В: *Православная энциклопедия*. Електронна версия: <https://www.pravenc.ru/text/168722.html> [прегл. 6.05.2023].
- РАДОСЛАВОВА, Д. Памети извън състава на *Съкровище* в българските дамаскини. – *Старобългарска литература*, 47, 2013, с. 336–361.
- РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6). София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020.
- РАЙКОВ, Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: *Текстология средновековних јужнословенских књижевности*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, с. 213–222.
- РАЙКОВ, Б. Етрополски ръкописен сборник от 1640 година. – В: *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски*. София: БАН, 1993, с. 263–276.
- СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђ. *Историја Српске православне цркве. 2. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*. Београд: БИГЗ, 2002, с. 22–24. (PDF) *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve II Dr Djoko Slijepcevic – DOKUMEN.TIPS* [прегл. 6.05.2023].
- СПРОСТРАНОВ, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*. София: Св. Рилска обител, 1902.
- СТОЯНОВ, М., Хр. КОДОВ. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3. София: Наука и изкуство, 1964.
- СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Стари српски записи и натписи*. 1–3. Београд: Српска Краљевска Академија, 1903.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Т. Аверкијев панагирик преписан у Добруну 1615. Године. – *Археографски прилози*, 43, 2021, с. 11–26.
- ТУРИЛОВ, А. А. Кем и с какой целью был изготовлен карловацкий список грамматического трактата Константина Костенеческого? – В: *Словенско средновековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу*. Београд: Чигоја, 2001, с. 673–687.

ТУРИЛОВ, А. А., МОШКОВА, Л. В.. *Славянские рукописи Афонских обителей*. Ред. А.-Э. ТАХИАОС. Фессалоники: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.

ФОТИЋ, А. *Света Гора и Хиландар у Османском царству, XV-XVII век*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2000.

ХРИСТОВА, Б. За ресавските български ръкописи от XV-XVIII век. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 4, с. 50–56.

ХРИСТОВА, Б. *Опис на ръкописите на Владислав Граматик*. Велико Търново: ЛИК, 1996.

ХРИСТОВА, Б. Ловеч. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Съст. Д. ПЕТКАНОВА. Второ прераб. и доп. изд. Велико Търново: Абагар, 2003, с. 283.

ЦОНЕВ, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София: Библиотеката, 1910.

ЦОНЕВ, Б. *История на българският език*. Т. 1. Второ, посмъртно изд. София: Придворна печатница, 1940 (фототипно изд. София, 1984).

REFERENCES

МАТЕЈИЋ, Р., Н. THOMAS. *Catalog: manuscripts on microform of the Hilandar Research Library (Ohio State University)*. Columbus, Ohio: The Resource Center for Medieval Slavic Studies (The Ohio State University), in cooperation with the „Ivan Dujchev” Research Centre for Slavo-Byzantine Studies (Sofia, Bulgaria), 1992.

MOUSSAKOVA, E. The Illustrated Slavonic Miscellanies of Damascenes Studite’s Thesaurus – a New Context for Gospel Illustrations in the Seventeenth Century. – В: *Изкуствоведски четения 2017. 1. Старо изкуство. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници*. София: Институт за изследване на изкуствата, БАН, 2018, с. 325–348.

RADOSLAVOVA, D. Some new data on the literary activity of Samujil Bakačuč. – In: *Scripta&e-Scripta*, 20, 2020, p. 355–365.

THOMSON, Fr. J. Abercuius, the Principal Scribe of the Hilandar Menologium, the Largest Extant South Slav Menologium. – *Analecta Bollandiana*, tome 132. I, June 2014, pp. 89–143.

ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, Ε. Χρ. *Θησαυρός Δαμασκηνού Του υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*. Εισαγωγή Αρχιμ. Ε. Δεληδήμου. Θεσσαλονίκη: Β. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, 2004.

[ANGELOV, B. St. Damaskin Studit. – V: ANGELOV, B. St. *Iz istorijata na starobălgarskata i vžroždenskata literatura*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1977, s. 88–95.

ANGELOV, B. St. Knižovna dejnost na Jov Ńišatovac. – V: *Naučni skupovi. Srpska akademija nauka i umetnosti*. 10. *Odeľenje jezika i kniževnosti*, 2, 1981, s. 321–334.

ANGELOV, B. St. Nikifor Rilski. – V: ANGELOV, B. St. *Predšestvenici na Paisij*. Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite, 1963.

ANGELOV, B. St. Starobalgarski knižovni središta. 1. Adžar (Svežen) – Karlovska. – V: ANGELOV, B. St. *Iz istorijata na starobalgarskata i vžroždenskata literatura*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1977, s. 96–115.

BOGDANOVIĆ, D. *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka)*. Beograd: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 1982.

BOGDANOVIĆ, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. 1–2. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Narodna biblioteka Srbije, 1978.

CONEV, B. *Istorija na balgarskij ezik*. 1. Vtoro, posmärtno izd. Sofija: Pridvorna pečatnica, 1940 (fototipno izd. Sofija, 1984).

CONEV, B. *Opis na råkopisite i staropečatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofija*. T. 1. Sofija: Bibliotekata, 1910.

DIMITROVA, M. Damaskinarska literatura. – V: *Istorija na balgarskata srednovjekovna literatura*. Šäst. A. MILTENOVA. Sofija: Iztok-Zapad, 2008, s. 729–740.

DONČEVA-PANAJOTOVA, N. *Adžarski knižovnici-iljustratori ot XVII v*. Vtoro dopälнено i preraboteno izdanie. Veliko Tärново: Izdatelstvo „Vesta“, 2015.

FOTIĆ, A. *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu, XV–XVII vek*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2000.

GERD, L. A. Damaskin Studit. – V: *Pravoslavnaja ènciklopedija*. Èlektronnaja versija: <https://www.pravenc.ru/text/168736.html> [pregl. 6.05.2023].

GOSPODINOV, D. Pavlovič, Partenij. – V: *Enciklopedija na Balgarskoto vžraždane. Literatura, periodičen pečat, literaturen život, kulturni središta*. 2. K-P. [Elektronna versija:] Pavlovič, Partenij | ENCIKLOPEDIJA “BÄLGARSKO VÄZRAŽDANE. LITERATURA PERIODIČEN PEČAT LITERATUREN ŽIVOT KULTURNI SREDIŠTA”, T. 2, K-P (bas.bg) [pregl. 6.05.2023].

HRISTOVA, B. Loveč. – V: *Starobalgarska literatura. Enciklopedičen rečnik*. Šäst. D. PETKANOVA. Vtoro prerab. i dop. izd. Veliko Tärново: Abagar, 2003.

HRISTOVA, B. *Opis na råkopisite na Vladislav Gramatik*. Veliko Tärново: PIK, 1996.

HRISTOVA, B. Za resavskite balgarski råkopisi ot XV–XVIII vek. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 4, s. 50–56.

ILIEVSKI, P. Hr. *Krninski damaskin*. Skopje: Institut za makedonski jazik “Krstе Misirkov”, 1972.

ILIEVSKI, P. Hr., Kr. ILIEVSKA. *Kievski Damaskin*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2015.

IVANOVA, Kl. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. Sofija: Akademično izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2008.

IVANOVA, Kl. Hilendarski četi-minei na monah Averkie ot HVII v. – V: *Bälgarija i Šärbija v konteksta na vizantijskata civilizacija*. Sbornik statii ot bälgaro-sräbski simpozium 14–16 septemvri 2003. Sofija: Akademično izdatelstvo „Marin Drinov“, 2005.

KOCEVA, E. Slavjanski råkopisi v bibliotekata na Plovdivskata mitropolija. – *Starobalgarska literatura*, 15, 1984, s. 144–160.

KUEV, K., G. PETKOV. Šäbrani säčinenija na Konstantin Kostenečki. Izsledvane i tekst. Sofija: BAN, 1986.

MLADENOVA, O. M, N. PETKOVA, E. UZUNOVA. Štrihi kām rannata istorija na srednogorskiija prevod na Säkrovište ot Damaskin Studit: nov pogled kām råkopis NBKM432. – *Palaeobulgarica*, 47, 2023, 1, s. 41–80.

- MOČUL'SKIJ, V. *Opisanie rukopisej V. I. Grigoroviča*. Odessa: Tiporitografija Štaba Odesskago voennago okruga, 1890.
- MOMIROVIĆ, P. Jevanđelje popa Živana Crnogorca y Sremskoj Kamenici. – *Saopštenja* (Beograd), 13, 1981, s. 163–168.
- MUSAKOVA, E. Minejnijat komplekt na Vračanskija manastir ot načaloto na XVII v. – *Palaeobulgarica*, 46, 2022, 4 (specialno izdanje), s. 609–649.
- PETKANOVA-TOTEVA, D. *Damaskinite v bălgarskata literatura*. Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite, 1965.
- PETKANOVA-TOTEVA, D. Iz grăcko-bălgarskite knižovni otnošeniya prez XVII–XVIII. – V: *Godišnik na SU. Fakultet po slavjanski filologii*, 62, 1968 (1969), s. 51–153.
- POLYVJANNYJ, D. I., A. A. TURILOV. „Damaskin“. – V: *Pravoslavnaja ènciklopedija*. Èlektronnaia versija: <https://wwwpravenc.ru/text/168722.html> [pregl. 6.05.2023].
- RADOSLAVOVA, D. *Bălgarskata knižnina ot XVII vek: centrove, knižovnici, repertoar* (= *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6). Sofija: Izdatelski centăr „Bojan Penev“, 2020.
- RADOSLAVOVA, D. Pameti izvăn săštava na Săkrovište v bălgarskite damaskini. – *Starobălgarska literatura*, 47, 2013, s. 336–361.
- RAJKOV, B. Etopolski răkopisen sbornik ot 1640 godina. – V: *Hiljada i osemdeset godini ot smărtta na sv. Naum Ohridski*. Sofija: BAN, 1993, s. 263–276.
- RAJKOV, B. Kăm istorijata na resavskija pravopis v Bălgarija. – V: *Tekstologija srednjovekovnih juznoslovenskih knjizevnosti*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981, s. 213–222.
- SLIJEPČEVIĆ, Đ. *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. 2. Od početka XIX veka do kraja Drugog svetskog rata. Beograd: BIGZ, 2002, 22–24. (PDF) *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve II Dr Djoko Slijepcevic - DOKUMEN.TIPS* [pregl. 6.05.2023].
- SPROSTRANOV, E. *Opis na răkopisite v bibliotekata pri Rilskija manastir*. Sofija: Sv. Rilska obitel, 1902.
- SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, T. Averkijev panagirik prepisan u Dobrunu 1615. Godine. – *Arheografski prilozi*, 43, 2021, s. 11–26.
- TURILOV, A. A. Kem i s kakoj cel'ju byl izgotovlen karlovackij spisok grammatičeskogo traktata Konstantina Kostenečeskogo? – V: *Slovensko srednovekovno nasleđe. Zbornik posvećen profesoru Đorđu Trifunoviću*. Beograd: Čigoja, 2001, s. 673–687.
- TURILOV, A. A., L. V. MOŠKOVA. *Slavjanskije rukopisi Afonskih obitelej*. Red. A.-È. TAHIAOS. Thessaloniki: SS Cyril and Methodius Center for Cultural Studies, 1999.
- VELČEVA, B. Knigi, pisani „obštīm ezykom“. Bălgarskata i srăbskata pismenost prez XV–XVIII vek. – V: B. VELČEVA, D. IVANOVA. *I ot zazorjavaneto započva denjat... Izsledvanija vărhu priemstvenostta v razvoja na bălgarskija knižoven ezik*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisij Hilendarski“, 2010, s. 74–77.
- VELČEVA, B. Za ezika i pravopisa. – V: MLADENOVA, O., B. VELČEVA. *Loveški damaskin: novobălgarski pametnik ot XVII vek*. Sofija: Nacionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodij“, 2013, s. 101–131.]

**THE ARCHAIC TRANSLATIONS
OF DAMASCENE STUDITES *THESAURUS*:
WAS THERE A SERBIAN ONE?**

Abstract. The article offers a critical review of B. St. Angelov's statement that there was a Serbian translation into Church Slavonic of the Modern Greek anthology *Thesauros* of Damaskenos Stoudites (Venice, 1557/58). The outcomes of the current inquiry confirm the view that the Serbian tradition was resistant to the work. The account also presents new found data on the manuscript copying activity of Rila men-of-letters of the literary circle of Yosif Bradati in the 18th c., on the archaeographic history of the 17th-c. Belgrade damaskin that in the 1740s was owned by an upstanding Serbian clergyman in the metropolitanate of Sremski Karlovci. In addition, the author identifies the source of the only unquestionable Serbian copy of a *Thesauros* item – the "Sermon for the Third Sunday of the Holy Lent" included in the Hilandar set of cheti-menaia compiled in 1623-1626.

Keywords: damaskini, Damascenus Studites, Neofit of Rila, Živan Crnogorac, Cheti-menaia of Averkije

Dilyana Radoslavova, PhD

ORCID iD: 0000-0002-2348-4365

Web of Science Researcher ID: Y-2942-2007

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: radoslad@ilit.bas.bg

AUTHORS

Srdan Pirivatrić, Senior Research Fellow, PhD, Institute for Byzantine Studies Serbian Academy of Sciences and Arts.

Field of Research: Medieval Studies, Byzantine, Serbian and Bulgarian History 9th–14th centuries. He was given an award in 2009 by the President of Bulgaria Georgi Parvanov for his contribution to the good relation between the Bulgarian and the Serbian people in the cultural heritage.

ORCID ID: 0000-0003-0413-3882

E-mail: spirivat@yahoo.com

Anissava Miltenova, Prof. DSc, Department of Old Bulgarian Literature, Institute of Literature at Bulgarian Academy of Sciences, Emerita.

Fields of research: medieval studies, history of Slavic medieval literature, monastic literature, historical-apocalyptic literature, apocryphal literature, computer analysis of Slavic manuscripts.

ORCID 0000-0003-1731-3639

E-mail: amiltenova@gmail.com

Milena Davidović is a research assistant at the Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts. She is particularly interested in Slavic literature and literacy (Slavic manuscript heritage, scriptoria and scribes), Slavic paleography and digital humanities studies. She is currently working on her doctoral thesis – Medieval Cyrillic scriptoria in the Balkans. She is the author of the chapter The Library of the Šudikova Monastery, in D. Popović, M. Popović, Šudikova Monastery in Budimlja, Belgrade 2020.

ORCID-ID: 0000-0001-6340-8423

E-mail: milena.davidovic156@gmail.com

Radoslava Stankova is associated professor, PhD, in the Department for Old Bulgarian Literature, Institute of Literature at the Bulgarian Academy of Sciences. Fields of scientific interest: South Slavic medieval literature (Bulgarian and Serbian), history and theory of gernes hagiography and hymnography. Autor of two monographs and a lot scientific articles.

ORCID ID: 0000-0003-1404-9406

E-mail: rstankova2020@gmail.com

<https://ilit.bas.bg/bg/members/stankova-radoslava.html>

Irena Plaović PhD, is a teaching assistant for Medieval Literature at the Faculty of Philology in the University of Belgrade.

Research field/area: Serbian Medieval Literature, Rhetoric, Rhetorical Theory, Poetics, Textology (<https://filoloskibg.academia.edu/IrenaPlaovi%C4%87>).

E-mail: irena.plaovic@gmail.com

Elisaveta Nencheva PhD is an assistant, PhD. in the Department for Old Bulgarian Literature, Institute of Literature at the Bulgarian Academy of Sciences.

Field of research interests: the composition of panegyrics and reading menaia in the 14th–15th centuries and its history, works of St Kliment Ohridski in the late medieval collections, adaptations and compilations of non-Damascene words and their history.

E-mail: elis.nencheva@abv.bg

Stanoje Bojanin, Ph.D., is a senior researcher associate at the Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts. He is the author of the book *Entertainment and Festivities in Medieval Serbia from the end of the 12th to the end of the 15th century* (in Serbian with a summary in English) and many articles concerning medieval social and cultural history, historical anthropology, medieval church law, medieval medicine, medieval diplomatics, Cyrillic manuscripts, and early Slavic printed books.

ORCID: 0000-0003-3424-6247

E-mail: sbojanin@gmail.com

Irina Kuzidova-Karadžinova PhD is an Assistant Professor at the Department of Old Bulgarian Literature, Institute of Literature at the BAS. Field of scholarly interest: anthologies of wise sayings, florilegia, medieval medicine, Late Middle Ages literature.

ORCID iD 0000-0002-3202-8118

E-mail: irina.kuzidova@gmail.com

Denitsa Petrova PhD, is Assistant Professor, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences. Fields of research interest: problems of historical writings in Slavic literatures, medieval historical writings, identification of information about Balkan peoples and events in chronography.

ORCID iD: 0000-0003-1433-2818.

Web of Science Researcher ID: AAE-2215-2022.

E-mail: denitsa_kp@abv.bg

Dilyana Radoslavova Petrova is an Assistant Professor, PhD, in the Department for Old Bulgarian Literature, Institute of Literature at the Bulgarian Academy of Sciences. Fields of scientific interest: late medieval literature in the Balkans, translations from Byzantine Greek, history of late medieval collections, non-Damascene texts in damascenes, computer processing of medieval Slavic manuscripts.

ORCID iD: 0000-0002-2348-4365

Web of Science Researcher ID: Y-2942-2007

E-mail: radoslad@ilit.bas.bg

Studia Litteraria Serdicensia, кн. 5

**Българо-сръбски книжовни
и културни връзки в контекста
на византийската цивилизация**

Съставители и редактори Анисава Милтенова, Радослава Станкова
Предпечат Даниела Василева

формат 16/70/100

печатни коли 17

тираж 50

Издателски център „Боян Пенев“

Институт за литература – Българска академия на науките

Печат „Дайрект Сървисиз“ ООД